



Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Tommaso Diegoli

Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini



Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Autor:

Tommaso Diegoli

Urednica publikacije:

Dženana Trbić

Lektura:

Ferida Duraković

Design:

Miodrag Spasojević Štrika

DTP:

IPSILON Sarajevo

Print:

CPU Sarajevo

Open
Society Fund
Bosnia & Herzegovina



Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

Izdavač :

Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Copyright Tommaso Diegoli 2007

Sarajevo, 2007. godine



Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini

Tommaso Diegoli

**Graduate School of
International Studies University of Denver**

Proljeće 2007.

Sažetak

Dinamika kolektivnog pamćenja u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini (BiH) utječe na aktualne i buduće perspektive društvene obnove. Socijalna psihologija, sociologija i filozofija ukazuju na ulogu historiografije u procesu pomirenja u “društvima preživjelih”. Politika pamćenja u BiH danas proizilazi iz suštinski istog pristupa historiji i podučavanju historije kao iz ere titoizma. Naročito je važno ukazati na opasnost od historijskih praznina i tišina koje mogu stvoriti prostor za širenje neprijateljskih socijalnih predodžbi. Ovo može stvoriti preduvjete za dalje sukobe na osnovu neusaglašenih shvatanja zajedničke prošlosti između konstitutivnih naroda u BiH - Bošnjaka (bosanskih Muslimana), bosanskih Hrvata i bosanskih Srba. Poricanje i priznavanje čine se oprečnim (i problematičnim) alternativama u ovom kontekstu, kojima se kritičko pamćenje može dodati kao treći i održiviji pristup.

*U ime nas koji smo danas
I onih što će biti sutra, pamtimo:
Sve njih čije su oči postale trava.*
Đorđe Radišić

Zahvale

Bosna je postala dio mene iz razloga koji prevazilaze moje razumijevanje. Ova studija predstavlja moj način da izrazim poštovanje prema bolu, ljepoti i tajanstvenosti ove zemlje i njenih ljudi.

Zahvalan sam Peteru W. Van Arsdaleu, koji mi je bio vodič na ovom putovanju. Njegovo ohrabrenje i njegovo nadahnuće učinili su da ovo bude dragocjeno iskustvo koje me naučilo da analiziram, promatram i budem strpljiv. Njegovi odgovori bili su poučni, ali najviše sam naučio iz njegovih pitanja.

Najiskrenije zahvale dugujem mojoj proširenoj bosanskoj "porodici", bez obzira jesu li doista Bosanci ili tek ljudi koji su me saslušali. Njihova velikodušnost, pomoć i dobrota su neizmjerne. U njima, kao i u mnogim drugim neznancima koje sam sretao na ovom putovanju, našao sam "anđele" koji su mi nehotice otvorili oči i usmjerili me na pravi put.

Moja majka, otac i sestra pomogli su mi stalnom ljubavlju i pažnjom i nikad nisu prestali vjerovati u mene. Iz njihove podrške crpio sam motivaciju da ustrajem na svom putu. Beskrajno sam im zahvalan.

Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini

Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini

Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini
Kolektivno pamćenje i obnova društva u postjeratnoj Bosni i Hercegovini



Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Tommaso Diegoli

Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini

Sadržaj

Predgovor

1. Uvod

2. Zaboraviti i oprostiti

2.1 Zašto se sjećati?

2.2 Izgradnja i razgradnja historijskog značenja

2.3 Kolektivno pamćenje i borba pojedinaca

3. "Ne zaboravi, pamti i upozori!"

3.1 Kontinuitet i promjene u pristupu historiji u BiH

3.2 Proces reforme obrazovanja
u Bosni i Hercegovini

3.3 Kritičko pamćenje i obnova društva

4. Studija slučaja: "Kolektivno pamćenje?"

Nastava historije i pomirenje u
poslijeratnoj Bosni i Hercegovini"

4.1 Cilj i metodologija

4.2 Pamćenje u BiH 87

4.3 Teme, obrasci i trendovi

5. Zaključak

Bibliografija

Predgovor

Ključne riječi koje dominiraju današnjom erom su nadasve *globalne*: "globalni terorizam", "globalno zagrijavanje", ali i "globalna demokratija" i "globalno građanstvo". Često su me pitali zašto proučavam Balkan. Moji sagovornici mislili su da imam lične razloge zbog kojih pažnju poklanjam dijelu svijeta koje se često smatra zabačenim i, u krajnjoj liniji, marginalnim. Moj razlog je da danas na ovoj planeti ne postoji regija niti situacija koja je udaljena - geografski ili konceptualno - toliko da ne utječe na nas na ovaj ili onaj način. Drugo, pitanja Balkana - od restrukturiranja identiteta do prisilnog progona i oružanih sukoba - na najaktuelniji i najsnažniji način sažimaju izazove savremenog svijeta. Bosna i Hercegovina (BiH)¹ pruža fascinantant primjer patnje ljudi i pojedinaca stjeranih u "zgusnutu" historiju, ljudi koji su jedni drugima potrebni radi definisanja vlastitog identiteta i očuvanja sigurnosti svojih porodica i integriteta vlastitih temeljnih odnosa. Bilo bi pogrešno ignorisati važnost ovih tema iz globalne perspektive. I obratno; vjerujem da se dinamika Balkana tiče svih nas, bez obzira na naše porijeklo.

Šetnja ulicama Sarajeva više od jedanaest godina nakon rata je moćno emotivno i historijsko iskustvo. Oštećene zgrade posjetioca podsjećaju na fizičke i moralne ruševine nastale tokom četiri godine opsade. Znakovi sukoba još su tu, a odjekuju i u riječima preživjelih jednako kao u bolesnoj radoznalosti nekih posjetilaca. U isti mah, arhitektonski dragulji iz mnoštva perioda, stilova i kulturnih tradicija sačinjavaju sliku skladne raznolikosti. Jedinstveni urbani pejzaž grada na dobar način predstavlja mnogostruki karakter bosanskog društva, njegovo mjesto u svijetu i izazove s kojima se trenutno suočava.

Proučavanje Bosne i Hercegovine rijetko se svodi na puko promatranje, a najčešće postaje iskustvo koje obogaćuje vašu ličnost. Dijalog, u smislu dvostrane komunikacije i uzajamnih prilagođavanja, sistemski je

pristup kojem sam pribjegao pri terenskom istraživanju u ovom kontekstu. U ovoj studiji nisam siguran jesam li ja bio taj koji je intervjuisao sagovornike ili je bilo obratno. Općenito govoreći, nadam se da je ovo bilo jedinstveno poučno iskustvo za sve, uključujući mog prevodioca Marka Puljića. Njemu sam zahvalan što je bio izvrstan kulturni posrednik – i prijatelj. Srećom, imao sam priliku i direktno razgovarati s ljudima koji su tečno govorili engleski i (jednom prilikom) italijanski. Tokom prvog intervjua, kada sam se raspitivao za podučavanje o događajima iz nedavnog rata, sagovornik me je upitao jesu li moji roditelji 1960-ih u školi učili o Drugom svjetskom ratu. Odgovorio sam odrično. Ovaj zanimljivi razgovor nagnao me je da primijetim kako sva postkonfliktna društva – Zapadna Evropa nakon 1945., kao i Bosna nakon 1995. godine – nose u sebi teret suočavanja s ružnom prošlošću, što objašnjava zašto obično odlažu zastrašujući zadatak razlučivanja bliske historije. Međutim, ona imaju i potencijal da razviju inovativne pristupe historiji zahvaljujući dramatičnom iskustvu kroz koje su kao društva morala proći. Jednog dana, u budućnosti, bosanskohercegovačko društvo će biti sposobno da o svojoj sada bliskoj prošlosti razmišlja iskreno i otvoreno.

Danas, izuzimajući svakidašnje opaske, Bosanci uglavnom izbjegavaju temu krvavog sukoba koji se odigrao u njihovoj domovini između 1992. i 1995. godine. Zapravo, ljudi u BiH uglavnom ne razmišljaju o ratu. Izlazak na kafu s prijateljem ne pruža priliku svoj toj "zgusnutoj" historiji da prođe u prijateljstvo, ni preko ni unutar etničkih granica. U tom smislu, uloga vanjskog posmatrača je da potakne razmišljanje i diskusiju o neznodnim pitanjima koja bi inače ostala zatomljena svakodnevnim životom, a ponekad i da stimuliše konstruktivnu samokritiku.

U Bosni, terminologija često graniči s politikom. Iz tog razloga upotreba riječi kao što su *nacija*, *država*, *etnička skupina/etničitet* zahtijevaju posebnu pažnju kako se ne bi povrijedio nečiji senzibilitet. Posebice, u Bosni se *etnička skupina/etničitet* odnosi na privrženost osobe vjerskom ili političkom naslijeđu, a ne na

¹ Bosna i Hercegovina se u ovom radu pominje i kao "Bosna" i kao "BiH".

genetski konstruisano pripadanje. Zbog toga se ovo istraživanje koje sam proveo u Bosni tokom ljeta 2006. godine temelji na ubjeđenju da je u ovom kontekstu nužno primijeniti etnički osviješten okvir za analizu. Kako bih osigurao reprezentativan snimak aktuelnih shvatanja kolektivnog pamćenja u BiH, stalno se pozivam na nazive tri glavne etno-političke skupine, onako kako one same sebe definišu: Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Ove termine koristim isključivo kao usaglašene oznake za tri konstitutivna naroda BiH priznata Dejtonskim sporazumom i nezavisno od njihovih ekstremnih vjerskih i nacionalističkih ogranaka. Dva potonja naziva često se odnose na nacionalne skupine koje postoje i unutar i izvan BiH. Povremeno, bosanski Hrvati i bosanski Srbi susjedne države Hrvatsku, odnosno Srbiju smatraju svojim kulturnim referentnim tačkama. Što se tiče Bošnjaka, oni su kao kategorija zvanično priznati kao nacionalnost jugoslavenskim Ustavom iz 1974. godine. Međutim, sve tri skupine, u različitoj mjeri, priznaju svoju bosansku pripadnost i smatraju BiH svojom domovinom.

1. Uvod

Ova studija sužava vidokrug za objašnjenje razloga koji su doveli do užasa u Bosni i Hercegovini između 1992. i 1995. godine na specifični odnos koji su jugoslavenski narodi imali (ili su bili primorani da imaju) prema vlastitoj historiji. Istraživanje fenomena kolektivnog pamćenja u njegovom nastajanju kao i faktora za njegovo posredovanje može priskrbiti dragocjen uvid u nedavna historijska dešavanja u BiH. Kolektivno pamćenje ovdje uglavnom podrazumijeva podučavanje historije u državnom obrazovnom sistemu. Ova studija oslanja se na opažanje da je obrazovanje jedna od glavnih tačaka u rekonstrukciji društva, opažanje koje su usvojili mnogi međunarodni i domaći akteri u BiH. Obrazovanje je primarni *modus operandi* međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija kao i tvorca politike uključenih u poslijeratnu rekonstrukciju. Prema tome, proces reforme obrazovanja u BiH će biti korišten kao sredstvo za premošćivanje jaza između teorije i prakse; u njemu će biti objedinjeni ključni koncepti iz područja kolektivnog pamćenja i obnove društva i programi različitih institucija i organizacija.

Od Drugog svjetskog rata prisutna tendencija gajenja zasebnih pamćenja u BiH doprinijela je nagomilavanju netrpeljivosti zasnovanih na etnički pristrasnim narativima koje su eksplodirale tokom nedavnog ratnog perioda. U bivšoj Jugoslaviji dominantni oblici kolektivnog pamćenja ništa nisu učinili da zaustave sektaštvo i etničku mržnju, jer "obrazovanje nije uspjelo odigrati značajnu ulogu u sprječavanju nasilja" tokom 1990-ih (Coulby i Jones 2001, 116). U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), pomirenje – koje bi bilo proizvod svijesti i pamćenja – nikad nije bilo jedan od ciljeva nastave historije, koja je umjesto toga bila usmjerena na ideološki konformizam. Obrazovni sistem u SFRJ nije se bavio zacjeljivanjem moralnih rana iz Drugog svjetskog rata, niti sprječavanjem izbijanja međuetničkog nasilja u budućnosti. Zlokobna sjećanja na rat nikad nisu iskreno iznesena u javnosti. Titov

režim je, u ozbiljnoj mjeri, odstranjivao etničke detalje iz zvanične historije kako bi osigurao miran suživot različitih skupina. Poricanje i selektivno pamćenje umjesto priznavanja i otvorene debate dominirali su pristupom historiji općenito. Međutim, u isto vrijeme, paralelni oblici kolektivnog pamćenja i neusklađeni narativi nikad nisu bili sasvim suzbijeni na individualnom i porodičnom nivou. Sljedstveno tome, u jugoslavenskom kolektivnom pamćenju Drugog svjetskog rata ležao je oštar sukob između propagande i stvarnosti kako su je shvatali obični ljudi. Konačno, dok se socijalistički režim rušio pred valom evropske demokratizacije nakon 1989. godine, etnički nacionalizmi prodrli su u tišine kolektivnog pamćenja jugoslavenskog naroda. Tokom raspada bivše Jugoslavije podučavanje historije korišteno je kao osnovni izvor nacionalne svijesti i igralo je veliku ulogu u legitimizaciji novih granica i političkih okvira. Današnja BiH u aktuelnom procesu reforme obrazovanja suočena je sa situacijom blokade pošto se bori s problemima nacionalizma i ksenofobije. Današnja blokada ukazuje na nedostatak autentičnog historijskog istraživanja i održavanje zavjere šutnje o najkontroverznijim epizodama bliske historije, odražavajući prethodnu tendenciju poricanja i njene opasne posljedice.

Tokom raspada bivše Jugoslavije podučavanje historije korišteno je kao osnovni izvor nacionalne svijesti i igralo je veliku ulogu u legitimizaciji novih granica i političkih okvira.

Po završetku sukoba u BiH, intervencija međunarodne zajednice nije se zaustavila na materijalnoj rekonstrukciji već se usmjerila i na obnovu društvenog multikulturnog tkiva, fokusirajući se na faktore koji omogućavaju pravedne i mirne međuetničke odnose na nivou susjedstva, zajednice i društva. Pod vodstvom agencija UN i EU, *ad hoc* institucija (kao OHR) i NVO-a, poslijeratna BiH je u mnogo čemu prigrlila koncept "socijalne rekonstrukcije" (Čorkalo et al. 2004) kao sredstvo za postizanje pomirenja u narušenom društvenom, ekonomskom i političkom kontekstu. Koncept "socijalne rekonstrukcije" obrazovanju pripisuje glavnu ulogu u uspostavljanju mirnih odnosa između različitih etničkih skupina i stvaranje

kulture zajedničkih vrijednosti i ljudskih prava. U tom smislu, postizanje zajedničkog, inkluzivnog i usaglašenog historijskog okvira među etničkim skupinama jedan je od izazova za tvorce politike i obrazovanja u BiH. Kada se ovaj cilj postigne u širem okviru rekonstrukcije društva, lakše će biti doći do pomirenja u bh. društvu.

Stoga je suštinsko pitanje ovog rada sljedeće: **Koji pristup kolektivnom pamćenju može ponuditi perspektivu izbjegavanja ponovnog nasilja u BiH?** Kako bih odgovorio na ovo pitanje, u ovom radu ću predstaviti uvodni dio, koji se tiče opće teorije kolektivnog pamćenja, te studiju slučaja. Općenito poglavlje će se okušati u sveobuhvatnoj analizi relevantnih faktora u procesu kolektivnog pamćenja, uz poseban osvrt na kontekst Bosne prije i poslije rata od 1992-95. Pratit ću obrasce pamćenja od pojedinačnog do društvenog nivoa, uz diskusiju o teorijskim pristupima, izvučenim uglavnom iz analiza Weinea (1999) i Ricoeura (2004a), i o funkciji pamćenja i zaborava. Također ću se pozabaviti specifičnostima politike pamćenja u BiH, analizirajući osnovne obrasce od društvenog do pojedinačnog nivoa. Na kraju, studija slučaja ima dva zadatka. Jedan je da procijeni je li trenutno obrazovno okruženje opisano kroz opažanja nastavnika historije u skladu s ciljem pomirenja. Od još veće važnosti je analiza postojanja i prirode *bilo kakvog* kolektivnog pamćenja u kontekstu BiH i njegovog učinka na proces društvene obnove. Još jedan zadatak koji omogućuje analiza studije slučaja je da se predloži alternativni razvoj obrazovanja u pravcu modernizacije i izgradnje kapaciteta kako bi se podržala demokratizacija i ojačao građanski princip. Krovna paradigma koju sam upotrijebio pri kvalitativnoj analizi slična je onoj koju opisuju Guba i Lincoln (1989). Poput njihove, i moja konstruktivistička metoda temelji se na pretpostavci da je nemoguće i kontraproduktivno strogo razgraničiti istraživača i zainteresovane strane. U sklopu ove paradigme, socijalne konstrukcije su *kreirane realnosti* (Guba i Lincoln 1989, 143) koje ne postoje bez svojevrstne interakcije unutar kruga ljudi koji ih održavaju i vjeruju u njihovu istinitost kako bi razjasnili svijet u kojem žive.

Početno nadahnuće za ovu studiju poteklo je od rada Tzvetana Todorova iz 2003. o pamćenju zla. S jedne strane, filozofi se bore s posljedicama historijskog zla i njegovog prividnog besmisla. Rat je imao specifičan učinak na poimanje ljudske prirode kod stanovnika biše Jugoslavije, a posebno Bosne i Hercegovine. Priznanje neograničene sposobnosti ljudi da drugima nanese zlo lako prelazi u shvatanje ljudske vrste kao prirodno zle i potencijalno đavolske u svojoj destruktivnoj borbi za ostvarenje ciljeva nauštrb Drugog. S druge strane, od historičara se očekuje da pomognu društvu da rasvijetli zlokobna sjećanja tumačeći prošlost u odnosu na sadašnjost. Prošlost nam, po mnogo čemu, govori apsolutistički i univerzalnim jezikom, ali također i u zavisnosti od epohe i društveno-političkog okruženja u kojem živimo i njegovih specifičnih potreba. Stoga - ako se historija sastoji uglavnom od tumačenja - da li budućnost biramo u skladu sa historijom koju odlučimo slijediti? Ovaj zadatak je posebno težak u periodu nakon ratnog sukoba, kada ne postoji konsenzus o činjenicama, a kamoli utvrđena odgovornost i slaganje u vezi s ishodima. U poslijeratnoj BiH pamćenje je veliki izazov. Ovdje, zajedničko djelovanje političkih, pravosudnih i napora nevladinog sektora do sada nije uspjelo dovesti do usaglašenog tumačenja nedavnog rata. Općenito govoreći, postoji osjećanje da je još rano suočiti se s ratom i njegovim posljedicama, iako ovo istovremeno ostavlja otvoreno pitanje poricanja kao konkretnog (i opetovanog) rizika za budućnost.

Suštinsko pitanje vezano za zemlje današnje Srednje i Istočne Evrope tiče se zakona ponude i potražnje pamćenja. Postoje indikacije da - "kako bi se preživjela neposredna sadašnjost, a posebno kako bi se preživjele tranzicije i razmjene, [sjećanja] također moraju odgovarati potražnji" (Fentress i Wickham 1992, 202). Posebno kod problematičnih historija, postkomunistička retorika represije često se predstavlja kao jedini faktor koji je sprječavao otvorenu raspravu o prošlosti u toku prethodnog režima. Iako je represija uistinu zadirala u sve, ova retorika izostavlja pitanje jesu li pripadnici tih režima zaista željeli (i da li još uvijek žele) razgovarati o svojoj prošlosti na iskren način? Ovo je u još većoj mjeri slučaj s bivšom Jugoslavijom,

gdje je zaostavština Drugog svjetskog rata bila osobito krvava i s vremenom sve teža za provariti, jer su mlađe generacije bivale sve udaljenije od nje a prošlost sve više ograničavana na područje ideologije. Poricanje i historijska šutnja bili su odgovor na najproblematičnija pitanja historije koja nisu ispunjavala potrebe i ciljeve titoističkog režima. S druge strane, sve do izbijanja sukoba 1990-ih, rasprave o pamćenju Drugog svjetskog rata premjestile su se iz arena akademskih sukoba u otvorenu debatu širih sektora civilnog društva. Drugim riječima, pamćenje se pojavljuje kao socijalna funkcija onda kada ljudi na koje ono utječe uvide potrebu za historijskim dijalogom. U slučaju Bosne, danas i u prošlosti, postojanje ove potrebe je u najmanju ruku upitno ako na umu imamo ponašanje glavnih zainteresovanih strana.

U SFRJ su poricanje i historijska šutnja bili odgovor na najproblematičnija historijska pitanja. Udžbenici nisu obrađivali teme međunarodnih sukoba tokom Drugog svjetskog rata. Isti trend se nastavlja danas u BiH. Općenito govoreći, postoji osjećanje da je još rano suočiti se s ratom i njegovim posljedicama, iako ovo istovremeno ostavlja otvoreno pitanje poricanja kao konkretnog rizika za budućnost.

Kako sam napredovao u istraživanju, okrenuo sam se nizu disciplina koje su mi pomogle da svoj pristup prilagodim temi, a to su posebno bile socijalna psihologija, sociologija i filozofija. U bavljenju posljedicama ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, važno je imati ispravne instrumente za pažljiviju analizu potreba traumatiziranih pojedinaca. Iako ovo nije prvenstveno psihološka studija, ona uključuje interese istraživača iz ovog područja, posebno o pitanju međudjelovanja pojedinačnih i grupnih pristupa pamćenju, kao i njihovih funkcija i svrhe. Na primjer, Freudov rad (1922) o kolektivnim ponašanjima koristi se kao "psihološko mjerilo". Međutim, moj komplementarni interes za historiju i filozofiju historije odvodi diskusiju na drugi, konkretniji i aktuelniji nivo. Iz te perspektive moguće je opaziti fenomene u bosanskom društvu vezane

za kolektivno pamćenje sa sistemskim pristupom koji uključuje i simboličke i materijalne nivoe obnove društva.

Proces stvaranja identiteta i usaglašavanja kolektivnog pamćenja ovdje se posmatra više kao sistemski, a manje kao dijalektički. Zbog toga što uključuje dimenziju društva, gdje pojedinci međusobno djeluju i jedni drugima obogaćuju mišljenja, pamćenje je više od zbira pojedinačnih sjećanja. Međudjelovanje i učestvovanje ključni su koncepti za uvođenje kolektivnog pamćenja u istraživanje poslijeratne BiH. Socijalno pamćenje i kolektivno pamćenje dvije su odvojene kategorije koje se, međutim, preklapaju i prepliću, a koriste se za razmatranje procesa formiranja identiteta i mišljenja na osnovu historije. Iako u ovom radu pamćenje spominjem skoro isključivo kao "kolektivno", potrebno je naglasiti ovu razliku. Socijalno pamćenje tiče se mreža, komunikacije u vezi s historijom koja se odvija između pojedinaca na formalnom i neformalnom nivou, proizvodeći nešto što je obično opipljivo (npr. mediji), a u svakom slučaju stvarno; ovo drugo može prizvati jungovske konstrukte "kolektivnog nesvjesnog" i stoga treba biti odbačeno jer minimizira suštinski doprinos pojedinaca procesu usaglašavanja pamćenja. Ovim radom ne želim sugerisati postojanje superiornog uma, nadorganske jedinice niti nadljudskog pamćenja koje prevazilazi pojedince ili socijalno međudjelovanje i kontroliše proces pamćenja i zaboravljanja. Kolektivno pamćenje ne može postojati bez pojedinaca. Umjesto toga, i u skladu s analizama socijalnih psihologa, kolektivni oblici razmišljanja koje prikazuju mediji i državni obrazovni sistemi, ali i svakodnevno socijalno međudjelovanje, imaju sposobnost da pokrenu reakcije pojedinaca u pravcu jačanja identiteta.

Za razliku od uobičajenih shvatanja, u Bosni ne postoje "drevne mržnje". Umjesto toga, novouspostavljeni sukobljeni identiteti, zasnovani na etnički podijeljenim tumačenjima historije, proizveli su politički razdor koji je u konačnici preobražen u nasilje. Pregled ranije balkanske historije pokazuje da pribjegavanje nasilju nije bilo ni neizbježno niti predodređeno ugrađenim kulturološkim faktorima. Umjesto toga, u situaciji

etničkog, vjerskog i kulturološkog kontinuiteta, rat je bio politički izbor. Vjekovi relativno mirnog suživota i simbioze etno-religijskih skupina trebali bi nas dovesti do zaključka da je sukob na Balkanu izuzetak. Ipak, dosta literature o jugoslavenskim ratovima fokusira se na dramatičnu eksploziju etnički motivisanog nasilja. Ne postavlja se pitanje uzroka tih eksplozija, već se one pripisuju izrazu praiskonskih (i neizlječivih) razlika.

Ozbiljna studija kolektivnog pamćenja u Bosni mora priznati da su takva mišljenja prije utemeljena na orijentalističkoj predrasudi vođenoj političkim interesima i kulturno specifičnim konstruktima nego na dokazima. Zapadnjačke analize po uzoru na dramaturgizaciju historije Rebecce West ne pružaju uvid u genealogiju sukoba, već ga predstavljaju kao nesretnu, neizbježnu datost. Suštinska zabluda o balkanskim narodima, koji se često opisuju kao "predmoderni", praiskonski, apolitični i u krajnjoj liniji necivilizovani, jeste ideja da su donekle nesposobni da se poprave. Prema ovom narativu, koji selektivno zanemaruje sklad i zajedništvo a ističe podjele, rat je pravilo a mir izuzetak (Hayden 1996, Malcolm 1994). Ovaj rad se suprotstavlja takvom pristupu i preduzima analizu procesa kolektivnog pamćenja u BiH koja uzima u obzir relevantne političke, kulturološke i društvene faktore.

Još jedan rizik u izučavanju Balkana je rizik popuštanja emocijama nauštrb intelektualnih vještina. Bosna se čini teškom temom za sasvim racionalne analitičare. U ovoj studiji uložio sam specifičan napor da se podjednako udaljim i od hladnog izvještaja i od lične analize. Uistinu, izučavanje pitanja koja ću opisivati bilo je jedno moćno i emotivno i akademsko iskustvo, u kojem je od najveće važnosti bilo uspostaviti pravičnu ravnotežu. Hayden (1997) se zalaže protiv rasprostranjene tendencije kod mnogih analitičara Bosne i Hercegovine da se služe strašću a ne kritičkim razmišljanjem kada, na primjer, politički koriste statistike o ratnim stradanjima i brojke pretvaraju u motive za moralne izlike. Ova tendencija, štetna za predlaganje upotrebljivih rješenja, vidljiva je ne samo kod domaćih istraživača, koji su razumljivo više vezani za svoje teme, nego i kod izvanjskih (navodno "objektivnijih") posmatrača poput

Roberta Kaplana (Bringa 2005). Teško je ne uplitati emocije, ali je isto tako jednako primamljivo fokusirati se samo na činjenice bez priznanja da se veliki dio analize društvenih nauka temelji na tumačenju. Iako primamljivo onima koji svoje stavove nastoje pokazati putem "očitih istina", jednako je pogrešno pretpostaviti da "činjenice govore same za sebe" (Hayden 1997, 925).

Pitanje istine ključno je za razumijevanje aktuelnih izazova demokratizaciji u BiH. Istina je moralna dužnost prema žrtvama, ali i garancija za pravedno društvo, kako u sadašnjosti tako i u budućnosti. Međutim, istina o kojoj ja govorim u ovom radu nije totem, niti neprikosnoveni objekt posmatranja. U potrazi za istinom uspostavlja se dvosmjerni dijaloški odnos između istraživača i predmeta izučavanja, kao i između raznih zainteresovanih strana u društvu koje pristupa suočavanju s vlastitom prošlošću. U skladu sa konstruktivističkim pristupom društvenim naukama, i ja vjerujem da ne postoji neka "vanjska" istina koju treba izučavati "kao takvu". Umjesto toga, u Bosni je primjerenije govoriti o *izricanju istine*, ili o istraživanju historijskih sjećanja utemeljenom na otvorenom dijalogu između učenika, učitelja i inkluzivnog niza zainteresovanih strana. Ovaj pristup nije samo put ka dobroj analizi informacija i podataka, nego pruža i dobre mogućnosti za društvenu obnovu. Uz podršku odgovarajuće političke volje i postepeno uvođenje obrazovnih politika, posebno što se tiče nastave historije, izricanje istine može postati moćnim sredstvom demokratizacije u Bosni i drugdje.

Budućnost prosperitetne Evrope leži na Balkanu, jednako kao što je i njena ratna prošlost ležala na Balkanu. Mirno, stabilno i pravedno okruženje u Bosni preduvjet je za istinsku kulturu ljudskih prava u regiji Zapadnog Balkana, u sklopu zajedničkog evropskog političkog, ekonomskog i kulturnog prostora (Mahmutćehajić 2003). Zanimljivo je da je jedno od značenja termina "balkanizacija" propast društva koje se dijeli na ratoborne etničke frakcije. Ali, nema ništa isključivo "balkansko" u propasti Jugoslavije i ratu u BiH. Uz odgovarajuće kulturne, institucionalne i socijalne

podjele, slični sukobi mogući su bilo gdje. Sva društva odlikuje neproporcionalni pristup resursima njihovih pripadnika, što proizvodi društvene, ekonomske i intelektualne nejednakosti (Hayden 1996). Nejednakost često daje argumente za nezadovoljstvo, koje se može pretvoriti u sukob i nasilje. Baš iz tog razloga danas ima smisla istražiti šta je omogućilo pojavu "srca tame" koju često oplakuju novinari i analitičari u Bosni. Zato što je rizik "balkanizacije" sveprisutan u svim savremenim društvima, moramo razumjeti šta leži u njegovoj osnovi kako bismo osviješteno djelovali da spriječimo događanja novih Bosni i ublažimo njihove posljedice.

2. Zaboraviti i oprostiti

Ne možemo zaboraviti i ne možemo oprostiti.
("Ne možemo oprostiti" Dubioza kolektiv,
bosanska muzička grupa, 2006.)

Režiser Emir Kusturica, rođen u Bosni, pod jakim je utjecajem teme zaboravljanja i praštanja. U njegovim filmovima uočavamo značajnu evoluciju kroz desetogodišnji period koji obuhvata vrijeme uoči i odmah nakon nedavnog rata. Godine 1985., u posljednjoj sceni filma "Otac na službenom putu" - živopisnoj sceni balkanske svadbe - vidimo dijalog između žrtve političke represije i čovjeka koji ga je prijavio. Žrtva počinitelju govori kako može zaboraviti, ali ne može oprostiti. Deset godina kasnije, u filmu "Underground", koji metaforički prikazuje raspadanje jedne države kroz preplitanje ličnih priča i historije, žrtva - koju igra isti glumac - je sad u poziciji počinitelja. U pozadini još jedne bučne i živopisne svadbe, nova žrtva započinje sličan razgovor sa svojim počiniteljem i kaže: "Mogu oprostiti, ali ne mogu zaboraviti." Koja je pouka ovog upadljivog preokreta uloga i mišljenja?

U ovom poglavlju će se analizirati pamćenje iz perspektive žrtve u najširem smislu, uključujući i pojedince i društvo. Nakon genocida, podjele i materijalnog razaranja, Bosna je danas ono što bismo nazvali *društvom preživjelih*. Referentni okvir u ovom slučaju je okvir nasilja i "strukturnog nasilja" na način kako ga objašnjava Galtung (1969). Nasilje koje je "ugrađeno u strukturu i koje se pojavljuje kao nejednaka moć i sljedstveno tome nejednaka šansa za preživljavanje" (Galtung 1969, 171) neizravno je ili latentno. Drugim riječima, nije očito, iako njegove posljedice, patnja, imaju sveprisutan utjecaj na funkcionisanje društva u cijelosti. Daleko od toga da zanemarujem pojedinačnu krivicu, u Bosni se linije razgraničenja između žrtava i počinitelja često preklapaju, jer je rat i jedne i druge lišio domovine i zajedničkog državnog identiteta. Iako

su nesrazmjerno pogođeni tragičnim nasiljem koje se odvijalo od 1992. do 1995. godine, svi članovi bosanskohercegovačkog društva moraju se suočiti s novom situacijom koja je istinski nasilna, i to svakodnevno. "Strukturalno nasilje" je, stoga, perspektiva iz koje možemo shvatiti međudjelovanje institucionalnih pitanja i nacionalističkih trendova u poslijeratnom okruženju.

Razni teoretski pristupi kolektivnom pamćenju predstavljeni ovdje uglavnom proizlaze iz analiza Stevana Weinea (1999) i Paula Ricoeura (2004a). Srodne dimenzije sjećanja i historiografije poslužiti će kao perspektive za promatranje ozdravljenja pojedinaca, odnosno društva u poslijeratnoj BiH. U ovom radu pamćenje se shvata kao društveni fenomen koji odgovara ljudskoj potrazi za identitetom i pripadanjem (Middleton i Brown 2005). Društveno relevantni obrasci pamćenja uvjetuju način na koji se pojedinci sjećaju dok nastoje smjestiti sebe u društveno-historijski okvir. Kao što ću kasnije razjasniti, čisto frejdovske i jungovske perspektive fenomena kolektivnog pamćenja u Bosni bile bi kontroverzne i dovele do nezadovoljavajuće analize; prve zato što ne prave razliku između grupne i individualne psihologije, a druge zato što minimiziraju ulogu autonomnog razmišljanja. U pristupu koji upotrebljavam u svojoj analizi, koji premošćuje psihološku teoriju analizom političke kulture u nastajanju, koristit ću se psihološkom paradigmatom koja se kreće od potreba pojedinca do društvenog nivoa.

Kako su primijetili kulturološki i socijalni psiholozi (Brockmeier 2002), u uobičajenom shvatanju pamćenja, Sjećanje je "heroj", a Zaborav je "negativac". I za historičare sjećanje je norma, a zaboravljanje anomalija, rupa u znanju (Ricoeur 2004a). I zaista, na prvi pogled se čini da se pamćenje odnosi na sjećanje. U svakodnevnom govoru obično hvalimo ljude koji imaju "dobro pamćenje", a kritikujemo one koji su zaboravni. Zaboravljanje nečega ili nekoga često se shvata kao izraz nemara ili poricanja, koji u onom koji se osjeti pogođenim ovim činom proizvodi frustraciju. U svakodnevnom poimanju, pojedinci s poteškoćama u pamćenju su izrazito poremećeni. Također, neurološke nauke zaboravljanje ističu kao disfunkciju koja graniči

s patologijom. Visoka ocjena pamćenja i poimanje po kojem je nedostatak iste opasno stanje odražavaju činjenicu da su sjećanja integralni dio našeg identiteta. Stoga je nedostatak kontrole nad vlastitim pamćenjem jednak gubitku kontrole nad samim sobom. Slično se može reći i za društva koja izbjegavaju ili mistifikuju svoju prošlost. Ako je društvo lišeno mogućnosti da govori, ili izabere da ne govori otvoreno o svojoj prošlosti, one koji se osjećaju pogođenim ovim poricanjem očekuje frustracija. Pojedinačne frustracije mogu se nagomilati do socijalnih nemira, a socijalni nemiri mogu proizvesti sukobe. Tako sukobi mogu biti proizvedeni potiskivanjem sjećanja na društvenom nivou.

Etnički složena društva zahtijevaju odvojenu argumentaciju u vezi s pamćenjem kao sredstvom identiteta. U svojoj studiji jugoistočnoazijskih etničkih grupa, Moerman (1974) je primijetio da karakteristične kulturne prakse poput običaja i ponašanja obično preživljavaju vremenske periode i promjene historijskih uvjeta. U ovom kontekstu opazio je uzajamno priznavanje osobitih odlika grupa koje se pripisuju etničkoj pripadnosti. Očuvanje etniciteta je i endogen i egzogen proces: dobrovoljnom označavanju granica od strane svake grupe na osnovu etničkih odlika pridružuju se identifikacijske oznake onih koji nisu članovi grupe kako bi se uspostavila i održala data razlika. Na ovaj način se uspostavljaju etnički identiteti na društvenom nivou, kroz kreativni proces koji uključuje historijske elemente poput mitova o porijeklu i kulturnim specifičnostima. *Usaglašavanje etniciteta* je, stoga, proizvod dinamičnog dijaloga o identitetu između članova i onih koji nisu članovi, što prouzrokuje uzajamno stvaranje odvojenih etničkih skupina. Kako sugerira Moermanova (1974) studija, multikulturalna društva su funkcionalna zahvaljujući recipročnom priznavanju razlika između grupa. S druge strane, poricanje karakterističnog etničkog statusa utemeljenog na historiji i kulturi može biti izrazito razorno.

Na dubljem nivou, međutim, prividna dihotomija između pamćenja i poricanja gubi svoju neospornost, jer sjećanje ne bi bilo moguće bez udjela zaboravljanja (Halbwachs 1992). Svaki put kad se sjetimo nekog

događaja, automatski iz svoje svijesti isključimo ogromni niz detalja koje naš um ne može u potpunosti probaviti. Paradoksalno je to što - dok se sjećamo - mi zapravo zaboravljamo većinu onoga što se desilo (Brockmeier 2002). Sjećanje se uglavnom bavi odabirom detalja iz prošlosti i njihovom reprodukcijom u sadašnjosti, što je oblik zaboravljanja. Ovo ukazuje na to da bismo trebali odbaciti poimanje zaboravljanja kao nečeg suprotnog sjećanju, jer sjećanje u mnogo čemu jeste zaboravljanje.

Sjećanje je beskonačno obnavljanje prošlosti koja ne prolazi, na isti način na koji je zaboravljanje vraćanje datosti u proces ponovne razrade. (Middleton i Brown 2005, 232).

Pri diskusiji o pamćenju, ne vrijedi sjećanje i zaboravljanje uspostaviti kao suprotne referentne tačke. Umjesto toga, analiza funkcija kolektivnog pamćenja mora nužno obuhvatiti dimenziju zaboravljanja na autobiografskom nivou. Ova teza će pokazati da se kolektivno pamćenje tiče društveno-kulturne selektivnosti i selektivnog zaboravljanja.

Koja je logička podloga kolektivnog zaboravljanja? Općenito govoreći, svrha institucionalnog zaboravljanja jeste da se grupama osigura povoljna slika o sebi, koja će naglasiti njihove dobre strane a izostaviti loše. Baumeister i Hastings (1997) ukazuju na niz strategija i mehanizama putem kojih grupe iskrivljuju kolektivno pamćenje. Ja ću se fokusirati na one koje se čine posebno relevantnim za kontekst SFRJ i BiH. *Selektivno izostavljanje* dešava se kada politički režim odluči da neke određene događaje treba izostaviti iz zvaničnog priznanja. Na ovaj ili onaj način, svi režimi zanemaruju loše, a fokusiraju se na dobre strane svoje historije kako bi odbranili aktuelni društveni poredak. Međutim, ova "nijema sjećanja" ne nestaju iz društvenog konteksta tek tako; ona ostaju posebno živa u obliku misli i snova. Stoga - ironično - "politička represija govora o nekom događaju... nehotice će prouzrokovati konsolidaciju kolektivnih sjećanja vezanih za potisnuti događaj" (Pennebaker i Banasik 1997, 17). Iako ušutkana, potisnuta sjećanja će se u konačnici probiti u javnu

svijest. Ovo se dešava sa osporavanjem, potisnutim pamćenjem u postkomunističkoj Evropi, kako to opisuje Todorovljev rad o pamćenju tokom i u periodu nakon totalitarnih režima (2003). Zaboravljanje, ili psihološkim rječnikom – potiskivanje, predstavlja proces kojim se nepodnošljive činjenice iz prošlosti izmještaju iz aktivne svijesti, ali koje će neminovno isplivati na površinu na ovaj ili onaj način, često s posljedicama opasnim po stabilnost društva. Kao što ćemo vidjeti u poglavlju “Izgradnja i razgradnja historijskog značenja”, jedna od suštinskih razlika između demokratija i totalitarnih režima je mogućnost u prvom, odnosno nedostatak javnog preispitivanja prošlosti u drugom slučaju. Direktno vezano za selektivno izostavljanje je *preuveličavanje i uljepšavanje* lijepih strana historijskih činjenica. Spomenici i komemoracije specifični su izrazi ovog mehanizma. Na primjer, patnja nametnuta grupi može se prikazati s mučnim opisima kako bi se naglasile njene vrline otpornosti i dostojanstva. *Okriviti neprijatelja* također je oblik zaboravljanja utoliko što na taj način grupe sebe oslobađaju svake krivice. Narativi krivice posebno su jednostrani i nenaučni, jer ne razmatraju kontekst u kojem su sukobljene grupe djelovale. Kao što ćemo vidjeti u studiji slučaja, ova tri mehanizma zaboravljanja i dalje su dominantna u BiH.

U SFRJ su poricanje i historijska šutnja bili su odgovor na najproblematičnija historijska pitanja. Udžbenici nisu obrađivali teme među-nacionalnih sukoba tokom Drugog svjetskog rata. Isti trend se nastavlja danas u BiH. Općenito govoreći, postoji osjećanje da je još rano suočiti se s ratom i njegovim posljedicama, iako ovo istovremeno ostavlja otvoreno pitanje poricanja kao konkretnog rizika za budućnost. U ovoj studiji je fokus na sjedećim mehanizmima iskrivljavanja kolektivne prošlosti:

U ovoj studiji je fokus na sljedećim mehanizmima **iskrivljavanja kolektivne prošlosti**:

- **Selektivno izostavljanje**
- **Preuveličavanje i uljepšavanje**
- **Okrivljanje neprijatelja**

Zbog toga što društva mogu kolektivno zaboraviti, potrebno je razmotriti teoretske osnove mehanizama putem kojih se to zaboravljanje postiže. Pristupi pamćenju koji daju prednost društvenoj dimenziji (Halbwachs 1992) pokazuju da mi svoje sjećanje automatski filtriramo na osnovu mnemotehničkih okvira u kojima živimo. Drugim riječima, uprkos suprotnim ličnim shvatanjima, pojedinačno pamćenje ne postoji bez okvira kulturnog diskursa u koji smo smješteni. Prema ovom shvatanju, društva jednostavno izostavljaju “one aspekte koji se ne uklapaju u kolektivni okvir pamćenja i koji se stoga ne prenose s jedne generacije na drugu” (Brockmeier 2002, 23). Ipak, ovo ne znači da postoji jungovska kolektivna podsvijest zajednička za sve pojedince u svim društvima. Prije bi bilo da pojedinci u odnosu na vlastita sjećanja imaju “ograničeni suverenitet” utoliko što se sjećaju podataka koji su shvatljivi u okviru njihovog kulturnog okvira. U tom smislu je cijelo kolektivno pamćenje određeno kulturom. Sjećamo se onoga što smo uvjetovani da vidimo očima svog društva. Socijalni narativni diskursi u kojima se sjećanja reprodukuju diktiraju suštinu pamćenja u cijelosti.

Nakon što se potvrdi međusobno djelovanje sjećanja i zaboravljanja u oblikovanju kolektivnog pamćenja, razumna operativna definicija zaboravljanja jeste da je *to kreativni proces putem kojeg se detalji iz prošlosti izabiru i obrađuju kroz društveno-kulturno okruženje u kojem pojedinac živi*. U tom smislu, poricanje kao *čin potiskivanja određenog sjećanja u određene svrhe* je mehanizam zaboravljanja.

Iako je sigurno moćna sila u pogledu pamćenja, društveno-kulturno određenje ne znači potpunu kontrolu zaboravljanja, ni pojedinačnog ni društvenog. Koliko god pamćenje shvatamo kao puko sjećanje, obično i poricanje vidimo kao izbor; ili bar kao izbor koji bismo voljeli imati. Ali možemo li zaista *odlučiti* da zaboravimo? Ovo pitanje je posebno relevantno u kontekstu traumatskih sjećanja. Zaboravljanje u formi poricanja jedan je od načina suočavanja s traumama kao što su gubitak, smrt i mučenje. Preživjeli često traumu savladavaju putem poricanja. Na primjer, izbjegavaju okruženje (fizičko ili

mentalno) gdje se traumatski događaj desio. Ali ovo ne znači da se bolno sjećanje u potpunosti odstranjuje iz svijesti. Tako da je priča o "povratu", kao da se početna situacija može obnoviti, na sasvim pogrešnom tragu. Umjesto toga, kako bi se izliječio, preživjeli nauči graditi novi svijet značenja iz pepela starih pretpostavki. Suočeni sa sjećanjem na mentalnu ili fizičku patnju, pojedinci često poricanje vide kao najbolji put ka ozdravljenju od traumatičnih doživljaja.

Uprkos zaštitničkoj funkciji koju poricanje ima, pojedinci ne mogu u potpunosti izbrisati sjećanja. Na sličan način, selektivno zaboravljanje može se odigrati i na društvenom nivou. Ali i selektivno zaboravljanje utječe samo na površinu kolektivnog pamćenja.

Sjećanje i zaboravljanje ne zavise samo od zvaničnog historijskog čina niti od odluke pojedinca. Oni bivaju usklađeni kroz međudjelovanje društvene i pojedinačne organizacija pamćenja

Brockmeier 2002, 32).

Kad god je sjećanje na neki izuzetan oblik zla politički neprihvatljivo – kao što je to bio slučaj u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, kada je građanski rat "uljepšan" i pretvoren u oslobodilački rat protiv stranih okupatora - iskušenje da se jednostavno odstrani taj uznemiravajući dio prošlosti bez suočavanja s njim je ogromno.

Sada možemo definisati savladavanje sjećanja kao *psihološko mirenje koje pomaže preživjelima i društvima preživjelih da se suoče s traumatičnom prošlošću*. To može biti novi historijski pristup ili narativ koji se pronosi kroz obrazovni sistem, ili pravosudna inicijativa koja ponovno uspostavlja pravdu i nove pravne standarde. Problem je što se kontroverzni historijski događaji nekontrolisano pojavljuju u svijesti pojedinaca u obliku strašnih sjećanja koja vraćaju strah i bol iz prošlosti. Ako ne postoji odbrambeni mehanizam osim poricanja, pojedinačne traume rezultiraju nefunkcionalnim društvom nezadovoljnih i traumatiziranih pojedinaca koji ne mogu govoriti o svojoj prošlosti. Jedan od glavnih izazova za kolektivno pamćenje jeste da se nađe adekvatna platforma za sjećanja kako bi ljudi imali priliku podijeliti svoju prošlost. Drugim riječima, *sjećanje može biti oblik savladavanja prošlosti*.

Međutim, sjećanje ne mora nužno biti neposredno rješenje za traume u društvima preživjelih. Za razliku od ubjeđenja većine psihoanalitičara, poricanje nije uvijek patološki odgovor na traumu (Janoff-Bulman 1992). Umjesto toga, poricanje je odbrambeni mehanizam koji u mnogim slučajevima u početku pomaže pojedincima da prevaziđu nepodnošljive emotivne posljedice traume. Međutim, ovaj rad će pokazati da se na duge staze poricanje pokazuje kao neučinkovit socijalni odgovor na traumu. Ako se nastavi u sadašnjoj Bosni i Hercegovini, historijska šutnja mogla bi dovesti do daljih mistifikacija i konačno do sukoba. Zaista, u slučaju Bosne i susjednih država, poricanje – ono što Weine (1999) naziva "šutnjom Jugoslavije" (28) – bilo je okruženje koje je omogućilo pojavu nacionalističkih zamjerki na račun historije, koje su onda poslužile kao opravdanja za rat.

Pošto procijenimo važnost poricanja i kolektivnog zaboravljanja, potrebno je ponovno se fokusirati na tradicionalno poimanje oprečnosti sjećanja. Zaboravljanje ne treba smatrati pukom alternativom sjećanju: jer, kao pojedinci, mi ne možemo izabrati da zaboravimo; suočeni smo s izazovom življenja sa "sjećanjem na zlo" (Todorov 2003). Koje je to "zlo" predmet sjećanja? Weine (1999, 147) bi ga nazvao "viškom historije", dok bi Ricoeur (2004a, 497) rekao "nesretna historija". U svakom slučaju, ovaj problem određuje odnos nekog naroda prema vlastitoj historiji – ili u sirovom obliku, tj. dok se dešava, ili u smislu retrospektivnog shvatanja. Ako moramo birati između statičnog i dinamičnog pogleda na historiju, potonji je poželjniji za razumijevanje historijskih zastranjivanja.

U Evropi je historiografija donedavno obuhvatala dramaturgiju historije u stilu putopisa Rebecce West o Jugoslaviji (1941). Takva dramaturgija ima dvije osnovne mane: izrazito je evrocentrična po pristupu drugim kulturama kao marginalnim, a to rezultira proizvodnjom historije kao opravdanja. Uprkos ogromnoj vrijednosti njene romaneskne karakterizacije Jugoslavije s kraja 1930-ih, Westova (1941) je umanjila značenje historijskih elemenata svodeći ih na sredstva unaprijed određenog argumenta. A argument je da historijski

pobjednici polažu moralno pravo na uspjeh i stoga historija pripada njima; i obratno: nema smisla dati glas drugima jer ne postoje drugi, pošto se historija na kraju tiče trke koja se zove napredak. Ishod je statična slika, snimka establišmenta, čiji nepovezani dijelovi imaju smisla u cjelini samo iz perspektive sveprisutnog (i pristrasnog) posmatrača.

Za razliku od toga, iz marksističke perspektive, historičari se trebaju fokusirati na materijalne baze dominantnih ideologija i na strukture moći. Wolf (1982) poziva na dinamično preispitivanje tradicionalnih historijskih kategorija u smislu procesa. Po njegovom mišljenju, historija nije, niti se treba posmatrati kao "priča o moralnom uspjehu" (Wolf 1982, 5) sa samozadovoljnim izrazom, niti treba isticati koncepte poput napretka i savremenosti kako bi se svjedela pobjednicima i povlaštenima. Umjesto toga, istinski historičari trebaju ispitati načine proizvodnje kako bi otkrili obrasce putem kojih se društveni okviri proizvode i reprodukuju. Na ovaj način daje se glas "ljudima bez historije", zaboravljenim i nepotrebnim, onima koji su objekti a ne subjekti. U Wolfovom sistemskom pristupu, svrha historiografije je bolje razumijevanje procesa putem kojeg se stvaraju odnosi između aktera. "U tom smislu, narodi koji su dokazali povlašten odnos s historijom i narodi kojima je historija bila poricana suočeni su sa zajedničkom sudbinom" (Wolf 1982, 391). Isticanjem i organizovanjem međusobnih veza nezavisnih dijelova, historiografija iz dramatizacije pre-rasta u istraživanje, iz statične slike u dokumentarac s neizvjesnim krajem.

Zato, ako žrtve historije treba da dobiju glas, mora se usvojiti dinamičan okvir historijske analize. Preživjeli znaju iz iskustva da ne mogu nastaviti živjeti a da na ovaj ili onaj način ne razjasne svoju viktimizaciju. Pošto sjećanje samo po sebi ne iscjeljuje, razjašnjavanje traume sastoji se iz stavljanja sjećanja u okvire koji ih čine prihvatljivijim u trenutnoj situaciji (Weine 1999), ili socijalno funkcionalnim u odnosu na trenutne potrebe (Todorov 2003). Na raznim nivoima - političkom, društvenom, kulturnom i individualnom - praštanje može predstavljati način razjašnjavanja

zla iz prošlosti i gajenja pomirenja. Stoga preživjeli u konačnici moraju birati između zaboravljanja - ili iluzije sjećanja - i praštanja. U postkonfliktnim društvima zaboravljanje i praštanje odgovaraju izboru između poricanja i nalaženja načina da se prihvatiti bolna prošlost.

U cijelosti, postkonfliktna društva (društva preživjelih) suočena su sa dilemom između pravnih rješenja i ličnih razjašnjenja s prošlošću, pa moraju naći ravnotežu tako što će odvagati društvenu korist praštanja. S jedne strane, "historija ne smije ostati zatočena u kolebanju između vječne mržnje i zaboravljivog pamćenja. Društvo ne može zauvijek biti ljuto samo na sebe" (Ricoeur 2004a, 501). S druge strane, potreba da se krene dalje može nadvladati prioritet osiguravanja pravde na tradicionalne načine, tj. pukim kažnjavanjem. Što se tiče zajedničke katarze, institucionalizovani mehanizmi praštanja u zamjenu za istinu mogu pružiti scenarije pomirenja koji prevazilaze nedostatke slijepog zaboravljanja.

Kako primjećuje Ricoeur (2004a), "može se nadugo i naširoko govoriti o zaboravljanju a da se nikad ne spomene problematika praštanja" (413). Uistinu, ako se fokusiramo na institucionalizovane oblike odnošenja prema krivici (tj. amnestiju), možemo ispustiti iz vida problematičnije prakse milosti i oprosta. S razlogom se Ricoeur (2004a) ne upušta u pojedinačne dimenzije praštanja, jer se tu nema mnogo šta reći osim da preživjeli imaju pravo dati ili uskratiti oprost. Dok su zvanična rješenja utemeljena na poricanju moguća, praštanje se ne može u potpunosti kontrolisati institucionalnim odlukama. Praštanje je uvijek bilo i ostaje izbor pojedinca. Iako su važne, hipoteze o institucionalizovanom praštanju ne objašnjavaju složeni niz psiholoških potreba preživjelih i društava preživjelih. Institucije mogu provoditi javno praštanje, ali ne mogu komandovati srcima ljudi kojima je učinjena nepravda. Možda su, s obzirom na ovu nemogućnost, 2003. godine predsjednik Srbije i Crne Gore Svetozar Marović i hrvatski šef države Stipe Mesić razmijenili izvinjenja za rat s naglaskom na pojedinačnoj krivici.

Marović: Želim da se izvinim za sva zla koja je bilo koji građanin Crne Gore i Srbije učinio, ili nanio, ili uradio, bilo kome u Hrvatskoj. Želim da se izvinim zbog toga što ne mislim da su narodi krivi, niti da se narodi trebaju izvinjavati, nego da se zajednički dogovorimo i radimo na tome, kao što to činimo upravo i ovih dana, da svako ko je kriv izađe i odgovara pred zakonom.

Mesić: Koristim priliku da prihvatim ovu simboličku ispriku, a ja sa svoje strane mogu reći da se ispričavam svima onima kojima su građani Hrvatske, u bilo koje vrijeme i bilo kada nanijeli bol ili štetu, zloupotrebljavajući ili radeći protivno zakonu, ili zloupotrebljavajući svoju poziciju.²

Marović je kasnije izvinjenja uputio i ljudima u Bosni i Hercegovini. Teško je procijeniti jesu li ovo lični ili zvanični stavovi. Zvanična izvinjenja za kolektivnu krivicu u bivšoj Jugoslaviji su problematična jer se mogu koristiti kao dokaz na suđenjima za ratne zločine i genocid koja su Bosna i Hercegovina i Hrvatska pokrenula protiv Srbije. Iako su ovo trenutno najistaknutiji primjeri u procesu priznavanja krivice s obje strane, zvanične izjave koje traže oprost morat će pričekati još neko vrijeme, kako se vidi iz primjera Njemačke, Japana i Sjedinjenih Država nakon Drugog svjetskog rata.³ Logično je očekivati da prihvatanje izvinjenja vodi praštanju.

² Australian Broadcasting Corporation 2003, <http://www.abc.net.au/worldtoday/content/2003/s944064.htm> posljednji pristup 12. 02. 2007.

³ British Broadcasting Corporation 2003, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3268405.stm> posljednji pristup 12. 02. 2007.

2.1 Zašto se sjećati?

Ovo poglavlje istražuje motivaciju za sjećanje na pojedinačnom i društvenom nivou. Pojedinačno, pamćenje je sredstvo preživljavanja i važan element u izgradnji identiteta. Na društvenom nivou, sjećanje se reguliše složenim međudjelovanjem nastojanja kolektiviteta i potencijala za historijsko iskupljenje nekog društva. Sjećanje je često svedeno na ispraznu vježbu, koja, međutim, ima visoku cijenu. S obzirom na ogromne resurse - materijalne i nematerijalne - potrebne za njegovo održavanje, mora postojati razlog zašto su tek rijetki narodi digli ruke od kolektivnog pamćenja.

U najboljem mogućem svijetu ljudi bi učili iz svoje prošlosti, a pamćenje bi služilo za odbranu od zla. Čovječanstvo je tokom dvadesetog vijeka u više navrata iskusilo strahote genocida. "Nikad više" izražava namjeru da se održi sjećanje na zločine protiv čovječnosti kao *opomena* za buduće generacije. Održavanje takvih sjećanja često se smatra načinom da se spriječi ponavljanje zverstava u historiji. Međutim, pravne i moralne obaveze utemeljene na takvom naslijeđu nisu spriječile dešavanja ni u Ruandi ni u Bosni, a u vrijeme pisanja ovog rada ne sprječavaju niti genocid u Darfuru. Jasno je da sjećanje samo po sebi ne spašava živote i ne odagnava apsolutno zlo. Ovo pokazuje da retorika "nikad više" nije nužna preventiva za budućnost. Rasprava o tome zašto je to tako prevazilazi okvire ovog rada. U ovoj prilici dovoljno je spomenuti da druge varijable, poput političkih okolnosti, ekonomske koristi ili naprosto ravnodušnosti, izgleda, prevladavaju nad imperativom historijske osviještenosti.

S obzirom na današnji neuspjeh da se postigne ono što je praksa pamćenja obećavala - bolji uvid u to kako ne ponoviti greške iz prošlosti - redefinicija ove funkcije je od opće važnosti. Na prvi pogled, pamćenje

bi se moglo odbaciti kao "bespredmetna vježba" za čovječanstvo u današnjem kontekstu, kada se čini da su rješenja globalnih izazova ukorijenjena u sadašnjost. Ipak, mora postojati razlog zašto, u različitim mjerama, sva savremena društva održavaju pojam kolektivnog pamćenja. Po Halbwachsu, kolektivno pamćenje se često predstavlja s odlikama jungovskog kolektivnog nesvjesnog. Međutim, takav konstrukt je varljiv jer je odvojen od stvarnih mentalnih radnji bilo kojeg pojedinca, a pretpostavlja i postojanje problematičnog "nad-uma". Umjesto toga, kako napominju Fentress i Wickham (1992), bolje je priznati ulogu misaonih procesa pojedinaca u konceptu društvenog pamćenja. *Društveno pamćenje* može se posmatrati kao jedinstvena mreža sjećanja gdje komunikacija između pojedinaca stvara zajednička sjećanja. Obje perspektive zahtijevaju razmatranje fundamentalnog pitanja: koja je primarna funkcija sjećanja u društvu?

Na prvom mjestu, sjećanje može biti ljekovito. Weineovo iskustvo ukazuje na to da sjećanje može biti blagotvorno za psihu preživjelog. Klinička iskustva sa preživjelim iz jugoslavenskih ratova pokazala su da razgovor o boli ima snažnu iscjeliteljsku funkciju (Weine 1999). Iscjeliteljski potencijal memorizacije i naracije je naročito važan u kontekstu u kojem se pojedinci bore sa rasprostranjenom tendencijom minimiziranja ili poricanja patnje. Studija slučaja je također potvrdila praktičnost i koristi ove i sličnih terapija u bh. kontekstu, kao i njihovu primjenu. Ali osim opisne i specifične terapeutske prednosti pojedinačnih sjećanja, postoje i dugogodišnji razlozi zbog kojih ljudi tako masovno pridaju vrijednost ovoj mentalnoj funkciji.

"Metod svjedočenja u psihoterapiji" sastoji se iz stvaranja okruženja za slušanje u kojem "preživjeli pričaju o tome šta se desilo kada su traume razorile njihove živote, a psihijatar ili psihoterapeut sluša i bilježi njihovu priču"
(Weine 1999, 152).

Očita pažnja koja se pripisuje sposobnosti ljudskog uma da pamti činjenice iz prošlosti prevladava u historiji (Gross 2000). U prošlim vremenima pamćenje se

smatralo neupitno pozitivnom i potrebnom dopunom ličnosti. Čini se da je kod ljudskih bića pamćenje neposredno vezano za instinkt preživljavanja. Socio-evolucijski razlog za pamćenje leži u tome da prikupljanjem iskustava ljudi uče kako da izbjegnu buduće opasnosti. Nadalje, u tradicionalnim društvima pamćenje je sredstvo za prenošenje vrijednosti i vjerovanja, a pruža i osjećanje identiteta jer svojim članovima daje zajedničku osnovu iz koje mogu pripisivati smisao svojim uobičajenim uvjetima života poredeći ih s prošlošću.

U savremenom svijetu, historijske, društvene i filozofske tekovine udružile su se u borbi protiv pojma pamćenja. Iako oslanjanje na birokraciju u našim društvima odražava nastavak valorizacije pamćenja kao garancije legalnosti, "kultura zaboravljanja" sve češće se pojavljuje uz "kulturu sjećanja" (Gross 2000). Posebno tokom krvavog Dvadesetog vijeka, naslijede Holokausta, te sve veća individualizacija u društvu i napredak psihoanalize, vodili su "opravdanju zaborava" (Gross 2000, 69). Zapravo, danas se zaborav čini prihvatljivijim nego u prošlosti, s obzirom na poteškoće pri gajenju primjerenog "sjećanja na zlo" (Todorov 2003), i u smislu ciljeva i u smislu stavova. Na primjer, kako potvrđuje studija ratnih trauma u BiH (Weine 1999), u nekim slučajevima preživjeli ne vide korist od ponovnog proživljavanja tuge i gubitka iz mučne prošlosti. Zbog toga što je bolno, sjećanje na prošlost može biti smatrano kontraproduktivnim za trenutnu dobrobit pojedinaca u društvu. I zaista, čin sjećanja podrazumijeva intelektualni izazov, političke odluke i potencijalnu patnju, posebno kada reprodukuje traumatična sjećanja i ponavlja doživljaj patnje.

Čak i kad nije korisno za liječenje traume, pamćenje može biti instrument izgradnje identiteta. Podrška identitetu pojedinca i grupe je, izgleda, prvenstveni razlog za to što sva društva pripisuju važnost pamćenju. Kako navodi Gross (2000), bez pamćenja bi postojanje individualnog jastva bilo površno. Kao što se navodi u poglavlju "Kolektivno pamćenje i borba pojedinaca", sjećamo se kolektivno kako se ne bismo osjećali sami. Osjećaj usamljenosti, kao jedan od najvećih strahova

svakog ljudskog bića, možemo odagnati stavljajući sebe u socijalni kontekst pamćenja (Isaacs 1975). Stoga je kolektivno pamćenje snažno sredstvo za premošćivanje trenutačnog stanja bivstvovanja i porijekla tog stanja, a koje pritom produbljuje razumijevanje socijalnog identiteta. "U pitanju je... osjećaj pripadanja koji uvezuje pojedinca u kulturu, a kulturu uvezuje u pojedinačne umove" (Borckmeier 2002, 18). Amerika i Amerikanci ne bi bili to što jesu bez pozivanja na Rat za nezavisnost, kao što se, izgleda, i identitet Srba i Srbije mora uspostavljati u odnosu na poraz na Kosovu polju 1389. godine (Glenny 1999). Ako kolektivno pamćenje ima za funkciju da osigura identitet tako što će prizvati zajedničku prošlost s kojom se ljudi mogu poistovjetiti, komemoracije, obredi i rituali su i dalje primarna sredstva prenošenja kulturnih vrijednosti (Gross 2000).

Kako navodi niz autora (Ricoeur 2004b, Mantegazza 2003), drugi razlog zašto je bolje sjećati se čak i problematičnih događaja predstavlja ljudska frustracija neizbježnom sudbinom smrti. Zaglavljani u svojoj prosječnosti, ljudi uglavnom ne mogu biti slavni svaki dan u životu, ali svako od nas ima zalihu prošlih uspjeha iz kojih crpimo ono što nam je potrebno kako bismo odredili svoje moralne granice u sadašnjosti. Kao društveni pojedinci, mi veličamo svoju prošlost kako bismo se odbranili od činjenice da smo osuđeni na umiranje. Na sličan način, društva ne mogu postići dublji smisao svog identiteta odnoseći se prema vremenu isključivo jednodimenzionalno. Kako bi prošlost spasila od propadanja uslijed prolaska vremena, društva među činjenicama iz prošlosti biraju one koje "vrijedi pamtiti".

Ali, šta određuje predmet pamćenja? Održavanje trenutnog društvenog poretka je, izgleda, prioritet u određivanju granica historijskog pamćenja. U tom smislu, današnjim političkim elitama (kao uostalom i jučerašnjim) u interesu je da učvrste društveni poredak izlažući stanovništvu zvaničnim predstavama pamćenja koje doprinose njihovom održavanju na vlasti. Osim toga, pamćenje je sredstvo prenošenja uvjerenja i vrijednosti koje podupiru nacionalnu ideologiju (vidjeti poglavlje "Izgradnja i razgradnja historijskog

značenja"). Neposredno vezana za brigu o održavanju dobrog imidža je motivacija za korištenje prošlosti u svrhu legitimizacije sadašnjosti i popločavanja puta ka budućnosti. Kako primjećuje Wolf (1982), reprodukcija određenog narativa u historiji ili određenog pristupa pamćenju može nam pomoći da razjasnimo sadašnjost. Drugim riječima, elaboracija sjećanja ima za cilj njihovo usklađivanje sa sadašnjošću. U tom smislu, koncept "kolektivnog pamćenja" prevashodno je politički, utoliko što proizlazi iz uspostavljanja događaja, vrijednosti i rituala u zajedničkom imaginarnom društvenom okruženju koje postaje svijest društva.

Iz navedenog se čini da pamćenje održava dugogodišnju funkciju opravdavanja sadašnjosti. Pamćenje se također može koristiti kao sredstvo iskupljenja krivice. U skladu sa Benjaminovom vizijom historiografije, historijska krivica nameće pamćenje kao sredstvo iskupljenja (Benjamin 1939). Žrtve zla iz prošlosti pozivaju na predstavljanje i rekonstrukciju historijske istine u sadašnjosti. Zbog toga što govori o neispunjenim obećanjima historije, onima gdje su poraženi izgubljeni, pamćenje zacjeljuje. Oslobođajući se prekršenih obećanja, pamćenje terapeutski i moralno vraća u život apele naroda, nacije i kulturne grupe u sadašnjosti i čini je povezanijom u smislu identiteta i tradicije. Drugim riječima, pamćenje ima za svrhu odavanje počasti žrtvama nasilne prošlosti (Ricoeur 2004b).

Ako je funkcija kolektivnog pamćenja, između ostalog, i iskupljenje žrtava historije, historijska šutnja je uistinu nasilna i opasna. Nasilna zato što se stvara ušutkivanjem glasova žrtava i mistifikacijom njihovog pamćenja. Opasna zato što je prazna i može se ispuniti bilo čime što odgovara hirovitim potrebama sadašnjosti. I zaista, samouništenje bivše Jugoslavije ukazuje na to da se, u vremenima političkih promjena i socijalnih nemira, međusobno suprotstavljena tumačenja prošlosti mogu probiti u ovu šutnju i podržati nasilne akcije usmjerene na preuzimanje kontrole nad političkim aparatom. Postoje dokazi koji ukazuju na to da je za vrijeme pada komunizma u SFRJ bilo relativno lako ovu prazninu ispuniti nacionalističkim tumačenjima historije. Laži i preuveličavanja naciona-

lizma zamijenile su šutnju koju je Tito bio nametnuo, jer "etnički ratovi koji su harali Jugoslavijom tokom Drugog svjetskog rata nikad nisu bili adekvatno preispitani, ni individualno ni kolektivno" (Weine 1999, 31).

Ne postoji konačan odgovor na pitanje "Zašto se sjećati?". Razne epohe davale su različitu motivaciju za pamćenje. Buduća društva možda će sasvim odbaciti praksu pamćenja, ili će redefinisati njeno središnje mjesto. Historija Balkana je opetovano nudila scenarije materijalizacije apsolutnog zla, bez ikakvih naznaka da se šta naučilo iz prošlosti. Ovo možda ukazuje na uzaludnost pamćenja. Međutim, u BiH je nasilje također bilo vezano za nedostatak dijaloga o zajedničkoj prošlosti, a dijalog je tokom skoro pedeset godina komunističke vlasti rijetko iniciran. Zato bi danas nevjerovatan pomak u području kolektivnog pamćenja bio da se preokrene tendencija zataškavanja sukoba i da mu se pristupi bez lažne mistifikacije kad god je to moguće. Pamćenje u bivšoj Jugoslaviji može imati funkciju ispunjavanja šutnje koja u protivnom može biti opasna. Pod uvjetom da se odvija na inkluzivan način i da se bavi "tamnim mrljama" u historiji svake strane, u ovoj regiji svijeta poželjnije je prihvatiti izazov sjećanja.

2.2 Izgradnja i razgradnja historijskog značenja

Ovo poglavlje će istražiti dinamiku pamćenja u nacionalnim državama, koju uglavnom oblikuje obrazovni sistem. Sve političke elite u svim režimima, na ovaj ili onaj način, iskorištavaju historiju kako bi reafirmisale vlastiti legitimitet. U stalnoj borbi za legitimitetom, političke elite u nacionalnim državama koriste obrazovni sistem kako bi rasprostranile historijska tumačenja koja održavaju *status quo* ili promoviraju željene promjene. Dok filtriraju ili omogućavaju slobodan pristup historijskom znanju, one održavaju kontrolu nad značenjima koja se pripisuju pojedinačnim događajima. Njihova poruka glasi: "Prošlost je određena; ne možemo mijenjati prošlost." U različitim mjerama i oblicima, u zavisnosti od slobode koju društvo uživa *vis-à-vis* vladajućeg establišmenta, historijsko značenje dolazi izvana.

Relativno široka margina djelovanja na historijsko značenje pokazuje da pamćenje može biti dobrovoljno i nedobrovoljno. U ovom kontekstu, namjerno pamćenje je tip sjećanja koji uglavnom utiče na društva. Pasivno pamćenje može opsjedati pojedince, ali na društva uglavnom utječu namjerne predstave o prošlosti plasirane u javnosti, tj. kroz medije i politiku. Na društvenom nivou, sjećanje ili nesjećanje nije stvar izbora: politički režimi mogu odlučiti da iskoriste sredstvo poricanja kako bi unaprijedili svoje prioritete na društvenom planu.

Vremenom je politička relevantnost pamćenja postala poznata složenim i raznolikim društvima kako na aktivan tako i na negativan način. Činom sjećanja političko vodstvo nekog društva odlučuje da njeguje i reprodukuje sjećanje na određeni događaj ili ličnost s ciljem da taj događaj ili ličnost budu uzor za sadašnje

i buduće generacije koje će živjeti u tom kontekstu. Primjer za ovo je politizovano korištenje kalendara kao sredstva za naglašavanje temelja jedne države, poput proslava 4. jula u Sjedinjenim Državama, ili rituala za Praznik rada u socijalističkim državama. Za razliku od toga, s negativne strane, namjerni čin zaboravljanja (poricanje) može biti odlika zvaničnog pamćenja utoliko što političke elite mogu odlučiti da izbrišu određene događaje iz zvanične reprezentacije ili da ih predstave na načine koji idu u prilog establišmentu. Za vrijeme Rimskog Carstva, praksa *damnatio memoriae* (bukvalno "prokletstvo sjećanja") sastojala se iz eliminacije svakog pominjanja samog postojanja nekoga ko je počinio posebno stravičan zločin protiv države. Odstranjivanje ličnosti iz javnog sjećanja bio je oblik sramoćenja, koji je prodirao i u porodicu i u društvenu mrežu, a smatrao se jednom od najstrožijih kazni u političkom životu Starog Rima.

Pamćenje nije isto što i historija. Za razliku od historije, koja se fokusira na uzroke događaja u prošlosti, pamćenje se uglavnom bavi odnosom između prošlosti i sadašnjosti.

Pamćenje je po definiciji termin koji našu pažnju usmjerava ne na prošlost već na *odnos prošlost-sadašnjost*. Upravo zato što ovako živa i aktivna postoji u sadašnjosti, "prošlost" je toliko bitna u političkom smislu (Johnson i Dawson, 1998, 78).

Ovakva definicija pamćenje postavlja u središte političkih procesa u svakom društvu. S jedne strane, pamćenje se tiče stvaranja značenja i konsolidacije identiteta. Ono je "ključni aparat za prilagođavanje" (Van Arsdale 2006, 3) koji pomaže žrtvama pri preobražaju u preživjele. S druge strane, historija se tiče utvrđivanja činjenica. Kao društvena nauka, zahtijeva naučnu disciplinu i poznavanje terena. Jedan način da se premoste ova dva pojma jeste uvođenje koncepta tumačenja. Zapravo, historija je ono što joj mi pripisemo; ne samo događaji sami po sebi, već i način na koji ih tumačimo. Halbwachs (1980) uvodi razliku između zvanične historije i kolektivnog pamćenja. Zvanična historija je historijski narativ putem kojeg se činjenice prezentiraju na linearan, logičan i kohezi-

van način u službi interesa neke grupe. *A kolektivno pamćenje je kulturološki okvir utemeljen na zajedničkoj historiji, koji je dominantan u grupi i koji značajno oblikuje identitet pojedinca.* To je proces selektivnog sjećanja i zaboravljanja pri kojem se teme kreativno kombinuju u zavisnosti od političke situacije.

Todorov (2003) državnu kontrolu nad historijskim znanjem shvata u smislu mistifikacije prošlosti. Po njegovom mišljenju, potpuna kontrola pamćenja jedno je od nastojanja totalitarnih režima da se održe. Filtrirajući pristup građana historiji eliminacijom dokaza, zastrašivanjem protivnika i rasprostranjenom upotrebom eufemizama, totalitarni režimi nastoje održati svoju ideološku i materijalnu nadmoć nad društvom. I obratno, slobodan pristup prošlosti bez centralizovane kontrole jedna je od osnovnih sloboda koje uživaju građani demokratskih zemalja.

Društveno pamćenje gradi se pomoću tri osnovna koraka, koji uključuju utvrđivanje činjenica, konstrukciju njihovog značenja i njegovu primjenu na sadašnjost (Todorov 2003). Prva faza odnosi se na historiografiju. Pritom, odabir činjenica koje će biti predstavljene ili zataškane zavisi ne samo od toga kako neko društvo poima svoju prošlost već i od prioriteta političkog režima. Ovaj odabir odvija se u različitim oblicima. Na primjer, udžbenici historije su uglavnom društveno usaglašene priče ili narativi koji zavise od političkih interesa kojima obrazovanje treba da služi (npr. konformizam, tolerancija, kritičko razmišljanje). Naravno, objektivnost rada historičara je u posebnoj opasnosti u slučaju totalitarnih režima, gdje se javnosti ne daju instrumenti za odbacivanje ili potvrđivanje historijske istine.

Druga faza sastoji se iz tumačenja utvrđenih činjenica. Tumačenje je problematično posebno u slučaju sjećanja na zlodjela. U tom slučaju se od historičara zahtijeva da uspostavi granicu između razumijevanja i opravdavanja, a zatim i između razumijevanja i osuđivanja. Ove razlike su potrebne kako bi se stvorila odgovarajuća distanca između činjenica i subjekta koji ih istražuje, i kako bi se ucrtao moralna granica između zlodjela iz prošlosti i konteksta sadašnjosti. Zapravo,

razumijevanje zla s emotivnog stajališta može uvesti odnos opravdavanja tako što će ga učiniti običnim. Ako svi ljudi u sebi imaju klicu zla, zlodjela se mogu predstaviti kao banalna i, u krajnjem slučaju, prihvatljiva kao "prirodna". Umjesto toga, zalaženje u političke, društvene i psihološke uzroke tih zlodjela pruža nam prednost historijske perspektive o većini kontroverznih sjećanja. U oblikovanju historijskog znanja, demokratije daju prioritet prosuđivanju a ne opravdavanju. Uistinu, gdje god je civilnom društvu omogućena sloboda izražavanja, susret s različitim prosudbama često se smatra očekivanim rezultatom historijskog istraživanja.

Treća faza primjene sastoji se iz upotrebe novouspostavljenih i protumačenih činjenica na načine koji služe potrebama aktuelne političke postavke. Drugim riječima, historičar ima zadatak da te činjenice uskladi s argumentacijom, da prošlost poredi sa sadašnjošću, a s krajnjim ciljem da potvrdi ispravnost aktuelnih društvenih vrijednosti i ubjeđenja.

Iako podržava demokratski pristup historijskom znanju i slobodno oblikovanje njegovog značenja, Todorov (2003, 160) ostaje veoma oprezan i nema namjeru pamćenje pretvoriti u totem.

"Pamćenje" bez daljeg definisanja nije ni dobro ni loše samo po sebi. Koristi koje bismo rado iz njega izvukli mogu biti neutralizovane ili čak zaplijenjene.

Ekstremi u vezi s pamćenjem jednako su opasni. S jedne strane, idolopoklonstvo prema prošlosti u obliku komemoracija može biti isprazan ritual bez učinka u sadašnjosti. Po ovom pitanju Todorov se drži podalje od jungovskih močvara "kolektivnog nesvjesnog", koje ne priznaju primarni značaj pojedinaca za kolektivno pamćenje i zbog toga propuštaju da se na odgovarajući način pozabave njegovim poremećajima. S druge strane, retorička upotreba pamćenja, koja gubi specifičnost zbog pogrešnog poistovjećivanja sadašnjosti i prošlosti, također je neprilična. Pamćenju ne treba pristupati ni kao "svetom" ni kao "trivijalnom". Kako bi pamćenje postalo kolektivni fenomen koji će društvu pomoći da preuzme odgovornost za prošlost i promovise zajedničke vrijednosti u sadašnjosti,

potrebno je uspostaviti ravnotežu između razumijevanja i osude utemeljenu na odbacivanju iskušenja da se nađe opravdanje.

Proistekla iz zapadne tradicije, moralna dimenzija historije prešla je u univerzalnu doktrinu o ljudskim pravima. U tom smislu, Ignatieff (2001) šalje upozorenja protiv tretiranja ljudskih prava kao svetinjâ. Prije bi bilo da "sve što se može reći o ljudskim pravima jeste da su potrebna radi zaštite pojedinaca od nasilja i zlostavljanja, a ako se i dalje pitate zašto, jedini mogući odgovor leži u historiji" (Ignatieff, 2001, 83). Po njegovom mišljenju, ideologija ljudskih prava je historijski stvorena kao instrument za sprječavanje i sankcionisanje zlostavljanja pojedinaca; međutim, slično kao i u slučaju pamćenja, nema ništa doista sveto u ljudskim pravima. Jednostavno, sazrijevanje određenog novog senzibiliteta prema ljudskom dostojanstvu je nakon 1945. godine dovelo do pravnih i političkih pomaka koji su prouzrokovali uspostavljanje režima ljudskih prava. Kao što Ignatieff (2001) naznačuje: mogu li ljudska prava postati kolektivno pamćenje čovječanstva? Cilj nam je ljudska prava učiniti zajedničkim jezikom međunarodnih odnosa i u konačnici ih svesti na univerzalno iskustvo bez kulturološke obojenosti. Za sada je vrijednost (ili nevrijednost) ljudskih prava sadržana u našoj historijskoj sposobnosti da u skladu s njima oblikujemo ljudsko ponašanje. U budućnosti o nama će se suditi na osnovu naših standarda ljudskih prava.

U trenutačnoj historijskoj fazi demokratija, navodno, ima prednost kad se radi o ljudskim pravima. Ovo ne znači da demokratske zemlje imaju svetu dužnost po pitanju promocije specifične historijske perspektive. Po mišljenju Todorova, demokratije prednjače u konstrukciji kolektivnog pamćenja iz jednostavnog razloga što omogućavaju slobodu zaboravljanja. "Ne postoji dužnost da se pamti" (Todorov 2003, 311): pamćenje nikad ne smije biti nametnuto kao dužnost. Umjesto toga, mogućnost kolektivnog zaboravljanja uvijek treba biti stvar slobodnog izbora. U demokratiji slobodni pristup prošlosti znači da je ljudi mogu obnavljati kako im je volja, ali i da imaju pravo nasumično konstruisati pamćenje, pa čak i zaboravljati. Međutim,

ova opcija ne bi smjela postati normom i stvoriti društvo bez pamćenja, gdje je perspektiva "nikad više" onemogućena jednostavno zato što nema prošlosti na osnovu koje bi se gradilo iskustvo. Umjesto toga, zaboravljanje treba shvatiti kao upotrebu selektivnog pamćenja u granicama informacija koje se mogu upamtiti, kako se navodi u poglavlju "Zaboraviti i oprostiti".

U sistemu nacionalne države historija se koristi kako bi se održala dominantna ideologija. Historijsko znanje se posebice koristi kako bi se razjasnili socijalni konstrukti poput granica, nacija i etniciteta. Ideja nacije, kako primjećuje Billig (1995), podrazumijeva selektivno zaboravljanje i sjećanje utoliko što iz kolektivnog pamćenja odstranjuje krvoproliće koje je omogućilo izolaciju i stvaranje nacije kao takve. "Nacionalizam je ideologija pomoću koje je svijet nacija počeo bivati prirodnim svijetom – kao da je svijet bez nacija nemoguć" (Billig 1995, 37). Stoga je posebno teško analizirati ideologiju nacionalizma, upravo zato što se ona čini "prirodnom" za one kojima je zajednička. Ono što je u suštini socijalni konstrukt predstavlja se kao "prirodno", kao da je uopće moguće u prirodi naučno utvrditi postojanje nečega što bi se nazvalo "nacijom". I obratno, oblici nacionalizma koji potiču od "drugog" obično se poimaju kao pretjerani, ekstremni, pa i patološki, pomoću retorike odanosti čija kategorizacija funkcionise na osnovu izraza "naš patriotizam – njihov nacionalizam" (Billig 1995).

Na istom tragu Anderson (1991, 6) naciju definiše kao "imaginarnu političku zajednicu". Nacije su "kulturološke tvorevine" (Anderson 1991, 4) i njih su izmislile zajednice i grupe, a ne stvarni objekti. Iako su nacije proizvod izravnog kontinuiteta – etničkog, društvenog i historijskog – one se neizbježno u svojim narativima shvataju kao "nove", što odražava i upotreba termina kao što su "buđenje", "rađanje" i sl. Jedna od karakteristika nacionalnog diskursa je prekid u odnosu na prošlost ili naglasak na specifičnom etničkom kontinuitetu. Kako primjećuje Sorenson (1993) u svojoj studiji o Rogu Afrike, diskursi legitimiteta vlasti u konfliktnim situacijama često se oslanjaju na

suprotstavljena tumačenja historije. Kako dalje navodi, diskurzivni konstrukti zasnovani na historiji koriste se kao sredstva moći i od strane vladajuće elite koja želi zadržati vlast za sebe kao i od strane opozicionih grupa koje žele osporiti *status quo*.

U sistemu nacionalne države historija se koristi kako bi se održala dominantna ideologija. Historijsko znanje se posebice koristi kako bi se razjasnili socijalni konstrukti poput granica, nacija i etniciteta. Ideja nacije, kako primjećuje Billig (1995), podrazumijeva selektivno zaboravljanje i sjećanje utoliko što iz kolektivnog pamćenja odstranjuje krvoproliće koje je omogućilo izolaciju i stvaranje nacije kao takve.

Prema Andersonu (1991) i Sorensonu (1993), nacionalna svijest ima specifično historijsko porijeklo u vjerskom i političkom razvoju Zapadne Evrope i Amerike (Vestfalski mir), kao i u ekonomskom (kapitalizam), tehnološkom (štampa) i društvenom (pismenost) razvoju, a nakon toga se izlila u sličan val nacionalizma u postkolonijalnim zemljama. U ovoj evoluciji ideologija "imaginarnе zajednice"... proširila se na sva moguća savremena društva" (Anderson 1991, 157). Stvaranje zajedničkih jezika, uzora i simbola nacionalnosti neposredno prati snažnu želju za ovom apstraktnom nacijom: "Ljudi su spremni umrijeti za ove izume" (Anderson 1991, 141). Samopožrtvovana ljubav (npr. patriotizam) i mržnja prema *Drugom* (npr. rasizam) uobičajena su kulturna očitovanja nacionalizma koja se ogledaju u materijalnim akcijama preduzetim u ime domovine.

Historijski, intenzitet poimanja i predstavljanja nacionalnih identiteta varirao je tokom vremena. U eri nakon Hladnog rata pojavio se novi oblik nacionalizma, koji etnicitet ističe kao primarni izvor grupnog identiteta⁴ i pripadanja (Ignatieff 1994). Suštinska tvrdnja etničkog nacionalizma je da krv određuje pripadnost. U političkom smislu ovo znači da su samoopredjeljenje i samouprava nacionalnih jedinica definisani krvnom linijom ključna briga države. Što se tiče identiteta, "najdublje veze pojedinca su naslijeđene, a ne izabrane. Nacionalna zajednica je ta koja određuje pojedinca, a pojedinci ne određuju nacionalnu zajednicu" (Ignatieff 1994, 7). Nasilje i etnički nacionalizam usko su povezani. Pošto je pojedinac lišen svog identiteta osim

etničke pripadnosti, sigurnost mu garantuje samo ponašanje po diktatu nacije. "Ako je nacionalizam poticajan zato što opravdava nasilje, poticajan je i zato što nudi zaštitu od nasilja" (Ignatieff 1994, 10). Zaštita od različito definisanog *Drugog* također je historijska dimenzija, jer se agresija u hobsovskom prirodnom stanju uglavnom pojavljuje kao posljedica neriješene prošlosti. Provedeno od razbojnika i ratnih profitera koji svoju popularnost duguju činjenici da su u stanju pripadnicima svoje nacije pružiti zaštitu u sadašnjosti, etničko ratovanje se održava uz pomoć narativa prošlosti vezanih za legende i mitove, a ne za historijske činjenice.

Prijetnja i upotreba nasilja zaista mogu pomoći razumijevanju razloga zašto je bivša Jugoslavija tako lako zapala u etnički sukob za vrijeme tranzicije iz jednopartijske vladavine u demokraciju. Ignatieff (1994) pronicljivo primjećuje da je Titov neuspjeh u prelasku s etničkih na demokratske i višestranačke oblike političke privrženosti na kraju Jugoslaviju odveo u strašni haos 1990-ih. I zaista, etnicitet *per se* nije bio uzrok sukoba. Prije bi bilo da je etnicitet sve više bio opravdavajućim faktorom za nemire na pomolu. Literatura o etnicitetu sadrži dva osnovna objašnjenja: primordijalističko, koje etnicitet posmatra u smislu urođenih odlika grupe, i instrumentalističko, za koje je etnicitet sredstvo koje koriste članovi grupe kako bi stvorili osjećaj zajedništva među ljudima i mobilizovali ih. Za potrebe ovog rada instrumentalističko tumačenje je dragocjeno za dolaženje do nekih objašnjenja. U bivšoj Jugoslaviji etnički faktor je integrisan u nacionalističku ideologiju kako bi služio potrebi za političkim promjenama koju nije mogao ispuniti zastarjeli socijalistički režim. U ovom kontekstu "strah, više od ubjeđenja, od običnih je ljudi načinio nevoljke nacionaliste" (Ignatieff 1994, 24). Etnički nacionalizam bio je savremeni odgovor na političku tranziciju na području Jugoslavije utoliko što je savršeno (i stravično po svojim posljedicama) ispunio prazninu nastalu iza komunizma.

Sudbina Bosne, najmješovitijeg područja u SFRJ po pitanju multikulturalnosti, bila je osuđena na propast s pojavom nacionalističkih ideologija. "Teritorijalni obrasci i stravično divljaštvo u ratu proizlaze iz činjenice da

⁴ Više detalja o identitetu iz historijske perspektive nalazi se u poglavlju "Kolektivno pamćenje i borba pojedinaca".

su u nekim regijama razni jugoslavenskih narodi ne samo živjeli zajedno već su bili sve više izmiješani” (Hayden 1996, 788). Bosna je uistinu bila jedna od ovih regija. Počevši u Sloveniji i Hrvatskoj, proces urušavanja političkih institucija proširio se na ostatak zemlje. Ustavna moć novih etničkih nacija razorila je jugoslavensku nacionalnu zajednicu koristeći se retorikom etničke čistoće i užasom etničkog čišćenja. U postkomunističkom okruženju nova “imaginarna zajednica” (Anderson 1991) utemeljena na etno-nacionalnim odrednicama zamijenila je prethodnu, uz ogromnu cijenu u ljudskim životima.

Tokom procesa konsolidacije identiteta, kao i dekonstrukcije i preraspodjele, koji su se odvijali tokom propasti komunizma, nastava historije postala je u mnogo čemu primarni izvor nove nacionalne svijesti. Etno-nacionalističko ratovanje iz 1990-ih prati dugoročnu tendenciju upotrebe historije kako bi se poduprli – i povremeno stvarali – nacionalni identiteti. Obrazovanje je, bez sumnje, igralo veliku ulogu u oblikovanju nacionalne svijesti u savremenoj Evropi.

Zamišljena evropska država, izrasla uglavnom iz ratovanja, kao dio održavanja vlastite ideologije smatra svoj status “nacije”, u kojoj svi državljani članovi grupe dijele zajedničke vrijednosti i zajedničku historiju. Jedan od ključnih zadataka državnog školstva je usađivanje ovog mita za održavanje ideologije (Coulby i Jones 2001, 15)

U procesu izgradnje nacije “javni sistemi masovnog obrazovanja i njihove vrijednosti su proizvod... nacionalističkog pokreta koji je došao na vlast” (Smith 1998, 39). Obrazovni sistemi nacionalnih država obilno koriste historiju kako bi promovisali osjećanje pripadanja naciji kod studenata i tako stvorili lojalne građane. Nacionalistička retorika koristi historiju birajući iz navodne zajedničke prošlosti kulturni materijal poput događaja koji doprinose ilustraciji aktuelnog nacionalnog jedinstva i, ako je moguće, navodno zajedničko porijeklo slijede unazad do prahistorije. Drugim riječima, historija se koristi radi *dokazivanja*

autentičnosti i prisvajanja prošlosti u ime nacije (Smith 1998). Tako da je, bez obzira kako to uznemirujuće zvučalo, agresija u prošlosti standardni instrument izgradnje nacije.

Dok Benjaminov “Anđeo historije” korača unazad ka budućnosti, krhotine se slažu bez očitog značenja osim onog koje ljudi pripisuju historiji. U zabludi napretka, nakon materijalnog nasilja slijedi nasilje historičara koji stvaraju “imaginarnu zajednicu”. Ako je značenje historijskih činjenica proizvoljno, a njihovo tumačenje u konačnici zavisi od interesa establišmenta, uloga historiografije u demokratskom kontekstu sastoji se iz iskopavanja iz prošlosti onoga što je zataškano. Dok ono što nazivamo historijom uglavnom proizlazi iz ušutkivanja njenih žrtava, važno je priznati povezanost pamćenja i žalovanja. Civilna društva koja suvereno vladaju svojim kolektivnim pamćenjem trebala bi naći načina da prihvate da “ono što slavimo pod nazivom osnivačkih događaja jesu, u suštini, nasilnički činovi koji su legitimitet dobili naknadno neosnovanim prisvajanjem prava.. Isti događaji, stoga, za jedne znače slavu a za druge poniženje” (Ricoeur 2004a, 460). Proizašlo iz nasilja, kolektivno pamćenje je također i mjesto iskupljenja za poražene, gdje se može dati glas i onima koji ne mogu govoriti u svoje ime. Jedan način da se izbjegne dalja mistifikacija je, zato, istraživanje praznina između utvrđenih činjenica i pripisanih značenja, te stvaranje historijskog znanja u ime poraženih. Na osnovu ovog poimanja, historija bi trebala postati područje u kojem se može razjasniti patnja njenih žrtava i “sastaviti ono što je razbijeno” (Benjamin, 1939, IX).

2.3 Kolektivno pamćenje i borba pojedinaca

Ovo poglavlje bavi se konceptom kolektivnog pamćenja iz perspektive socijalne psihologije, sociologije i filozofije historije. Upotreba ove tri discipline pomoći će pri osvrtnu na političku dimenziju kolektivnog pamćenja i njegovog međudjelovanja sa pojedinačnim i grupnim borbama. Kako je ranije navedeno, postoje dokazi u prilog tome da pamćenje podržava identitet na dva različita nivoa: pojedinačnom/ličnom i društvenom/političkom. Lična sjećanja doprinose oblikovanju pojedinačnog identiteta. Većina ljudi poziva se na svoje porodične korijene kako bi definisali sebe. Na društvenom nivou historija se koristi kao izvor grupnog identiteta. U skladu s tim, u današnjem globalnom kontekstu konstrukti nacionalnosti i nacionalnog identiteta i dalje su primarni oblik identifikacije i za grupe i za pojedince. Stoga se može reći da je sjećanje na prošlost u službi uspostavljanja identiteta i grupa i pojedinaca (Todorov 2003) utoliko što pamćenje pruža osjećaj pripadnosti. Međutim, nije jasno u kojoj mjeri kolektivno pamćenje oblikuje pojedinca ili, zapravo, je li pojedinac taj koji mora razjasniti kolektivnu prošlost kako bi utvrdio vlastiti identitet. Uzajamni utjecaji između pojedinca i društva u predstavljanju prošlosti vjerovatno su najbolji način da se posmatra ovo međudjelovanje.

Pristupi socijalne psihologije kolektivnom pamćenju naglasak stavljaju na međudjelovanje društva i pojedinca u oblikovanju identiteta i nadmoć društva nad pojedincem. Kao pojedinci, mi razmišljamo (i sjećamo se) prije svega na društven način. Pošto je, kao usamljena jedinka, pojedinac preplavljen osjećajima bezvrijednosti i očaja, on traži ljudsko društvo kako bi se odvojio od svoje nesavršenosti i spojio s drugima ("instinkt stada"), a često u ime nekog grandioznog

cilja. Grupa pruža zaštitu utoliko što briše mogućnost da se bilo koje pojedinačno ljudsko biće pojavi kao ograničena jedinka. Odbacujući svoj pojedinačni identitet u zamjenu za grupni, pojedinac vraća osjećaj vlastite vrijednosti. U tom smislu grupa je apsolutna, moćna i cjelovita i zapovijeda pojedincima.

Koncept socijalne reprezentacije pomaže nam u razumijevanju toga kako forme razmišljanja mogu stvoriti opipljivu stvarnost koja postaje zajednička unutar grupe, društva i kulture. Moscovici (1988, 214) socijalne reprezentacije definiše kao

sadržaj svakodnevnog razmišljanja i skup ideja koji daje koherentnost našim vjerskim uvjerenjima, političkim idejama i vezama koje stvaramo spontano kao što dišemo. Zahvaljujući njima mi smo u stanju razvrstavati ljude i predmete, porediti i objasniti ponašanje i objektivizirati ih kao dijelove svog društvenog okruženja.

U ovom smislu on navodi da nema smisla govoriti o navodnoj *vanjskoj stvarnosti* iz prostog razloga što ništa izvan komunikacije koja se odvija unutar misaonih zajednica nema smisla. Drugim riječima, time što razjašnjavamo svijet oko sebe mi *stvaramo stvarnost*: "socijalna reprezentacija... je način pravljenja svijeta" (Moscovici 1988, 231). Teoretičari socijalne spoznaje upozoravaju da kolektivno razmišljanje uglavnom potiče od stereotipa (i vodi njima), pristrasnosti i sveobuhvatnih pretpostavki koje prije pripadaju neracionalnom razmišljanju i samozavaravanju a ne nauci. Pošto se pojedinci često boje promjena, socijalna reprezentacija se također koristi kako bi se nešto strano svelo na nešto poznato, ali pritom ispuštaju iz vida specifičnost datog fenomena.

Logika "mi" protiv "njih" često je ishodište neprijateljskih reprezentacija i povremeno može dati opravdanje za nasilje protiv onih koji se označavaju kao "drugi". Moscovici (1988) razlikuje tri osnovna oblika socijalne reprezentacije: **hegemonijski**, ili onaj koji homogeno prevladava nad svim članovima, **emancipovani**, koji je vezan za podgrupe, i **polemički**, tj. onaj koji se stvara za vrijeme sukoba. Posljednji je od posebnog

interesa u situacijama socijalnih sukoba i unutrašnjeg antagonizma. Ratovi su savršen primjer cvjetanja polemičke reprezentacije. Kao i druge vrste socijalne reprezentacije, ona premošćuje identitetski jaz između pojedinca i društva. Ali, kompromis i inkluzija nisu ciljevi polemičke socijalne reprezentacije. Oni su oprečni po prirodi i uzajamno isključivi, a odražavaju podjele u društvu. Koriste se jezikom koji polarizuje vjernike i nevjernike, dobro i zlo, crno i bijelo, i koji odbija kompromis. Sljedstveno tome, jedan od načina opisivanja genealogije sukoba u Bosni jeste da se fokusiramo na pojavu polemičkih reprezentacija (ili identiteta).

Iako važna za ovu diskusiju, socijalna psihologija ne daje sasvim zadovoljavajuće objašnjenje središnje uloge pojedinaca u borbama za kolektivno pamćenje. Analize Freuda (1922) i Moscovicia (1988) ne uspijevaju objasniti kako obični pojedinci doprinose oblikovanju okruženja u kojem žive i kako mijenjaju kolektivno poimanje prošlosti. Ako prihvatimo aktuelne koncepte poput pojedinačne odgovornosti za ratne zločine, treba u skladu s tim pretpostaviti i da kolektivitet oblikuje svoje jedinice bez obzira na njihovu jedinstvenost u pogledu ličnosti i historije. U ovom kontekstu, druge discipline poput sociologije i filozofije historije nude više objašnjenja za povezivanje pojedinaca i društva u dinamičnu a ne uzročnu strukturu.

Među sociolozima je Halbwachs (1980 i 1992) skovao termin "kolektivno pamćenje" kako bi doveo u pitanje i samu mogućnost čisto individualnog pamćenja. Po njegovoj definiciji, koja je neredukcionistička, sve pamćenje je kolektivno. Nikad se ne sjećamo sami jer je pamćenje prvenstveno društvena funkcija. Po njegovom mišljenju, individualno ili autobiografsko pamćenje postoji, ali je odvojeno od kolektivnog ili grupnog pamćenja. Umjesto toga, ova dva aspekta se nadopunjuju tako što društveno sjećanje oblikuje samoidentitet, i obratno.

Opisujući okvir u kojem nastaju pojedinačna i društvena sjećanja, Halbwachs (1992) crta stazu pojačane svijesti i društvene međupovezanosti od prostora snova do prostora oprosta. Snovi se čine

kao idealna situacija u kojoj je pojedinac u potpunosti izolovan od društva i može razmišljati i sjećati se na svoj način. Što se tiče sjećanja, koje je sljedeći stadij svijesti, pamćenje pojedinca je pod velikim utjecajem društvenih pravila i mogućnosti komunikacije posredstvom jezika. I konačno, prostor za oprost nalazi se na najvišem nivou svijesti pojedinca utoliko što zahtijeva kontroverzne odluke o tome kako se odnositi prema nepravdi iz prošlosti.

Ne samo da međudjelovanje s društvom podsjeća pojedinca na prošlost, već je i oblikuje. Sve pamćenje strukturirano je grupnim identitetom. Svako sjećanje je društveni proizvod, što pokazuje i činjenica da se rijetko sjećamo prošlosti bez stimulacije koja dolazi iz interakcije s članovima društva. Drugim riječima, pamćenje se odvija "pod pritiskom društva" (Halbwachs 1992, 51). Iz ove perspektive čini se da pojedinac nema nikakve kontrole nad svojim mnemoničkim funkcijama izvan društvenog konteksta.

Pamćenje pojedinca je... dio ili aspekt grupnog pamćenja, jer svaki utisak i svaka činjenica, čak i ako su naoko vezane isključivo za određenu osobu, postaje dugotrajno pamćenje samo utoliko što smo o njoj promislili – samo utoliko što je povezana s mislima koje nam dolaze iz društvenog miljea (53).

Pošto nam je potrebna ljudska interakcija da bismo definisali svoj identitet i da bi on bio priznat, naša sposobnost sjećanja i projiciranja tih sjećanja izvan nas samih zavisi od interakcija u koje se upuštamo u sklopu svoje društvene mreže. Zbog toga što društvena mreža prethodi pojedincu po pitanju zajedničkih značenja, ona također definiše i reprodukuje okvir njegovog pamćenja. Očitovanja srodnosti, tradicije i mitova, vjerovanja i ljudske naklonosti, društveni su elementi koji oblikuju okvire kolektivnog pamćenja, pa tako i individualnog identiteta. Kako tvrdi Gross (2000), većina individualnog pamćenja nastaje posredovanjem društva. Mnogostruki okviri pamćenja koji se preklapaju u društvu određuju obrasce sjećanja i zaboravljanja kod pojedinca. Na različitim nivoima društvene međupovezanosti koji zavise od historijske situacije,

kolektivna sjećanja proistekla iz porodice, religije, klase ili neke druge društvene institucije mogu se pojaviti u oblicima sjećanja koji zaobilaze pojedinačne svijesti. U vezi s ovim pitanjem, Halbwachsova perspektiva izgleda potvrđuje Freudove (1922) zaključke o grupnoj psihologiji. Međutim, veza između ove dvije strane, pojedinca i grupe, više je iznijansirana nego u freudovskoj pat poziciji. Halbwachs promišlja odnose a ne predominaciju. Iz ovog razloga njegov pristup daje više uvida u slučaju Bosne, gdje je teško utvrditi uloge u oblikovanju društvenog pamćenja. Za potrebe ove diskusije korisnije je upotrijebiti sociološku perspektivu dinamične interakcije koju opisuje Halbwachs nego freudovsku paradigmu koja ne pravi razliku između individualne i grupne psihologije. Prednost priznavanja uzajamne interakcije između društva i pojedinaca sastoji se u tome što se pojedinci mogu smatrati istovremeno i objektima i subjektima kolektivnog pamćenja.

Slično kao Halbwachs (1992) i Moscovici (1988), Fentress i Wickham (1992) svoje argumente crpe iz Durkheimove definicije ideja kao "društvenih činjenica". Pamćenje je, između ostalog, i društvena činjenica utoliko što se sastoji od iskustava koja značenje dobivaju pri podjeli s drugima. Koncept kolektivnog pamćenja, tvrde oni, lišava pojedinca svake autonomije u tom procesu. Umjesto toga, oni predlažu koncept društvenog pamćenja koji priznaje ulogu pojedinca tako što naglasak stavlja na doprinos pojedinačnih usmenih historija.

Društveno pamćenje razlikuje *znanje* od *doživljaja* (Fentress i Wickham 1992). Iako činjenično i često opipljivo u obliku historijskih dokumenata i izvješća, znanje samo za sebe nije određujući faktor našeg identiteta. Za razliku od znanja, sjećanja su dio nas jer imaju sposobnost da pokrenu emocije. Možemo ili ne moramo biti svjesni logičkog lanca koji je doveo do neke činjenice, ali ako smo u stanju sjetiti se svog stanja u vrijeme datog događaja, osjećamo se nekako upleteni u njegovo dešavanje. S druge strane, grupe u cijelosti imaju sposobnost da povežu sjećanja u subjektivnom obliku: "Društveno pamćenje postoji zato što ima značaj za grupu koja ga se sjeća" (Fentress i Wickham 1992, 87).

Nadalje, iz prenosa i uređenja društvenog pamćenja u narative, možemo pribaviti informacije o tome kako neko društvo predstavlja sebe i kako određuje prioritet objekata u svom svijetu. Drugim riječima, pamćenje sadrži informacije o tome "ko smo".

Društveno pamćenje je oblik znanja. To znači da... grupi pruža materijal za svjesno razmišljanje. To znači da grupe moramo postaviti u odnosu na njihovu tradiciju, pitajući se kako one tumače vlastite "duhove" i kako ih koriste kao izvore znanja (Fentress i Wickham 1992, 26).

Grupu bolje razumijemo ne samo u zavisnosti od vrste sjećanja koja se reprodukuju i prenose na društvenom nivou; specifično vrijeme kada se ova sjećanja pojavljuju također je relevantno. "Društveno pamćenje je, izgleda, zaista podložno zakonu ponude i potražnje" (Fentress i Wickham 1992, 201). Naglasak na usmenoj historiji nam tako može pružiti dragocjen uvid u to kako i zašto sjećanja do društvenog tijela dolaze u određeno vrijeme, a posebno u situacijama u kojima se o prošlosti donedavno nije moglo otvoreno raspravljati. Ovo je izgleda bio slučaj u BiH s početka 1990-ih, gdje je socijalistički režim uglavnom potisnuo sjećanja iz Drugog svjetskog rata ili ih sveo na sukob između komunista partizana i nacističko-fašističkog okupatora.

Jedno od suštinskih pitanja je pod kojim uvjetima uspostavljena socijalna reprezentacija prestaje biti socijalno valjana i biva zamijenjena alternativnom reprezentacijom. Šta nekoga natjera da povjeruje kako je identitet nekog drugog bitno različit? Koji historijski uvjeti oblikuju tokove reprezentacije u društvu? I, što je najvažnije, kako se različiti identiteti prevode u povode za sukob? Raspad Jugoslavije i rat u Bosni i Hercegovini predstavljaju slučaj nasilnog prestrukturiranja političkog okruženja utemeljenog na strukturnim promjenama na društveno-spoznajnom nivou.

U Bosni je skorašnji proces konsolidacije identiteta pod jakim utjecajem vanjskih političkih jedinica poput susjedne Hrvatske i Srbije. Bosna je bila geografska,

pa stoga i kulturna, ekonomska i politička raskrsnica imperija u Evropi – Bizanta, Otomanskog Carstva i Austro-Ugarske. U ovoj dinamici, otomanska invazija je imala najdalekosežnije posljedice po proces "stvaranja identiteta i reakcije na identitet" (Van Arsdale 2006, 70). Do današnjeg dana historija spaja nove obrasce identiteta iz pepela starih društveno-političkih postavki.

Kako navodi Barth (1969), u višetničkim društvenim sistemima "drugi" funkcionise kao odraz jastva. Ljudske kategorije ne prethode društvenoj interakciji. S obzirom da ne postoji datost u etnicitetu, etničke jedinice zavise jedne od drugih pri produkciji i reprodukciji kulturnih razlika. Zaista je definicija etničkih granica najvažniji korak u procesu *usklađivanja etniciteta* (vidjeti pozivanje na Moermana Š1974Č u poglavlju "Zaboraviti i oprostiti"). Prema Barthu (1969), ovaj proces se odvija u obliku interakcije. Interakcija članova grupe dopušta ne samo da identifikuju jedni druge već osigurava i održanje kulturnih razlika. Drugim riječima, nezavisni grupni identiteti ne bi bili mogući bez društvene razmjene u etnički raznolikom okruženju.

Historijski određeno sukobom imperija, bh. društvo ima tu posebnost da je obuhvatalo različite, a često i oprečne socijalne reprezentacije. Ovdje predstave jastva u pogledu "drugog" nikad nisu bivale odbačene jer su se smatrale suštinskim elementom konstrukcije jastva. Karahasan (1993) uzima za primjer muzičku kompoziciju *sevdalinke* da općenito dokaže kako je inkluzivnost jedna od osnovnih odlika bh. društva. *Sevdalinke* su ljubavne pjesme porijeklom iz daleke prošlosti i kao takve vrednovane od Bosanaca kao tradicionalni umjetnički izraz. Međutim, dokazi upućuju na to da su ove pjesme tvorevina austrougarskih kompozitora iz kasnih 1880-ih koji su, fascinirani orijentalnim duhom nove pokrajine njihove imperije, odlučili destilirati vlastitu sliku o Bosni putem ovog muzičkog žanra (Karahasan 1993). Po istom principu, navodi dalje Karahasan, predstave o zajednici iz drugih grupa su uglavnom prihvaćene kao legitimne u sklopu skladnog pejzaža integracije četiri religije (pravoslavlja, kršćanstva, islama i judaizma) i mnogih kultura i naroda. Ovim primjerom on dokazuje da je sposobnost

uključivanja vanjskih predstava u vlastitu samoreprezentaciju jedna od osnovnih odlika bosanske kulture - i u određenoj mjeri ono što su njeni neprijatelji željeli iskorijeniti ratom.

Jasno je da je nešto od ove naoko idilične slike razbijeno tokom rata u Bosni. Ili možda ona nikad i nije postojala kao takva. Bringa (1995) nudi predratnu sliku, u kojoj je međuetnički suživot značio da jedni žive pored drugih, a ne jedni s drugima. U svojoj studiji identiteta i zajednice u bosanskohrvatskom selu u Centralnoj Bosni (1995), ona također opisuje dubinu podjele na ruralno i urbano. Sarajevo i (u manjoj mjeri) druge urbane industrijske zbiljnosti odlikovale su se visokim stepenom integrisanosti zahvaljujući postepenom gubitku drevne identifikacije i pojavi zajedničkog jugoslavenskog identiteta u raznim slojevima društva. U isto vrijeme, ruralna područja ostala su vezana za oblike zadružnog života, gostoprimstva i dobrosusjedskih odnosa koji, iako ukazuju na općenito dobre međuetničke odnose, naglašavaju i rascjepe koji će se kasnije pretvoriti u nacionalističke pobude za sukob.

U *Dolini*, selu izmišljenog imena u kojem je Bringa provodila istraživanje, društvena interakcija između grupa odvija se na temelju "zajedničkog... prešutnog kulturološkog znanja (i društvenih vještina). ... [Stanovnici sela] imali su zajednički referentni okvir, iskustva i prošlost" (Bringa 1995, 68). Ipak, ljudi su još uvijek mogli jedni druge razvrstati u odnosu na pripadnost određenoj etno-religijskoj skupini. Kako ona navodi (1995), Tito je Muslimanima dao mogućnost da se izraze kao narod tokom popisa 1971. godine, što je kasnije priznato i Ustavom iz 1974. Zaista je zajednički okvir titoističke ideologije bio od posebne koristi za opstanak muslimanskog identiteta, koji bi inače apsorbavale srpske ili hrvatske grupe. Međutim, što je više jugoslavenski eksperiment bio prisutan u specifičnim trenucima života pojedinca, poput školovanja i služenja vojske, to su više ljudi pribjegavali sektaškim oblicima identifikacije na privatnom i svakodnevnom planu. "U ruralnoj Bosni... stanovnici sela su svoja domaćinstva smatrali jedinom sigurnom sferom za izražavanje isključivog, neprilagođenog etno-religijskog identiteta"

(Bringa 1995, 80). Razlog za ovo bila je briga za etnički mješovitu djecu, koja bi u konačnici morala odustati od identiteta jednog roditelja ili prihvatiti nesigurni jugoslavenskih identitet.

U Bosni... Bosanci su naglašavali i dodavali svoje heterogene izvore identiteta jedan na drugi, tako da sveobuhvatni bosanski homogeni identitet nikad nije ideološki niti institucionalno konstruisan da nadraste ovu situaciju (Bringa 1995, 32).

U tom smislu, titoizam je bio doktrina koja je omogućila opstanak odvojenog muslimanskog identiteta; ali je također nudio i jugoslavenskih identitet kao način da se minimizuju etno-religijske razlike. U toj fazi, međutim, razgraničavanje društvenog prostora u koegzistirajuće sfere i priznavanje razlika ni u kom slučaju nije bilo mjerilo miržnje. Naravno da odvojeni identiteti ne pretpostavljaju automatski sukob koji za cilj ima uništenje *Drugog*. U Bringinoj predratnoj slici, uzajamna identifikacije ne podrazumijeva dehumanizaciju *Drugog*. Zaključak je da uzajamni stereotipi između etno-religijskih skupina nisu nužno prepreka za interakciju, niti nužno postaju pobuda za nasilje (Bringa 2005).

Debate o jugoslavenskom identitetu fokusirane na to je li on ikad postignut izvan zvanične retorike uobičajene su u poslijeratnoj eri. Sarajevski filozof Ugo Vlaisavljević (2006) pretpostavlja postojanje kolektivnog jastva koje oblikuje individualni subjektivitet. Nadmetanje između tri odvojena kolektivna jastva leži u srži sukoba u Bosni u vrijeme kada je pad komunizma u Evropi doprinio ponovnoj pojavi imperijalnih identiteta. Na ovom relativno malom političkom prostoru, kojim su vjekovima dominirala strana tijela, pojedinci su se morali suočiti s konkurentnim atributima identiteta uz vanjski unos. On navodi da je u BiH ovaj subjektivitet konstituisan ratom, a uglavnom održavan predmodernim identitetom, "identitetom ukorijenjenim u kolektivnom tijelu nacije" (Vlaisavljević 2004, 62). On stoga nudi genealogiju sukoba koja osporava uobičajeno stajalište da su ljudi u Bosni uvučeni u rat od strane manipulativnih vođa (Vlaisavljević 2006). U stvarnosti, kako kaže, kriza identiteta je već bila na snazi kad je izbio rat. Politika identiteta u Jugoslaviji

u potpunosti se oslanjala na komunističku ideologiju, ali "nije bilo pokušaja da se uspostavi jugoslavenskih identitet: etnička srodstva, posebnosti jezika i lokalni običaji nikad nisu bili odbačeni u korist zajedničke nacionalne reprezentacije izvan komunističke ideologije" (Vlaisavljević 2006). U stvari, režim se oslanjao na dvije pretpostavke koje su se ispostavile kao pogrešne. Prva je bila da su grupe u Jugoslaviji u suštini Južni Slaveni i da su stoga po mnogo čemu homogene. Titovo "bratstvo i jedinstvo" bilo je pokušaj "da se od rođaka naprave braća" (Vlaisavljević 2006). Neiskusni posjetioci Bosne zaista i ne mogu u prvi mah razlučiti da li je neko Srbin, Hrvat ili Bošnjak (West 1941). Sukob se zapravo može objasniti i znatnom bliskošću Jugoslavena. U skorije vrijeme ova međupovezanost je bila pojačana do te mjere da su se mnogi izjašnjavali kao "Jugoslaveni". Visoka stopa predratnih miješanih brakova u bosanskim urbanim područjima tokom 1970-ih i 1980-ih ukazuje na sve veću međupovezanost i isprepletenost etničkih skupina u jugoslavenskom društvu. Ali, taj proces su neki od etničkih konstitutivnih partnera vidjeli kao opasnost od nacionalnog istrebljenja. U pokušaju da spriječe potpunu kulturnu asimilaciju, nacije Jugoslavije borile su se jedna protiv druge kako bi potvrdile svoje odvojene identitete i vratile osjećaj vlastite nacionalnosti.

Druga pretpostavka bila je da su kroz historiju svi jednako patili od strane dominacije. Ako se ovo i može potkrijepiti za period do Drugog svjetskog rata, uoči njega se evropski fašizam infiltrirao u društveno-političko okruženje Zapadnog Balkana, gdje je proizveo sukob konkurentnih mitova i odanosti: ustaški romantični mit o hrvatskoj fašističkoj državi utemeljenoj na podršci seljaka; četnički monarhijski san o srpskoj domovini; partizanski projekat ujedinjene države za sve Jugoslavena pod komunističkom vladavinom. Dok je prva smatrana nacističko-fašističkom opasnošću, četnici i partizani bili su lokalni pokreti. Poučen od Mussolinija, ustaški vođa Ante Pavelić radio je od 1930-ih na destabilizaciji prve Jugoslavije. Ustaški terorizam bio je usmjeren na seljake u ruralnim područjima Hrvatske i Hercegovine kao najbeznačajnijim slojevima društva iz kojih je regru-

tovao pripadnike. Godine 1934. ustaše su organizovale ubistvo jugoslavenskog kralja Aleksandra. Tokom italijanske i njemačke okupacije i podjele prve Jugoslavije između 1941. i 1945. godine "vlast je zamijenio državni teror na stravičnom nivou" (Glenny 1999, 486). Mnoštvo kvislinških državnica zamijenilo je prvu Jugoslaviju, pri čemu je Nezavisna Država Hrvatska (NDH) okupirala Bosnu i Hercegovinu, Srbija je bila pod nacističkom okupacijom, a ostatak Zapadnog Balkana pod direktnom ili indirektnom italijanskom i njemačkom vlašću. Četnički pokret, koji je predvodio Draža Mihailović, u mnogo čemu je bio odgovor na genocidnu politiku domaćih i stranih fašističkih snaga protiv Srba (Glenny 1999). U sukobima između četnika i ustaša položaj bosanskih muslimana bio je posebno problematičan jer su ih smatrali entitetom između Hrvata i Srba, a redovno su ih masakrirali i jedni i drugi iz etničkih razloga.

S obzirom na zajedničku opasnost koju su predstavljali nacisti i fašisti između 1943. i 1945. godine, "izvor moći (partizana) nije bila Crvena armija već njihova borba protiv okupatora" (Glenny 1999, 529). Za vrijeme mira jugoslavenstvo se oslanjalo na partizansko naslijeđe oslobodilačkog pokreta koje se lako proširilo na sve Južne Slavene; uz postepeno nestajanje vanjskih prijetnji i raspada ujedinjujuće komunističke ideologije, jugoslavenskih identitet se suzio i ostavio prostora za ostatke imperijalnih i imperijalističkih identiteta. Komunistička vlast nije uspjela proizvesti društveno jedinstvo putem ideologije jer je zanemarila važnost imperijalnih identiteta. Uprkos materijalnom napretku – jedinom području u kojem je "samoupravni" sistem napravio iskorak naprijed – ove relikvije prošlosti ostale su vezane za društveno tijelo i materijalizirale se u sukobu etno-religijskih grupa. Sve u svemu, uzajamna agresija je bila način da se očuva jedinstvenost jastva (Vlaisavljević 2006).

Široka lepeza perspektiva koju nudi socijalna psihologija, sociologija i filozofija omogućava razmatranje o međudjelovanju identiteta pojedinca i grupe u formiranju pamćenja. Ove discipline se, po svemu sudeći, slažu da se identitet pojedinca uglavnom

oslanja na kolektivno pamćenje. Da zaključimo, okviri kolektivnog pamćenja mogu filtrirati način na koji pojedinac pristupa svojoj prošlosti u sklopu kontinuuma koji se proteže od interakcije sa društvenim tijelom do potpunog uništenja pojedinačne jedinice. Prema Halbwachsovoj analizi (1992) čini se da kontinuum najčešće naginje u korist društvenog dijela kroz dijalektiku koja nikad ne isključuje buduće promjene u postavci ovog osnovnog odnosa. Proces formiranja identiteta je više od jednosmjernog puta na kojem kolektivna svijest grupe jednostavno uništava pojedinca. Polarnost snage i slabosti ključna je za razumijevanje odnosa dijela naspram cjeline kada govorimo o formiranju i reprodukciji identiteta i pamćenja. Međutim, ovaj rad zastupa tezu da je sistemsko oblikovanje kolektivnog pamćenja složenije od jednostavnog obrasca uništenja slabije strane. Stoga je u ovoj diskusiji ta interakcija definisana kao uzajamna identifikacija između pojedinca i grupe, a ne potpuno podređivanje pojedinca grupi.

3. “Ne zaboravi, pamti i upozori!”

Činilo se da historija može biti poput delirija luđaka, istovremeno besmislena i nabijena strašnim smislom; a postojao je i novi izvršilac da se suoči sa ovim karakteristikama našeg vremena i da ga pojača.

(West 1941, 1114).

U noći 25. augusta 1992. godine zgrada koja je bila dom Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine i Vijećnica grada Sarajeva zapaljena je i gorjela je danima, što je za posljedicu imalo uništenje više od dva miliona knjiga, časopisa i dokumenata. Danas, veći dio njene vanjštine i okoliša pokriveni su ostacima ruševina, dok su njeni maurski zidovi, koji su nekad sadržavali vjekovno znanje, danas podloga za opscene grafite. Zgrada nema stalnu namjenu, iako je nedavno ponuđena kao povremeno mjesto održavanja koncerata i pozorišnih predstava. Projekt rekonstrukcije koji je finansirao USAID dosad je nadomjestio dio kupole. Ali, uprkos naporima u rekonstrukciji, knjige su nepovratno izgubljene. Pored glavnog ulaza, koji podsjeća na gradilište, spomen ploča prolaznike podsjeća na ogromni gubitak koji su proizveli “srpski zločinci”. “Ne zaboravite, pamтите i upozorite!” je posljednja rečenica na spomen ploči koja u sjećanje priziva onu naspram Starog mosta u Hercegovini (“Da se ne zaboravi”).

U ovom kontekstu posebno je zanimljivo što su u to vrijeme “srpske” snage ciljale na zgradu biblioteke, kao i na komunikacijsku infrastrukturu kao što su Glavna pošta i TV predajnik, kako bi dali na znanje da je dio njihovog napada usmjeren protiv ideja, a ne samo protiv političkih institucija i fizičkih tijela civila. S požarom još svježim u sjećanjima Sarajlija, ovo je jedan od najočitijih primjera “urbicida” o kojem govore Karahasan (1993) i drugi, a koji označava namjerni

pokušaj materijalnog razaranja usmjerenog posebno protiv simbola suživota etničkih i religijskih skupina. Ova epizoda također oslikava napad na znanje i pamćenje i podsjeća na nacističko spaljivanje knjiga koje je vodilo ka materijalnom nasilju u Evropi uoči Drugog svjetskog rata.

S obzirom na mnoge materijalne i moralne ruševine još vidljive u BiH, kako okruženje u kojem neko živi utječe na obrasce individualnog pamćenja i konsolidacije identiteta? Kakav je utjecaj današnjih očitovanja kolektivnog pamćenja, koja potiču iz obrazovnog sistema, medija i svakodnevne društvene interakcije, na psihu pojedinca? I, u širem smislu, do koje mjere današnje društvo oblikuje pojedinca u BiH? Pored obrazovanja, uspomeničenje ratnih simbola jedan je od pokazatelja vezanih za odnos bh. društva prema prošlosti. Politika pamćenja u BiH može se analizirati promatranjem toga kako obrasci društvenog pamćenja prodiru u individualnu sferu putem zvaničnih i svakodnevnih elemenata. Ovo poglavlje će dati uvod u političku dimenziju društveno relevantnih obrazaca pamćenja u BiH i njihovog utjecaja na psihu pojedinca.

Smith (1986) navodi šest komponenti koje određuju etnicitet u sistemu nacionalne države. Ovi atributi definišu granice etniciteta i etničke pripadnosti. U bosanskom kontekstu “zajednička historija/sjećanja” je, izgleda, najproblematičniji pokazatelj. Posmatrani kroz njihov razvoj, svi elementi su prošli složen proces promjena čiji je stabilan ishod još uvijek nejasan. U nekim slučajevima promjena je bila čisto formalna (npr. “kolektivni naziv”) ili skoro i da nije bilo promjene (npr. “zajednička kultura”). Tabela koja slijedi prikazuje provizorni opis smjera kretanja ovih pokazatelja u periodu nakon rata u Bosni.

Ako prihvatimo Smithovu definiciju “etničke zajednice... kao tako imenovane populacije sa zajedničkim mitovima o porijeklu, historiji i kulturi, vezane za određenu teritoriju i s osjećanjem solidarnosti” (1986, 32), onda jedan element trenutno nedostaje ili je nedovoljan u Bosni. Koristeći se divergentnim narativima, često utemeljenim na etničkoj skupini, Bosanci

Tabela 1.
Razvoj pokazatelja etniciteta u Bosni između predratnog i poslijeratnog perioda

	Republika BiH (SFRJ)	BiH
Kolektivni naziv	Jugoslaveni/Bosanci	Bosanci? (Bošnjaci, Bosanski Hrvati, Bosanski Srbi)
Zajednički mit o porijeklu	period Ilirije/partizanski rat	period Ilirije/rat u Bosni 1992-95?
Zajednička historija/sjećanja	Drugi svjetski rat	<i>Neutvrđeno</i>
Zajednička kultura	Južnoslavenska	Južnoslavenska
Veza sa teritorijom	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (šest federativnih republika i dvije autonomne pokrajine)	Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republika Srpska (RS)/ BiH kao cjelina?
Osjećaj solidarnosti	Širom republika, ali postepeno u opadanju uslijed ekonomske, političke i institucionalne krize	U većini slučajeva ograničen na etničku skupinu kojoj pojedinac pripada. Da li je bosanska solidarnost u nastajanju?

(po uzoru na: Smith 1986)

osjećaj zajedničkog porijekla mogu crpiti iz nedavnog rata. Međutim, u pogledu zajedničkih sjećanja, ne dolazi do saglasnosti o skoroj historiji koja bi okupila sve Bosance. Od svih odlika nacionalnosti s kojima su se ljudi u Bosni morali nositi zahvaljujući ratu, zašto je kolektivno pamćenje tako kontroverzno?

Prije nego se upustimo u diskusiju o tome gdje se Bosna danas nalazi u odnosu na proces elaboracije svoje nedavne prošlosti, potrebno je pozabaviti se s dva osnovna problema lokalne historiografije. Prvo, historičari i druge referentne ličnosti za produkciju zvaničnog pamćenja moraju se usaglasiti u vezi s izvorima i metodama. Uvrštavanje sjećanja u historijsku perspektivu delikatan je poduhvat koji zahtijeva da se posebna pažnja obrati na izbor izvora i prikupljanje činjenica i svjedočenja. Johnson i Dawson (1998) ukazuju - kako bi se postigla zadovoljavajuća definicija "popularnog sjećanja" - da se ideja proizvodnje historije mora proširiti izvan pukog zapisivanja historije tako da "uključiti sve načine na koje se smisao prošlosti konstruiše u našem društvu" (76). U tom smislu, dalje navode, svi učestvuju u "socijalnoj proizvodnji pamćenja" iako imaju neproporcionalan utjecaj i značaj (1998, 76). Kroz takvo inkluzivno i demokratizovano poimanje uloge historičara moguće je priznati da postoje (bar) dva osnovna nivoa proizvodnje historije. Prvi, koji funkcioniše na zvaničnoj i političkoj sceni svake

države, gradi osjećanje za prošlost putem javne reprezentacije; može, a i ne mora biti široko rasprostranjen u društvenim poimanjima, ali je uvijek prevladajući. Na sljedećem nivou, osjećaj za prošlost se proizvodi povremenim razmjenama iz svakodnevnog života. Iako javne reprezentacije mogu odbaciti ili zataškati takve izraze zbog toga što predstavljaju opasnost za establišment, mikrosocijalni i privatni fenomeni su jednako relevantni, utoliko što su izvori kolektivnog pamćenja koji utječu na cijelo društvo putem pučkih mehanizama.

Drugo, historijska zvjerstva poput epizoda genocida i etničkog čišćenja predstavljaju specifična pitanja za historičara. S kojeg stajališta treba posmatrati ove činjenice – sa stajališta naratora, sudije ili učesnika? Kako se ophoditi prema ponoru čovječanstva bez poricanja i iskrivljivanja? Kada je vrijeme da se počne razmišljati o ovim epizodama uz odgovarajuće uvažavanje potreba preživjelih? Televizijski prijenos događaja vezanih za jedanaestu godišnjicu masakra u Srebrenici može rasvijetliti neka od ovih važnih pitanja. Iako nije jedinstvena za ovu priliku, simbolička snaga državnog dana žalosti simbolično određenog za 11. juli prodornija je nego u drugim vremenima.

Tokom mjeseca jula 1995. godine snage bosanskih Srba učestvovala su u brutalnim akcijama u Srebrenici, uključujući i ubijanje najmanje 7.500 muškaraca

Bošnjaka. Većina žrtava zakopana je u masovne grobnice. Pronalaženje grobnica i DNK identifikacija su aktuelni zadatak Međunarodne komisije za nestale osobe (International Commission on Missing Persons – ICMP) i drugih organizacija, ali njihov rad još nije završen.

Jedanaest godina nakon masakra, bosanska Federalna televizija (FTV), kao i skoro svaki drugi javni kanal, stalno prenose prizore zvjerstava iz prošlosti ili o njima. Na ostatku kanala ekshumacije masovnih grobnica, intervjui s porodicama žrtava, aktivistima za ljudska prava, novinarima i piscima, zamjenjuju uobičajeni program kojim dominiraju američke emisije i serije. Pošto nema glasa pripovjedača, sama usmena svjedočenja stvaraju sliku o onom što se desilo. Kako je jedan dokumentarac značajno pokazao, ono što je danas ostalo od Srebrenice jeste hrpa video-kaseta koje se gomilaju u arhivama radio-televizijskih kompanija. I zaista, ovi prizori predstavljaju samo hladni odraz onoga što leži u laboratorijama i čeka na razvrstavanje, a sastoji se od kataloga ljudskih ostataka i ličnih predmeta onih koji su stradali u masakru. Na kraju još jednog upečatljivog dokumentarca o posljednjim danima i satima onih koji su bježali u šumu oko Srebrenice, hiljade imena pojavljuje se na crnoj pozadini. Dok spisak žrtava prelazi preko ekrana, publici je ostavljeno na teret da nađe smisao u svemu tome. Dokumentarac za dokumentarcem ostavlja dojam ukupnog tona samouzdržane žalosti koja ne bjesni i ne rasplamsava se. Sve u svemu, u gledaocu se stvara osjećaj tragedije koja prije poziva na pravdu nego na osvetu.

U istom duhu, ceremonija na glavnom mjestu komemoracije u Potočarima je metaforičko putovanje kroz tugu bez vodiča. Dok se jednostavni zeleni tabuti redaju na polju (zeleno kao boja islama jer su žrtve u Srebrenici bili muslimani), trezvena ceremonija se odvija na zelenim površinama Memorijalnog centra u Srebrenici. Prisutne su međunarodne ličnosti poput bivšeg američkog predsjednika Billa Clintona i Carle Del Ponte, glavne tužiteljice pri Haškom tribunalu. Njihovo prisustvo odražava važnu ulogu međunarodne zajednice *vis-à-vis* procesa pravde i pomirenja u BiH ili, gledano iz drugačije perspektive, bespomoćnosti bosanskog društva u odnosu na blisku prošlost.

Uglavnom nema pripovjedača koji bi popratio iskustvo gledaoca. Šutnja je sveprisutna. Ipak, strahote iz prošlosti govore same za sebe. Prikazivanje napora jednog naroda (ili nekih njegovih dijelova) da sačuvaju sjećanje na nepravde iz prošlosti sugerise da je obnova bila vrijedna i nužna. Međutim, ove komemoracije ne pružaju priliku za ispitivanje mogućnosti ovog bolnog sjećanja. Često se Srebrenica uzdiže do pamćenja radi samog pamćenja. Stoga se susreće s tjeskobnim reakcijama bosanskih Srba, koji se osjećaju neprimjereno i općenito su označeni kao "agresori" ili "počinitelji". Zanimljivo je da današnje komemoracije koriste riječ "genocid" kada govore o masakru, jer bi se moglo reći da bošnjačko stanovništvo tako doživljava događaje u Srebrenici, što je uostalom i mišljenje Haškog tribunala. U drugim prilikama, posebno tamo gdje se vodi briga o osjećanjima bosanskih Srba, upotrebljava se primjerenija riječ "tragedija".

Trenutna situacija ukazuje na to da se ljudi u Bosni još uvijek nisu suočili sa svojom prošlošću. Bosna je danas zakočena različitim sjećanjima oblikovanim u odnosu na razgraničenja između etno-religijskih skupina kojima pripadaju svi pojedinci. Nijedan od tri temeljna naroda BiH ne priznaje u potpunosti svoje greške, a sektaška sjećanja i narative koriste da upozore buduće generacije ne protiv samog zla već protiv njegovog izvora, koji se poima kao ono što je etnički ili vjerski drugačije. Cijeli bosanski narod će na kraju morati naći načina da stvori jedinstveno i inkluzivno kolektivno pamćenje, koje će onda po mogućnosti iskoristiti kao polaznu tačku u zajedničkom žalovanju nad gubitkom multikulturalnog društva.

U podne se činilo da se cijela zemlja zaustavila pred prizorima iz Potočara. Prvo, muslimanske vjerske vođe izgovaraju molitve. Zatim se čuje bh. himna, a masa ostaje stajati odajući počast dok federalna zastava ispunjava ekran. S obzirom na ogromnu TV gledanost, moglo bi se zaključiti da je i učešće stanovništva jednako ogromno. Međutim, nivo učešća u državnoj žalosti po grupama ostaje upitan u zemlji čija je institucionalna

postavka nakon Dejtona opasno raskomadana i kojoj legitimitet ne priznaje veliki dio njenog stanovništva. Sve u svemu, retorika vezana za Srebrenicu i druge masakre mogla bi odigrati ulogu osnivačkog mita koji bi okupio ljude iz Bosne i Hercegovine i konsolidovao zajednički identitet, pod uvjetom da se ne predstavi kao izgovor za podjelu stanovništva na "agresore" i "žrtve". Zapravo, Srebrenica je najizrazitiji primjer muslimanskog stradanja u bosanskom ratu. Ali također stoji i to da su sve grupe počinile zvjerstva, međutim na različite načine i u različitoj mjeri.

Učesnici i svjedoci drame još uvijek su zarobljeni u areni vlastitog iskustva koje će prenijeti budućim generacijama. Vezani za prošlost, a htjeli-nehtjeli dio budućnosti, oni nemaju osjećaja za to da li ih put historije vodi boljem ili gorem ljudskom stanju. Ali imaju izbor: da okrenu leđa ovom neznanju ili da ga nastave slijediti (Mahmutćehajić 2003, ix).

Trenutna situacija ukazuje na to da se ljudi u Bosni još uvijek nisu suočili sa svojom prošlošću. Bosna je danas zakočena različitim sjećanjima oblikovanim u odnosu na razgraničenja između etno-religijskih skupina kojima pripadaju svi pojedinci. Nijedan od tri temeljna naroda BiH ne priznaje u potpunosti svoje greške, a sektaška sjećanja i narative koriste da upozore buduće generacije ne protiv samog zla već protiv njegovog izvora, koji se poima kao ono što je etnički ili vjerski drugačije. Cijeli bosanski narod će na kraju morati naći načina da stvori jedinstveno i inkluzivno kolektivno pamćenje, koje će onda po mogućnosti iskoristiti kao polaznu tačku u zajedničkom žalovanju nad gubitkom multikulturnog društva.

3.1 Kontinuitet i promjene u pristupu historiji u BiH

Iskustvo naše poslijeratne generacije nije bio rat, već zaboravljanje da se desio, ne mirnija, već tolerancija, ne sukob, već suživot.

(Slavenka Drakulić, *cit.* Karahasan 1993, 119).

Nacionalne kulture stalno iznova fokusiraju svoj pristup historiji u odnosu na političke promjene koje utječu na kolektivno pamćenje i koje održava historiografija. Tragični događaji poput ratova, kao i oni postepeniji kao što su socijalne promjene, doprinose modificiranju načina na koje nacionalne zajednice poimaju vlastitu prošlost. Osim toga, kulturološka debata o historiji u kojoj učestvuju i stručna javnost i civilno društvo oplemenjuje kolektivno sjećanje jednog naroda jer uključuje stalno nove narative i diskurse, ili starima daje novi okvir. Uistinu, "kako se kulture mijenjaju, mijenjaju se i njihove prakse pamćenja i ideje o tome šta je vrijedno i poželjno upamtiti" (Brockmeier 2002, 20).

Ovaj rad poseban naglasak stavlja na obrazovanje kao osnovni pokazatelj pristupa historiji u Bosni – ali ni u kom slučaju jedini – iz dva razloga. Prvo, državni obrazovni sistemi dužni su predstaviti zvanično stajalište režima o historiji. Bez obzira na njihovu rasprostranjenost, drugi načini reprodukcije historijskog pamćenja sekundarni su utoliko što ne izražavaju "obavezna" tumačenja prošlosti s kojima se suočavaju državljani jedne zemlje. Ako ni zbog čega drugog, poruka koja se pronosi u nastavi historije je ključna zato što definiše polaznu tačku za bilo koje suprotstavljanje etabliranom znanju. Drugo, raniji naponi za izgradnju jugoslaven-ske nacije su uglavnom provedeni kroz obrazovni sistem. Dok je u prošlosti škola bila jedino i najvažnije

sredstvo državnosti, često nastojeći da stvori osjećaj nacionalne pripadnosti u raznolikim, fragmentiranim i novouspostavljenim zemljama, danas se taj monopol osporava. U današnje vrijeme svjedoci smo pojave drugih izvora izgradnje identiteta, poput medija koji djeluju na društveno-spoznajnom nivou i koji su stoga sredstva prenošenja pamćenja. Međutim, generacija koja je svjedočila ili aktivno učestvovala u ratovima u Jugoslaviji 1990-ih je sa historijom prevashodno upoznata putem škole, a ne nekim drugim sredstvima koja su u tom kontekstu bila manje razvijena nego danas. Nacionalističke tvrdnje bile su utemeljene na *historijskim* nepravdama, koje su onda postajale osnovom za nasilje.

Da li nastavu historije možemo kriviti za raspad države? Naravno da je neuspjeh obrazovnog sistema u vezi s izgradnjom nacionalnog identiteta u Jugoslaviji bio ukorijenjen u ideološkoj reprezentaciji historije koja nije odgovarala pojedinačnim potrebama društva u tranziciji. Međutim, neuspjeh vladâ u Bosni da postignu usaglašene verzije historije nije nova pojava. U bivšoj Jugoslaviji retorika "bratstva i jedinstva" i partizanskog oslobodilačkog rata bili su osnovni narativi prenošeni učenicima s ciljem da se održi osjećanje pripadnosti zajedničkoj državi. Smith (1998) primjećuje da je takav poduhvat bio neuspješan uslijed pluralne prirode ove države i da je "uspjelo samo da pogorša etničke tenzije" (40). Po njegovom mišljenju, socijalističko obrazovanje je zanemarilo pluralizam i u svim područjima društvenog života odražavalo represivnu potragu za jedinstvom. Sigurno je istina da je s padom komunističkih režima u Istočnoj Evropi otkrivena ograničenost identiteta utemeljenih na ideologiji.

Očito da obrazovanje nije prouzrokovalo raspad bivše Jugoslavije. Ali je učinilo manje nego što je moglo kako bi se ovaj raspad spriječio.

(Coulby i Jones 2001, 123).

Možda bi bilo pretjerano tvrditi da je neuspjeh obrazovanja u Jugoslaviji da stvori zajednički državni identitet u konačnici doveo do ratova 1990-ih. Međutim, može se reći da obrazovni sistem nije zaustavio sile koje su

pratile ponovnu pojavu nacionalizma. Postoje i dokazi koji upućuju na to da je za tu generaciju obrazovanje odigralo važnu ulogu u oblikovanju pristupa historiji i da možda nije spriječilo pojavu nasilja. Propast Jugoslavije se, stoga, može posmatrati i kao eksperiment u izgradnji države i kao projekt stvaranja kolektivnog pamćenja kod Južnih Slavena.

Kratko istraživanje historiografije *u i o* BiH, sagledano kroz osnovne teme i trendove, pružit će nam, stoga, uvid u način na koji ljudi ove zemlje danas pristupaju historiji. Historiografija *o* Bosni lako pada u zamku dehumanizirajućeg pogleda na Balkan kao konstrukt Zapada korišten s ciljem opisivanja njegove periferije kao “tuđinske” i “primitivne” (Todorova 1997). Stoga je potrebno nakratko se upustiti u kritiku uobičajenih tumačenja sukoba na Balkanu. Neposredno nakon etničkog nasilja rasprostranjeno poimanje strahota koje su se odigrale u Bosni između 1992. i 1995. godine podržavalo je ideju da su “Južni Slaveni oduvijek ratovali jedni protiv drugih”, odražavajući tako popularni narativ o neizbježnosti rata u toj regiji. Naprotiv, pravednije bi bilo reći da je “bivša Jugoslavija bila, ako ne baš mirno carstvo onda bar država u kojoj etničke ili nacionalističke tenzije nisu uvijek – čak ne ni često – dominirale svakodnevnicom” (Hayden 1996, 786).

Teoriju “prastare mržnje” zato treba odbaciti iz nekoliko razloga. Prvo zato što je sasvim rasistička, pošto Južne Slavene posmatra isključivo iz antropološke perspektive (Van Arsdale 2006), zanemarujući kompleksnost ekonomskih, političkih i društvenih faktora s kojima istraživači obično pristupaju drugim regijama i ljudima. Drugo zato što etničke ili nacionalističke tenzije nisu bile uobičajene u historiji Bosne, uz značajan izuzetak Drugog svjetskog rata; stoga se masakri dimenzija Srebrenice trebaju posmatrati kao *historijska odstupanja* (Donia i Fine 1994). Niz autora dalje naglašava kako nacionalizam ni u kom slučaju nije bio ponovna pojava primordijalnih netrpeljivosti već savremeni proizvod socijalnih i političkih nemira koji su uslijedili nakon pada komunističkih režima u Evropi (Hayden 1996, Ignatieff 1994). Treće, i najvažnije, ako prihvatimo ovu teoriju, postajemo saučesnici logike etničkog čišćenja tako što

projekat homogenizacije etničkih skupina u odvojene države posmatramo kao prirodnu potrebu “prvobitnih zajednica” (Hayden 1996) koje naseljavaju Balkan.

Zvanična historiografija u Bosni je već dugo vremena jednako daleko od nepristrasnosti. Moglo bi se reći da se u SFRJ kolektivno zaboravljanje koristilo kao sredstvo izgradnje nacije. Nakon Drugog svjetskog rata pobjednički komunistički režim nametnuo je odstranjenje svake etničke konotacije za krvoprolića koja su obilježila taj rat radi zaštite stanovništva od stravičnih sjećanja i omogućavanja mirnog suživota u ime zajedničke ideologije.

Dok je priličan dio Zapadne Evrope prolazio kroz bolnu katarzu prihvatanja i priznavanja nedavnih ratnih zvjerstava, u Jugoslaviji je takva otvorenost ugušena zarad mirnog suživota osiguranog relativno ugodnim životnim standardom srednje klase. Nasilnoj historiji dvadesetog vijeka dat je lažni sjaj glorificiranim predstavama o stvaranju socijalističke jugoslavenske države (Perry 2003, 20).

Općenito govoreći, u zvaničnoj historiji SFRJ bilo je poricanja “unutrašnjeg zla”. Na primjer, zvjerstva koja su počinili četnici i ustaše smatrana su epizodama u globalnom kontekstu Drugog svjetskog rata i lišena lokalnog značenja po pitanju etniciteta. Političkoj viziji Titove Jugoslavije, u kojoj nijedna nacija nije trebala biti nadmoćna, nedostajala je poštena analiza etničke komponente rata. U BiH, kao i u drugim dijelovima Jugoslavije, sukob između Srba i Hrvata, kao i upletenost Muslimana u nasilje - građanski rat između Južnih Slavena - predstavljen je kao sukob između nacizma-fašizma i komunizma.

To da je Drugi svjetski rat bio svedržavni ustanak protiv njemačke okupacije koji su predvodili Titovi partizani bila je laž. U stvarnosti, to je bio građanski rat između Jugoslavena (Ignatieff 1994, 35).

Partijska inteligencija je vjerovala da, ako ljudi zaborave da su Hrvati, Muslimani ili Srbi, onda će sami sebe moći ubijediti da su jugoslavenskih komunisti i time biti čvrsto ugrađeni u jedinstvenu državu. Stoga su

u zvaničnim predstavljanjima jugoslavenske historije raniji sukobi opisivani kao politički a ne etnički, i objašnjavani sukobom između komunističke ideologije i buržujskih oblika razmišljanja. Slijedeći isječak iz jedne publikacije o visokom obrazovanju u Jugoslaviji iz 1975. godine jasan je primjer ovog narativnog obrasca.

Prije socijalističke revolucije u Jugoslaviji su se odvijali ozbiljni *politički* sukobi koje su pratila duboko ukorijenjena društvena i ekonomska previranja, dok je nacionalno pitanje ostalo neriješeno (Abazović 1975, 8, *kurziv dodao autor*).

Pošto je akademsko istraživanje ostalo u sjeni komunističke ideologije, udžbenici historije ticali su se dvije osnovne teme koncepta identiteta: "bratstva i jedinstva" i "samoupravnog socijalizma" (Höpken 1997). U prvom periodu Komunistička partija je sistematski blokirala širenje kultura i ideja koje nisu služile njenim ciljevima. U skladu s tako strogim paradigmatama, nastava historije se trebala fokusirati samo na događaje vezane za socijalističku revoluciju i tekovine radničke klase i samoupravljanja. Historijski događaji analizirani su pod lupom nužnosti umjesto da se analiziraju njihovi uzroci, a naglasak na vojnoj historiji odražavao je rasprostranjeni militarizam društva: ratovi su predstavljani kao "normalni" i "nužni", što je u konačnici opravdalo dalje sukobe (Höpken 1997).

U komunističkoj Jugoslaviji historija nije bila primamljiv predmet. Učenici su se morali nositi s ogromnom količinom informacija i pasivno upijati pojmove i činjenice kao neupitne istine u skladu s političkim sistemom koji je podsticao konformizam. Jasno je da je prioritet nastave historije bio razvoj "ideološkog a ne civilnog identiteta društva⁵" (Höpken 1997, 84). Sve u svemu, "historijsko obrazovanje ostalo je oskudno" upravo zato što nije obuhvatalo podsticanje nezavisnog i kritičkog razmišljanja kod učenika (Höpken 1997, 83).

Tokom perioda federalizacije 1970-ih, značajne oblasti poput obrazovanja premještene su sa federalne na republičke vlade. Ovaj proces decentralizacije bio je odgovor na sve veće nacionalne zahtjeve, koji nisu nikad u potpunosti neutralizirani u SFRJ. Međutim,

obrazovanje koje su provodile i osmislile republičke vlade prouzrokovalo je ubrzano rasparčavanje države, kao i postepenu dekonstrukciju jugoslavenskog identiteta. Prilagodba nastave historije u različitim republikama postepeno je isticala etno-nacionalne historije uprkos zajedničkom jugoslavenskom nasljeđu. Tokom ove tranzicije, titoističke vrijednosti "bratstva i jedinstva" i "samoupravnog socijalizma" sve su više odudarale od ostatka sadržaja udžbenika historije.

U isto vrijeme, posebno žestoka akademska rasprava o koncentracionom logoru Jasenovac zapečatila je kraj ere u kojoj je Drugi svjetski rat predstavljan isključivo kao veličanstveni mit partizanskog otpora protiv nacističko-fašističkog okupatora, a ne kao mnogostruki sukob koji obuhvata i obračune između četnika i ustaša. Ova svađa se završila uzajamnim revizionizmom historičara Zagreba i Beograda. U sklopu ove debate, ličnosti poput Franje Tuđmana, koji će kasnije odigrati važnu ulogu u razvoju hrvatskog nacionalizma, preoblikovali su prirodu jasenovačkog zla tako što su ga normalizovali (to nije bio prvi koncentracioni logor u historiji), osporili pretjerane brojke i ustvrdili da nema ničeg tipično "hrvatskog" u praksi genocida (i drugi narodi su bili genocidni u toku svoje historije). Bez obzira na konačni odgovor historiografije u vezi s ovim pitanjima, ponovno pokrenuta briga o broju ubijenih za posljedicu je imala povezivanje pitanja historijske istine sa značenjem tih brojki (Hayden 1992). Drugim riječima, promjena u pristupu historiji u ovoj fazi bila je jednaka odmaku od pitanja kvantiteta ka pitanjima kvaliteta, pri čemu je etnicitet postepeno zamijenio ideologiju u ulozi glavnog ključa za tumačenje.

Novonastala akademska podjela na osnovu jugoslavenske historije odražavala je značajne i sve veće društvene podjele tih godina. Uprkos svojim egalitarnim tvrdnjama, SFRJ je bila daleko od društvene homogenosti. Ekonomska kriza s kraja 1980-ih i početka 1990-ih pogoršala je dugogodišnji neravnomjerni pristup resursima između grada i sela, a to je tadašnji proces federalizacije još više pooštrio. Osim što je bila etnički najmješovitija, BiH je

⁵ Danas je u zemljama i teritorijalnim jedinicama nastalim nakon bivše Jugoslavije potrebno postaviti važno pitanje o tome da li one idu putem etničkog ili građanskog identiteta. Bosna i Hercegovina, kao problematična i fragmentirana po pitanju izučavanja historije, može poslužiti kao primjer za studiju slučaja.

bila i najproblematičnija po pitanju socijalne kohezije između grada i sela. Dok je u urbanim područjima stopa miješanih brakova i pismenosti bila viša, ruralna područja su i dalje bila etnički podijeljena, bez prevlasti jedinstvenog bosanskohercegovačkog ili jugoslavenskog identiteta. Dihotomija između urbane i ruralne Bosne nastavila se sve do izbijanja rata 1992. godine, kada su etničke milicije lakše nalazile dobrovoljce među manje obrazovanim ruralnim stanovništvom: u tom smislu rat u Bosni može se opisati kao sukob između dva modela civilizacije, od koji je jedan utemeljen na urbanom razvoju i građanskom mentalitetu, inkluziji i jugoslavenstvu, dok je drugi utemeljen na etničkoj, religijskoj i lokalnoj pripadnosti (Donia i Fine 1994).

Ponovni interes za Drugi svjetski rat, kao i sve veći urbani/ruralni rascjep, mogu se posmatrati kao simptomi šireg osjećaja nesigurnosti vezane za temelje jugoslavenske države u vremenu tranzicije. Socijalistička Jugoslavija nije mogla apsorbovati niti ublažiti nejednakosti između žitelja urbanih centara i seljaka. Zemlja je svoje materijalne i duhovne izvore crpila iz Drugog svjetskog rata; ali osim propagande nije bilo mnogo toga oko čega su se ljudi mogli složiti.

Rat je bio glavni agens promjene u bivšoj Jugoslaviji, i u materijalnom i u ideološkom smislu, kao i primarni argument na kojem su političke vođe temeljile konstrukcije i dekonstrukcije vlastitih nacionalnih subjektiviteta. Oblik vlasti, granice i dominantna ideologija bili su direktna posljedica rata. U skladu s tim, ljudi su se okupljali oko simbola partizanskog oslobodilačkog rata. Ipak, ovaj temeljni mit bio je obilježen suštinskim problemom. U jugoslavenskom kolektivnom pamćenju Drugog svjetskog rata postojao je sukob između načina na koji su ljudi doživljavali propagandu i stvarnost (Thomas, 1999). Izvan zvaničnog nivoa, ljudi su održavali pamćenje na ovaj sukob kao primarno (ili također) etnički, uprkos potrebi da se javno svrstaju uz komunističku ideologiju. Ali Jugoslaveni nikad nisu u potpunosti prihvatili režimsku političku mistifikaciju i poimanje Drugog svjetskog rata kao isključivo političkog sukoba.

Iz perspektive pojedinca, uspon nacionalizma pokazao je da je titoistička slika historije bila na dugoročni period nezadovoljavajuća zato što nije odgovarala prirodni sjećanja koja su se održavala na privatnom nivou. Ova sjećanja, koja su u javnom školstvu vještački zaboravljena, na kraju su isplivala u obliku nacionalističkih zahtjeva (Ignatieff 1994) uoči ekonomske krize.

Obrazovanje u bivšoj Jugoslaviji, i pored sve njegove učinkovitosti... nije riješilo pitanja nacionalizma i ksenofobije

(Coulby i Jones 2001, 117).

Iako rijetko iznošena u javnosti, paralelna sjećanja održavana su i štićena u privatnosti porodice ili zatvorenog kruga prijatelja. Kako se standard života u Jugoslaviji pogoršavao, nacionalizam je shvaćen kao jezik tradicije i srodstva koji je obećavao spas temelja iz kojeg su ljudi ponikli kao pojedinci. Nadalje, privatna sjećanja imala su tu karakteristiku da su definisala pojedinca po porodičnom porijeklu i posebnom iskustvu žalovanja i heroizma iz vremena rata, umjesto da ga poravnaju u hladnu ideološku pripadnost. Alternativni historijski identiteti bili su ubjedljiviji na pojedinačnom nivou (Höpken 1997) zato što su davali uvjerljiva objašnjenja primjerena svijetu u kojem su živjeli stvarni ljudi, za razliku od "imaginarnе zajednice" obuhvaćene komunističkom vizijom.

Ne iznenađuje činjenica da se ono što nije prerađeno u kolektivnom pamćenju Jugoslavije vratilo u svom izvornom obliku kako bi rastrojilo i redefinisalo svijet pojedinaca. Od samog početka nasilje u BiH predstavljeno je narativom i obrazloženim temama direktno preuzetim iz Drugog svjetskog rata, koji su zatim postali valutom međuetničkih i ličnih odnosa. Prizori Holokausta preplavili su političku scenu Jugoslavije i odjekivali medijima i naseljima. U lancu akcije i reakcije, sve strane su prizivale scenarije iz neizgovorene prošlosti, upoređivale sebe sa progonjenim Jevrejima, a neprijatelja označavale zlokobnom etiketom "nacista" (Campbell 1998). Nova retorika viktimizacije i herojskog otpora odgovarala je mentalnom sklopu stvorenom tokom četrdeset godina indoktrinacije u ovom smjeru. U kontekstu koji se mijenjao, gdje je religija zauzimala mjesto upražnjeno nakon ideologije

koja se urušavala, rat je također bio uokviren sukobom između kršćanstva/hrišćanstva i islama, koji je ličio svim prethodnim sukobima i obuhvatao likove koji su mogli prizvati takav scenarij. Upotreba termina Turci za Bošnjake, četnici za Srbe i ustaše za Hrvate, ukazuje na poimanje novog rata na tragu Drugog svjetskog rata, i time na produžetak svih ostalih ratova u sklopu turobnog narativa po kojem se rat uvijek nezaustavljivo ponavlja.

Tokom jugoslavenske krize (1990-92) nastava historije postala je predmetom političkih sukoba. S pojavom nacionalističkih ideologija došlo je do rasprostranjene tendencije da se "prikazuje sasvim odvojena prošlost kako bi se opravdala odvojena budućnost" (Höpken 1997, 94). Zahvaljujući domaćem i međunarodnom pritisku u poslijeratnom periodu, ova tendencija je sada ublažena, iako još prisutna. U istom periodu retorika viktimizacije i nužnosti dostigla je vrhunac. Nacionalna historija postala je narativ tlačenja određene etničke skupine, što je opravdavalo nezavisnu budućnost viktimiziranog naroda s obzirom na mogućnosti koje je nudio raspad Jugoslavije (Höpken 1997). U današnjim etnički očišćenim političkim prostorima izrezanim iz bivše Jugoslavije "*narod* je predmet historijske stvarnosti, a savremena historija nije ništa drugo do proces njegovog oslobođenja" (Vlaisavljević 2004, 62). Oslobođanje ideologije je uistinu osnov za diskurs o kolektivnom pamćenju i historiji malih naroda Balkana, uključujući BiH.

Ova je rasprava istakla fundamentalni kontinuitet u pristupu historiji u Bosni od ere komunizma do danas. Što se tiče njenog sadržaja, nastavom historije dominiraju slične misaone strukture. Sad, kao i onda, zvanična predstavljanja historije ne podrazumijevaju sveobuhvatnu istinu koja se sagleda iz različitih perspektiva, nego više služe ideološkim ili političkim umjesto građanskim ciljevima. Posebno malo toga je promijenjeno u načinu na koji se nastava historije bavi temom odgovornosti. Naglasak na viktimizaciji pripadnika određene etničke skupine često zamjenjuje prethodno poimanje historije kao sukoba oprečnih ideologija, gdje je komunizam mogao opstati samo

kao utvrđenje spremno da vojno odgovori na napade izvana. Danas se etnička skupina uglavnom predstavlja kao okružena neprijateljskim susjedima koji su u prošlosti bili prijatelja njenoj autonomiji i opstanku, što bi se moglo desiti i u budućnosti. Metodologija nastave se naslanja na didaktički kontinuitet iz prošlog sistema. U većini slučajeva historija se shvata kao dosadan predmet, što ne pomaže učenicima da svoj identitet definišu na iskren i neodbojan način. U vezi s proteklom ratom, nedostatak pristupa s više perspektiva najuočljivija je mana obrazovnog sistema u zemlji kojoj je historijska istina prijeko potrebna.

3.3 Proces reforme obrazovanja u Bosni i Hercegovini

Više od deset godina nakon rata BiH postiže malo na polju obrazovanja. Godine 2003. procijenjeno je da oko 4% učenika nije bilo uključeno u osnovno obrazovanje zbog siromaštva i diskriminirajuće politike prema manjinama (UNDP 2003, 77). Pad u stopi upisa učenika alarmantan je za zemlju koja još uvijek pokušava rekonstruisati svoju materijalnu i socijalnu strukturu. Jedan od razloga za ovaj pad je sveprisutna podjela po etničkom linijama u bh. društvu, koja utiče na sva relevantna polja javnog života, uključujući i obrazovanje. Duboka politizacija i neprijateljska praksa poput "obeshrabrivanja povratka, usađivanja mržnje i straha i promocije destruktivnog nacionalizma usmjerenog samo na sebe" odražavaju opasnu tendenciju da se obrazovanje koristi kako bi se "nastavio rat drugim sredstvima" (Perry 2003).

Nakon rata u Bosni, razni domaći i međunarodni akteri, pod vodstvom Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi (Organisation for Security and Cooperation in Europe - OSCE), inicirali su reformu obrazovnog sistema. Načinjeni su važni koraci ka unapređenju mogućnosti savremenog i inkluzivnog, nediskriminirajućeg obrazovnog sistema kao predujeta za demokratsko i mirno društvo. Uprkos potrebi za velikim napretkom, proces reformi trenutno stagnira i zahtijeva više fokusiranu akciju svih relevantnih aktera.

Ovo ponovno fokusiranje prvenstveno bi se moralo pozabaviti s tri ključne oblasti koje su dosad zane-marivane. Prvo, u javnu raspravu o reformi obrazovanja potrebno je uvesti *inkluzivna rješenja* i napustiti trenutno insistiranje na etnički opravdanim podjelama. Iako dominantan u politikama reforme obrazovanja, "etnički sukob" kao takav prikriva situaciju kojoj su prirodni nejednakost i isključenje koji se odražavaju na manjine; umjesto toga treba usvojiti perspektivu u kojoj se „konflikt bazira na identitetu“ kako bi se obuhvatio čitav spektar materijalnih i nematerijalnih pitanja koja prevazilaze ograničenu kategoriju etniciteta (Tawil i Harley 2004). Pod uvjetom da inkluzivna rješenja budu okvir analize, sljedeći dijagram ilustruje vezu između različitih pristupa obrazovanju i različitih konfliktnih situacija.

U kontinuumu između mira i postkonfliktnih situacija države usvajaju različite obrazovne inicijative kako bi odgovorile na neposredne potrebe opstanka i promovisale vlastite političke planove. Kada se postigne mir, razvojni i inkluzivni prioritet države mora biti osiguranje dugoročnog mira putem obavezivanja na obrazovanje za socijalnu i građansku rekonstrukciju. Odbacivanje ideje da je etnicitet jedino relevantno pitanje je, stoga, način da se potvrdi kako diktati nacionalizma nisu opravdani ni u jednoj oblasti poslijeratne BiH.

Predmet etniciteta povlači fundamentalno pitanje svrhe obrazovanja: obrazovni sistemi ne smiju biti samo "fer" prema manjinama – oni moraju *promovisati* duh jednakosti i tolerancije među etničkim i kulturnim skupinama (OECD 2001, 15).

Biračko tijelo, stručnjaci i međunarodni predstavnici moraju biti svjesni potrebe za kulturološkom promjenom u zemlji koju je nacionalizam "oteo".

Status konflikta	Nema konflikta: relativni "mir"	Unutrašnji nemiri; socijalni nemiri; "pred" konfliktno stanje	Oružani konflikt	Tranzicija izvan nasilja; mirovni proces	"Postkonfliktno" stanje
Tip obrazovne inicijative	Obrazovanje sa svrhom prevencije (razvoja)		Obrazovanje u kriznim situacijama		Obrazovanje za socijalnu i građansku rekonstrukciju

Status konflikta i tip obrazovne inicijative

(Tawil i Harley 2004, 11)

Razvoj, shvaćen kao briga o materijalnim potrebama učenika, uključujući izgradnju kapaciteta i profesionalizam, može biti način da se zemlja riješi nacionalističkog obrazovanja. Ako konačno usvojimo razvojnu perspektivu u pogledu obrazovanja u BiH, moći ćemo se pozabaviti stvarnim uzrocima sukoba i raditi na unapređenju socijalne kohezije putem društvene i građanske obnove.

Drugo, reforma obrazovanja u BiH zanemareno je, ali važno *sigurnosno* pitanje (Nelles 2006). Tokom i neposredno nakon rata nacionalizam se uvukao u obrazovanje, koje se tada koristilo "kao ideološko sredstvo za održavanje političke kontrole" (COE 1999,7). Danas, odvojeni obrazovni sistemi održavaju etno-kulturne razlike i povećavaju rizik od ponovnog sukoba. I obratno, iskustvo zajedničkih obrazovnih sistema u SFRJ, kao i drugim unitarnim državama, pokazuje kako je obrazovanje polazište za postizanje kohezivnog društva. Iz tog razloga "obrazovanje i ekonomske koristi od obrazovanja moraju se smatrati vidovima sigurnosti i stabilnosti zemlje" (Perry 2003, 97).

Treće, *multikulturalnost* mora biti još jedan ključ tumačenja u procesu reforme obrazovanja. Predratna Bosna bila je najizrazitiji primjer multikulturalnosti jugoslavenske federacije, kako u društveno-političkom tako i u smislu svakodnevnog života. Sam raspad Jugoslavije predstavlja izazov za multikulturne društveno-političke eksperimente. Nakon rata, koji je bio pokušaj potiskivanja vjekovne tradicije zajedničkog života raznih etno-religijskih skupina, reforma obrazovanja može biti prvi korak ka stvaranju osjećaja zajedničkog državljanstva unutar BiH, kao i unapređenju evropskih integracija na Zapadnom Balkanu sa sve izraženijim "evropskim" identitetom. Kako primjećuje Pašalić-Kreso (2002), današnja BiH suočena je, u vezi s obrazovanjem, sa sličnim problemima kao i imigranti u Zapadnoj Evropi tokom 1960-ih i 1970-ih godina. Prema ovoj autorici, dva osnovna recepta dovela su do neuspjeha: asimilacija je za učenike imigrante značila gubitak etno-kulturnog identiteta, dok je njihovo izdvajanje unutar obrazovnog sistema za posljedicu imalo razne oblike isključenja.

U BiH se nijedna skupina ne može definisati kao "strana" s obzirom na historijsku tradiciju multikulturalnosti koja se, između ostalog, ogleda i u priznanju tri konstitutivna naroda u Dejtonskom sporazumu. Međutim, obrazovanje u svakom slučaju može biti sredstvo "društveno-kulturne inkluzije" ako se usmjeri na "stvaranje zajedničkog nastavnog okruženja za sve učenike" tako što će prevazići tradicionalnu pedagogiju "integracijom različitih kultura, jezika, religija, sposobnosti i iskustava" (11).

Kontekst

Zašto je u BiH potrebna reforma obrazovanja? Prvo, trenutno obrazovno okruženje nije usmjereno na učenike. I stručnjaci i nastavnici se žale na neadekvatne instrumente, nedovoljnu sposobnost nastavnog kadra i zastarjelu nastavnu metodologiju. Perspektiva evropskog integrisanog prostora znanja koji bi uključivao i BiH moguća je samo ako cijeli sistem prođe proces modernizacije fokusiran na izgradnju kapaciteta.

Drugo, na organizacijskom nivou postoji ogromna potreba za učinkovitošću i održivošću. Primarna dilema tiče se decentralizacije ili ujedinjenja obrazovnog sistema. Jedan od osnovnih izazova je taj što zagovornici reforme još uvijek nemaju potrebnu saglasnost za prenošenje lokalnih ovlasti i isključivog prava na državni nivo. Lokalne vlasti zalažu se za malo ili nimalo kontrole od centralnih vlasti i obično djeluju nezavisno: međukantonalna koordinacija ograničena je na dobrovoljnu saglasnost kantona u Federaciji BiH (FBiH), ili je nepostojeća u slučaju Republike Srpske (RS).

Treće, i najznačajnije, trenutni sistem je izgleda osmišljen kako bi produbio podjele umjesto da gaji multikulturu i toleranciju. Rascjepkanost i nedostatak kontrole prijete potencijalnim rizikom indoktrinacije političkim i ideološkim ciljevima od strane nastavnika i lokalnih vlasti. Negativni ishod može biti buduća generacija građana BiH koja svoju društvenu ulogu shvata u smislu pripadnosti etničkoj ili vjerskoj skupini a ne

zemlji u cijelosti. Ova situacija se mora promijeniti, a može se promijeniti samo ako se sve zainteresovane strane usaglasu o dugoročnoj viziji demokratskog razvoja u BiH.

Obrazovanje nakon Dejtona

Sadašnji obrazovni sistem u BiH strukturiran je u skladu s odredbama Dejtonskog mirovnog sporazuma iz novembra 1995. godine, koji je okončao rat u Bosni. Ustav, koji je dio Sporazuma, stvorio je dva odvojena sistema što se tiče obrazovanja: decentralizovani u FBiH i centralizovani u RS. U FBiH svaki kanton ima nadležnost nad lokalnim obrazovnim sistemom, a kontrolu vrši putem raznih pedagoških zavoda, dok u RS obrazovanjem upravlja jedinstveno Ministarstvo za obrazovanje.

Ustav prepoznaje pravo na obrazovanje i navodi jasnu obavezu u pogledu nediskriminacije. Ali, u praksi nema državnog tijela koje bi nadgledalo provođenje ovih odredbi. Ostavljajući implementaciju dobroj volji lokalnih aktera, današnji pravni poredak omogućava paralelne i nepovezane obrazovne sisteme koji prate tri etnički definisana obrasca (bošnjački i hrvatski u FBiH i srpski u RS). U ovakvom modelu učenici u Bosni i Hercegovini se obrazuju u zavisnosti od regije u kojoj su nastanjeni i u zavisnosti od etničke pripadnosti. U odsustvu centralne kontrole, većinsko stanovništvo u svakom području diktira sadržaj i način nastave. Sadašnja postavka omogućava *de facto* prevlast jedne skupine nad drugim u pogledu obrazovanja: učenici se obrazuju u skladu s kulturom, jezikom i historijom većinskog stanovništva, dok djeca pripadnici manjina ne mogu uživati ista prava. Obrazovanje za učenike iz svih skupina pruža se na zvaničnom jeziku i po nastavnom planu i programu kantona u kojem su nastanjeni. Na primjer, bošnjački učenik nastanjen u RS mora pohađati školu na srpskom jeziku i po nastavnom planu i programu RS. Po istom principu, ovaj pristup također negativno utiče na razvoj djece sa fizičkim onesposobljenjima ili s posebnim potrebama. Suprotno pedagoškim principima, oni bivaju grupisani s učenicima sa sličnim potrebama u institucionalno stvorenoj "subkulturi drugačijih", a ne prihvaćeni kao

dio cjeline. Jasno je da sadašnji sistem trojnog obrazovanja djeluje na štetu manjina i onih u nepovoljnijem položaju.

Izazovi reforme obrazovanja: implementacija, modernizacija i nediskriminacija

Reforma obrazovanja traje od 1999-2000., kada je "unaprijeđeni Graz proces" (Enhanced Graz Process) iniciran u sklopu šireg "Pakta stabilnosti" kako bi poboljšao koordinaciju u regiji. U ovom periodu je Bolonjska deklaracija postavila važan presedan za stvaranje evropskog prostora visokog obrazovanja koji obuhvata BiH i Zapadni Balkan. Po završetku rata u Bosni, materijalna rekonstrukcija školske infrastrukture bila je očiti prioritet međunarodnih organizacija i lokalnih institucija. Što se tiče sadržaja nastave, mnogi analitičari su primijetili da je nacionalizam još prisutan u udžbenicima i nastavnim programima. Kako bi odgovorio na ovaj problem, 1998. godine je Ured visokog predstavnika (Office of the High Representative - OHR), zajedno s drugim međunarodnim organizacijama, inicirao Međuentitetsku komisiju za reviziju udžbenika, s ciljem eliminacije uvredljivih materijala iz udžbenika. Pored toga, u toku ove rane faze reforma obrazovanja je pokrenuta postepenim pristupom, a bez jake koordinacije i sveobuhvatnih ciljeva.

Kasnije, 2002. godine, OSCE je od OHR-a dobio mandat za sveukupnu koordinaciju reforme obrazovanja. S obzirom na njegovu misiju i stručnost, uglavnom usmjerene na unapređenje ljudskih prava, mnogi su primijetili da "OSCE nije bio prirodan niti očit kandidat za mandat vođenja reforme obrazovanja u BiH" (Perry 2003, 81). Međutim, sve do danas OSCE u nizu pitanja ima ulogu koordinatora i primarnog sponzora reformskog procesa.

Uprkos učinkovitom vodstvu i napretku u reformi obrazovanja, a također zahvaljujući jedinstvenom i jakom mandatu OSCE-a, mnoge važne inicijative gube vrijednost pri njihovoj *implementaciji*. Zapravo, OSCE je dosljedno ulagao premalo napora u nadgledanje koordinacije i kontrolu. BiH odlikuje opasna nepovezanost između međunarodnih obaveza na polju obrazovanja i države

implementacije. Iz raznih razloga, ali većinom zbog političkog konteksta, državne vlasti često ne uspijevaju postupiti po međunarodnim propisima o obrazovanju. Ipak, OSCE implementaciju povjerava bh. vlastima, ali ne nadgleda neposredno njeno provođenje. Na primjer, OSCE-ov Plan akcije za upis učenika i završetak školovanja iz maja 2006. godine odgovornost za promociju sistemskih promjena radi osiguravanja prava na obrazovanje za svu djecu prepušta lokalnim tijelima. Na ovaj način dolazimo do žalosne situacije u kojoj se postižu važni dogovori koji često ostaju tek mrtvo slovo na papiru. Na primjer, međukantonalni Sporazum o zajedničkoj jezgri nastavnih planova i programa potpisali su svi ministri za obrazovanje 2003. godine (OSCE), ali do danas se ovaj sporazum uglavnom ne primjenjuje.

Zajednička jezgra nastavnih planova i programa – pokušaj da se postepeno usklade ključna područja različitih kantonalnih nastavnih planova i programa – još je jedan važan primjer nedostatka implementacije. S jedne strane, dijelovi FBiH u kojima Bošnjaci čine većinu odlikuju se većim kontinuitetom s predratnim unitarnim sistemom i oni uglavnom prate zajedničku jezgru nastavnih planova i programa. S druge strane, u područjima FBiH u kojima etnički prevladavaju bosanski Hrvati, nastavni plan i program kao i udžbenici pod jakim su utjecajem onih usvojenih u susjednoj Hrvatskoj. Također, u RS nastavni plan i program i udžbenici uglavnom liče na one koji se koriste u Srbiji. Takvi nastavni planovi i programi često sadrže uvredljivu i pristrasnu reprezentaciju drugih etničkih skupina unutar BiH, što predstavlja diskriminaciju učenika iz manjinskih skupina. "Etnički obojen" nastavni plan i program jasno se kosi s ciljem stvaranja unitarnog, a ipak multikulturalnog nacionalnog identiteta putem obrazovanja.

Postizanje cilja održivog i mirotvornog obrazovnog sistema zahtijevat će dalekosežnu saglasnost o zajedničkoj jezgri nastavnih planova i programa, posebno u vezi s tzv. "nacionalnom grupom predmeta" - historijom, geografijom i književnošću. Kako navodi OSCE, ovi predmeti su temelji procesa reforme. Rizik od politizacije ovih predmeta, i pri istraživanju i pri nastavi, osobito je visok u poslijeratnom kontekstu BiH.

U sklopu dejtonskog okvira, obrazovanje je lak plijen za nacionalizam:

Decentralizujuća logika *Dejtona* učinila je obrazovanje taocem latentnog nacionalizma u BiH. Politički se obrazovanje uglavnom shvata kao sredstvo stvaranja tri odvojene nacionalne historije, jezika i kulture a ne način da se razvije zajednički državni identitet (OECD 2001, 11).

Nastava historije je u tom pogledu posebno sporna. Na primjer, etnički ili vjerski ton izučavanja historije BiH može podrazumijevati da se razni "drugi" označavaju i predstavljaju ili kao "prijatelji" ili kao "neprijatelji" (ovo se, naravno, mijenja u zavisnosti od etničkog sastava dominantnog u datom području/kantonu). Sljedstveno tome, udžbenici historije koji se koriste širom BiH često sadrže neuravnoteženu reprezentaciju određenih događaja, bez uključivanja analize iz više perspektiva. Geografija se bavi izučavanjem granica i oznaka i treba proizvesti kontinuitet između nacionalnog i teritorijalnog identiteta; međutim, u RS se Srbija, a u Hercegovini Hrvatska obično predstavlja kao domovina. Izučavanje književnosti podrazumijeva određivanje jezika koji se govori i koji se uči. Većina lingvista drži, pritom, da se bosanski, hrvatski i srpski skoro u potpunosti preklapaju; međutim, mnogi u BiH tvrde da su to tri odvojena jezika.

Modernizacija je jedan od prioriteta reforme obrazovanja, jer zastarjele nastavne metode još uvijek predstavljaju veliki dio strukturalnog problema sadašnjeg sistema. Obrazovni sistem je uglavnom usidren u metodama, pristupima, tehnologijama i stavovima iz prošlosti koji ne ispunjavaju potrebe današnjeg tržišta rada. Dominantni model je izravni potomak socijalističke Jugoslavije, a temelji se na pasivnom učenju i veoma malo interakcije između učenika i nastavnika. U SFRJ, koja je u kratkom roku postigla visok nivo pismenosti odgovarajući na potrebe planske ekonomije, obrazovanje je bilo instrument partijske indoktrinacije (Perry 2003, 20). Kako navodi Bringa (1995, 75), "obrazovni sistem je vjerovatno bio najjače sredstvo jugoslavenskog državnog komunizma". Fokusirajući se na promociju socijalističkih

vrijednosti i ideologije, obrazovanje u SFRJ bilo je uglavnom usmjereno na njegovanje konformizma i tolerancije pod geslom “bratstvo i jedinstvo”, a ne na razvijanje kritičkog mišljenja i analize. Uoči izbijanja nasilja s početka 1990-ih, nastavni planovi i programi u BiH, Hrvatskoj i Srbiji odražavali su najezdu nacionalizma u ovim bivšim federalnim republikama. Stoga se može tvrditi kako je relativna lakoća s kojom su nacionalističke vođe postizale konsenzus proizvod navike stanovništva da nekritički vjeruju u jednu jedinu istinu koju su naučili u školi.

Prelazak sa “socijalističkog” obrazovanja (čija se temeljna ideologija sastojala od interesa države) na “etno-nacionalističko” obrazovanja (čija se temeljna ideologija sastojala od interesa etno-političke skupine) bio je konceptualno jednostavan (Stabback 2004, 49).

Naslijeđe socijalističkog obrazovanja vidljivo je i danas. S jedne strane, etnički nacionalizam zauzeo je mjesto socijalizma i postao jedini pokretač obrazovanja. S druge strane, sve dok je izgradnja kapaciteta u školama i univerzitetima BiH slaba, obrazovanje se mora nositi s posljedicama, od neadekvatne spremnosti nastavnika da ispune potrebe svih učenika do nedostatka nastavnih sredstava (biblioteka, kompjuteri, pristup Internetu itd.).

Iako je važan, savremeni obrazovni sistem nije dovoljan za osiguranje demokratskog i mirnog društva. OSCE posebno ističe *inkluzivnost i nediskriminaciju* kao područja s kojima škole u BiH loše stoje. Etnička segregacija i diskriminacija usmjerene protiv manjina prečesto su uobičajene u mnogim mjestima. Reforme se u ovim mjestima odvijaju sporo, uglavnom zbog protivljenja roditelja i nekooperativnosti lokalnih vlasti. Nadalje, sve veći broj onih koji napuštaju školu ili se uopće ne upisuju (4% 2003. godine, UNDP) često su oznaka siromaštva, ali i etničke diskriminacije – stanja koje obično pogađa povratnike i njihovu djecu. Model monoetničkog školovanja, u kojem se učenici iz svih skupina obrazuju po nastavnom planu i programu koji slijedi diktat većinske etničke skupine, prevladava skoro svugdje osim u Kantonu Sarajevo. Kako je

ranije navedeno, ovaj model manjinama uskraćuje pravo na obrazovanje u skladu s njihovom kulturom. U “miješanim kantonima”, gdje nema jasne etničke većine, rješenje se sastoji iz paradoksalnog fenomena zvanog “dvije škole pod jednim krovom”: učenici različite etničke pripadnosti imaju odvojene učionice i ulaze odvojeno u istu školsku zgradu ili je naizmjenično koriste. Sljedstveno tome, nedovoljna izloženost učenika različitim etnicitetima, jezicima i vjerskim opredjeljenjima i iskustvo sa etnički homogenim školskim okruženjem idu u pravcu poticanja kulture netolerancije prema bilo kome ko je označen kao “drug”.

Zbog toga što podržava podjele, fragmentirani obrazovni sistem potencijalno vodi do produženja sukoba u zemlji koja je nedavno prošla kroz strahote etničkog ratovanja i gdje nijedna skupina ne može biti dominantna na državnom nivou. Štaviše, današnji scenarij etničke segregacije i odvajanja, kao proizvod nedavnog rata, sasvim je oprečan historijski ukorijenjenoj tradiciji zajedništva različitih vjerskih i etničkih skupina u BiH.

Iskustvo Brčkog

Autonomni Distrikt Brčko, koji postoji nezavisno od dva entiteta kao *de facto* protektorat OHR-a, nalazi se u čudnim okolnostima po pitanju obrazovanja i u smislu finansijske pomoći i političke pažnje. Tokom rata, Brčko je zbog svog strateškog položaja i zbog uskog koridora koji spaja sjeverne i istočne dijelove RS, bilo mjesto žestokih borbi. Iako izvorno dio RS, Brčko je 1999. godine postalo nezavisan distrikt nakon što je arbitražnom odlukom riješena situacija poslijeratne nepomirljivosti i šovinizma koji su sprječavali povratak izbjeglica. Godine 2000. učenici iz reda srpskog naroda pokrenuli su nemire nakon što je njihov zahtjev za odvojenim školama osporen.

Obrazovanje, uz demilitarizaciju i ekonomski razvoj, ključno je strateško područje, kako navodi OHR-ov supervizor za Brčko. Postepena integracija škola i harmonizacija nastavnih planova i programa ciljevi su lokalnog Zakona o obrazovanju usvojenog 2001. godine. Slično kao i u drugim mjestima u BiH, plan reforme obrazovanja u Brčkom bio je da se “integrišu škole Distrikta, usklade njihovi nastavni planovi i programi, a udžbenici i nastavni materijali očiste od uvredljivih sadržaja” (ICG 2003, 10). Trenutno je u toku multikulturalni, multietnički eksperiment koji zavisi od dešavanja u ostatku BiH. Brčanski model obuhvata liberalne odredbe

poput prava učenika da izaberu vlastiti jezik za izražavanje u školi, što se ogleda i u izdavanju svjedočanstava i odgovarajućoj etničkoj zastupljenosti nastavnika. Štaviše, Brčko po svemu sudeći uspješno održava ove visoke standarde zahvaljujući svojoj motivaciji i mehanizmima isključenja koji najnepomirljivije nastavnike drže van obrazovnog sistema.

Na dvije stvari iz ove priče o uspjehu treba obratiti posebnu pažnju. Prvo, sadašnja postavka ne potiče od demokratske odluke, već ju je *nametnula* međunarodna zajednica (Perry 2003, 80), a lokalne političke elite su na nju reagovala "više tolerisanjem nego prihvatanjem" (ICG 2003, 27). Drugo, izvodljiva rješenja usvojena unitarnim zakonom obuhvataju odredbe koje djelomično ili potpuno odgovaraju *statusu quo* (npr. danas, kao i tokom prijeratnog perioda, nastava se odvija uz jednaku zastupljenost ćirilice i latinice, koje se sedmično smjenjuju). Iz ovoga proizlazi slika relativnog razočarenja demokratskim eksperimentima u poslijeratnoj BiH, jer izgleda da najbolje djeluje ono što su nametnuli vanjski akteri i što potiče iz prethodne postavke stvari.

Posljednje, i ključno: nivo međunarodne finansijske pomoći Brčkom ne bi bio održiv u ostatku zemlje. Brojne studije navode da se obrazovni sistem u Brčkom subvencionira na načine i u iznosima koji se ne mogu prenijeti na cijelu BiH (Perry 2003). Iako ovaj model ostaje jedinstven i izolovan, "politika desegregacije društva, posebno u sektoru obrazovanja, postigla je provizorni uspjeh u Brčkom, iz čega se mogu izvući pouke za ostatak BiH" (Bieber 2006, 143).

Nastavnici na djelu: EUROCLIO

Izveštaj koji slijedi pokriva moje učešće na regionalnoj konferenciji Evropske stalne konferencije udruženja nastavnika historije (EUROCLIO) održanoj u Banjoj Luci od 24. do 27. augusta 2006. godine. Ova organizacija je posebno aktivna u BiH i na Zapadnom Balkanu, gdje ulaže napore s ciljem modernizacije nastave historije. U ovoj regiji EUROCLIO ne zagarovara provođenje novih politika, već nastavnicima pojedinačno nudi alternative koje dolaze izvan udžbenika historije. "Ukupni cilj EUROCLIO-a je promocija i podrška razvoju nastave historije kako bi ona osnažila mir, stabilnost, demokratiju i kritičko razmišljanje."⁶ S tim ciljem EUROCLIO organizuje seminare obuke, radionice i forume nastavnika gdje oni mogu razmijeniti iskustva iz nastave historije u smislu materijala i metodologije.

"Suviše često" - rekla je Joke van der Leeuw-Rood, izvršna direktorica Udruženja u svom uvodnom govoru - "nacionalna perspektiva u nastavi historije svodi se na sljedeće diskurse: kako smo mi kao nacija "patili", "šta smo dobro učinili", te na izbjegavanje tamnih mrlja u našoj historiji." U vezi s tim pitanjima, rekla je dalje, Zapadna Evropa i Jugoistočna Evropa imaju iste izazove, ali projekti za obrazovanje koji se ne nazivaju specifično "političkim" ili "usmjerenim na sigurnost" nalaze malo podrške kod međunarodne zajednice. Konferencija u Banjoj Luci bila je dio HIP inicijative (skraćenica za historija/istorija/povijest), koja je proizvela dva uzastopna projekta. Prvi projekat pod nazivom „Unapređenje regionalne nastave historije i građanskog društva – zajednički pristupi“, odvijao se tokom 2004. i 2005. godine. Tokom ovog perioda osnažene su veze između državnih udruženja nastavnika historije iz BiH, Hrvatske i Državne Zajednice Srbije i Crne Gore. Nadalje, razrađeni su inovativni regionalni nastavni materijali poput probne verzije priručnika o svakodnevnom životu u Jugoslaviji između 1945. i 1990. godine. Sljedeći projekt za period 2005-2008. pod nazivom „Bivša Jugoslavija: Historija na djelu - Planiranje za budućnost“ za cilj ima finaliziranje priručnika i njegovu distribuciju u školama u BiH, Hrvatskoj i Srbiji.

Konferencija je obuhvatila nastavnike historije iz tri zemlje bivše SFRJ, kao i dvoje stručnjaka iz Danske i Makedonije. Trideset nastavnika iz regije pozvano je da nastavi raditi na projektu. Njihova motivacija leži u tome što se u tradicionalnim udžbenicima jugoslavenska historija nakon Drugog svjetskog rata tretira skraćeno, iako nastavnici naglašavaju njenu važnost za objašnjenje kasnijih dešavanja. Cilj projekta je današnjim učenicima iz tri republike bivše Jugoslavije koji nemaju izravnog iskustva takvog načina življenja i njihovim nastavnicima pružiti priliku i sredstva za analizu bliske historije.

Priručnik nema namjeru da postane zamjena za zvanične udžbenike nego da se koristi kao izvor za materijal iz prve ruke u vezi sa datom temom. U vrijeme konferencije, probna verzija je bila podijeljena na tri osnovna poglavlja: o ideologiji, o životnom standardu i

⁶ http://www.euroclio.eu/mambo/index.php?option=com_content&task=category§ionid=3&id=1&Itemid=74

o kulturi. Prema važećem planu, priručnik je sadržavao izvorne materijale, poput tekstova, slika i karti koji opisuju relevantna pitanja iz bivše Jugoslavije.

Konferencija je strukturirana u obliku seminara o metodologiji, plenarnog dijela i grupnih radionica o sadržaju priručnika. Jedan od seminara je posebno rasvijetlio stav koji promovira EUROCLIO u regiji. Benny Christiansen, član Udruženja nastavnika historije Danske, održao je predavanje o skorašnjim tokovima vezanim za nastavu historije u njegovoj domovini. Od perioda nakon Drugog svjetskog rata, kada je pružanje znanja bio prioritet, danski obrazovni sistem je kasnije fokus pomjerio na izgradnju sposobnosti za analizu izvora informacija. Danas, ono što je najvažnije nije stvaranje "mini-historičara" već podsticanje učeničkog znanja pomoću različitih pogleda na historiju. Stoga nastava historije posebnu pažnju pridaje pitanjima do kojih sami učenici dolaze, a ne ponavljanju utvrđenih činjenica. U tom smislu je razjašnjavanje historijskog događaja u odnosu na sadašnjost i tumačenje izvora važnije od učenja datuma i civilizacijskih "prekretnica" napamet. "Jedan od ciljeva nastave historije je da se kod učenika razvije kritičko razmišljanje" - tvrdi on.

Kritičko razmišljanje je kao građansko sredstvo usmjereno na očuvanje demokratije utoliko što građanima omogućuje da razotkriju propagandu i manipulaciju. Ovaj novi pogled na nastavu historije može biti pozitivno primijenjen u kontekstu Zapadnog Balkana. Obrazovanje generacije građana vičnih kritičkom razmišljanju svakako se čini ključnim za regiju koja je pogođena nacionalističkim ideologijama i demagoškim vodstvom.

NVO na djelu: Fond otvoreno društvo BiH

Fond otvoreno društvo (FOD) BiH razvio je jednu od najperspektivnijih nevladinih inicijativa koja je doprinijela naporima reforme obrazovanja. Dosljedno okviru OSCE-a, FOD BiH se specifično bavi potrebama općeg srednjeg obrazovanja, s fokusom na vrijednostima, izgradnji identiteta i javnom mnijenju. U trenutnoj fazi procesa reforme obrazovanja Bosni i Hercegovini su potrebne učinkovite veze između institucija i javnosti;

međunarodna i vladina tijela s jedne strane, a s druge oni na koje reforma utječe, poput nastavnika, učenika i roditelja - nemaju odgovarajući forum za razmjenu informacija i diskusiju o problemima.

Imajući ovo na umu, FOD BiH je razradio "Model za systemske promjene u srednjoškolskom obrazovanju" s ciljem prevazilaženja jaza između donošenja i primjene politike i potrebe za izgradnjom kapaciteta u institucijama koje su zadužene za implementaciju. Probni projekat, pokrenut u februaru 2001. godine u saradnji sa Ministarstvom obrazovanja Tuzlanskog kantona, oslanja se na suštinske vrijednosti misije FOD BiH - naime, na etničku toleranciju i uvažavanje kulturnih raznolikosti - i trudi se promovirati profesionalni i demokratski obrazovni sistem s participativnim pristupom i tzv. pristupom 'odozdo-prema-gore' (*eng. bottom-up approach*). Ciljevi projekta bili su integracija postojećih nastavnih planova i programa i ponuda reformskog modela u sklopu srednjoškolske mreže u Tuzlanskom kantonu.

Konkretno, projekat se sastojao od uvođenja niza inovativnih procedura, nastavnih metoda i mreža u zajednici koju se namijenjeni posebno bh. kontekstu. Godine 2002., nakon što je Ministarstvo obrazovanja finaliziralo odgovarajuće zakone, otvoren je centar zadužen za provođenje tri programa izgradnje kapaciteta koji su se fokusirali na: upravljanje za direktore škole, obuku nastavnika i osnaživanje mladih i učešće u učeničkim vijećima. Projekat je posebno pokazao kako su obuka nastavnika i učešće mladih u vijećima načini da se njeguje nova obrazovna kultura koju odlikuje kritičko razmišljanje i više pažnje posvećene učenicima u procesu nastave. Odziv nastavnika i učenika je bio izuzetno pozitivan. Sve u svemu, ovo iskustvo je uspješan primjer promjena u obrazovanju kombinacijom aktivnosti ministarstava i javnosti.

Projekat je okončan 2005. godine, a postigao je niz pozitivnih rezultata. Njegovi uspjesi buhvataju unapređenje u sljedećim područjima: u saradnji između obrazovnih institucija u kantonu, u svijesti o obrazovnim potrebama učeničke populacije i sveukupnoj

kvaliteti nastave. FOD BiH se nada da se ovakav projekt može, uz potrebne prilagodbe, proširiti i na druge regije. S obzirom na izrazito fleksibilnu prirodu projekta, uspostavljanje omladinskih vijeća, udruženja roditelja i učeničkih udruga u Tuzlanskom kantonu može biti vrijedno iskustvo za cijelu BiH.

Pouke

Prije nego se osvrnemo na specifičnosti, nekoliko okolnosti zahtijeva pažnju kako bismo se adekvatno pozabavili slučajem BiH. Prvo, naslijeđe jugoslavenskog obrazovnog sistema u BiH, i po metodologiji i sadržaju, kosi se sa savremenom pedagogijom. U sadašnjem kontekstu, ovo naslijeđe ne ispunjava potrebe za modernizacijom i kritičkim razmišljanjem u obrazovanju, u društvu koje se bori s ponovnom pojavom nacionalizma od početka 1990-ih.

Drugo, prethodna okolnost nam ne dozvoljava da opravdamo reformske pristupe zasnovane na ideji da je BiH *tabula rasa* bez prethodne infrastrukture i tradicije školovanja (Perry 2003). Naprotiv, obrazovni sistem koji je trenutno na snazi ima mnoge prednosti koje treba uključiti u buduće modele, poput predanih nastavnika i pouzdanih znanja. Novi obrazovni sistem treba biti zasnovan na utvrđenim tradicijama i iskoristiti ih kako bi osnažio obrazovanje u budućnosti.

Kako bi bili učinkovitiji, akteri u procesu reforme obrazovanja trebaju usvojiti performativnu perspektivu utemeljenu na promociji onoga "što djeluje". Modernizacija - shvaćena kao pokušaj da se unaprijede mjere izgradnje kapaciteta za nastavnike i učenike - jedan je od ključnih prioriteta međunarodne zajednice u vezi s procesom reforme obrazovanja u BiH. OSCE i druga državna i međunarodna tijela posebno se slažu u vezi s preporukama za unapređenje politika u području obrazovanja (UNDP, 2003). Prema ovim preporukama, treba uključiti sve aktere u dosljedne inicijative s ciljem da se:

- Osigura *potpuni opis* školske djece djelovanjem na faktore koji prouzrokuju napuštanje škole i neupisivanje kao što su siromaštvo i diskriminacija,

naročito kad se radi o povratnicima i manjinama; u ovom smislu, pravednost i ravnopravnost moraju postati glavni principi novog sistema, u kojem će svaki učenik uživati univerzalno pravo na obrazovanje bez obzira na njegovu/njenu etničku pripadnost ili područje na kojem se školuje.

- Poništi *rascjepkanost* uvođenjem jedinstvenog modela obrazovanja koji bi zadržao elemente decentralizacije. U budućnosti će obrazovni sistem BiH najvjerovatnije ostati decentralizovan (Perry 2003); međutim, koordinacija između kantona i entiteta se mora poboljšati, između ostalog i zbog budućih evropskih integracija.
- Konačno, očuva *modernizaciju* kao prioritet za oblikovanje novog obrazovnog sistema kako bi se učenicima BiH pružila mogućnost da budu adekvatno pripremljeni i konkurentni na globalnom tržištu rada.

Iako važni, opisani naponi nisu dovoljni. Kako bi se odgovorilo na trenutne izazove u obrazovanju u BiH, potrebne su usmjerenije aktivnosti koje zahtijevaju usvajanje novih perspektiva koje bi obuhvatale inkluzivna rješenja, opću sigurnost i sigurnost ljudi te multikulturalnost. Kako se vidi iz ključnih pitanja učešća, monitoringa, implementacije i kritičkog mišljenja, novi obrazovni sistem u BiH mora se fokusirati na njegovanje i promociju etničke tolerancije. U skladu s tim, akteri bi mogli preuzeti sljedeće:

Inkluzivna rješenja: unaprijediti učešće. Pokrenuti javnu debatu o reformi obrazovanja, organizovati sastanke, radionice, forume i konferencije s ciljem uključivanja svih zainteresovanih strana (vlasti, nastavnika, učenika, roditelja i grupa civilnog društva). Posebno u slučaju nastave historije, reforma visokog obrazovanja mora uzeti u obzir regionalni okvir kad se radi o pitanju razmjene znanja i dijeljenja materijala. Na istom tragu, iskustvo EUROCLIO-a na Balkanu ukazuje na to da se nastavnici susreću s istim problemima i da je kulturno naslijeđe i dalje snažno isprepleteno uprkos skorašnjim promjenama granica u regiji. Takva regionalna svijest prevazilazi Jugoistočnu Evropu i uključuje sve zemlje EU s istim nastojanjima za koordinaciju, što i misija EUROCLIO-a pokazuje.

Nadalje, navedeni projekt FODBiH proizveo je niz zanimljivih rezultata i mogao bi poslužiti kao praktičan primjer za ono što se može učiniti u transformaciji sistema srednjeg obrazovanja BiH tako što će se u taj proces uključiti šira javnost. Pristup reformi odozdo prema gore ima prednost utoliko što odgovara potrebama stanovništva, a ne zavisi od političke ravnoteže koja utječe na donošenje politika i nametanje takvih kompromisa stanovništvu. Prebacivanje ovlasti na one koji izravno učestvuju u sistemu obrazovanja može uistinu biti način njegovanja demokratije u multikulturnom, tolerantnom društvu.

Sigurnost: unaprijediti monitoring i implementaciju. Iako perspektivni, rezultati participatornih pristupa reformi ne smiju zanemariti rizike koji se podrazumijevaju u poremećenim društvenim kontekstima. Bosna i Hercegovina obilježena je kao ratom razoreno, duboko podijeljeno društvo u kojem pojedinci utječu često nalaze u svom etničkom porijeklu. Sektaške tendencije još se mogu pojaviti čim im se pruži prilika. Iz ovog razloga, ako se kontrola nad procesom reforme obrazovanja stavlja u ruke lokalnih grupa, mora postojati garancija za njihov pošten stav.

U slučaju Brčkog, međunarodna arbitraža je dokinula podjelu između "kavgaša" i šire javnosti. Odlučeno je da se isključe kavgaši, koji bi u protivnom mogli podstaći mržnju i nasilje. Iz ovog iskustva možemo zaključiti da, kao i u drugim postkonfliktnim društvima, u BiH "ključno pitanje mora biti kako... marginalizirati i obespraviti kavgaše koji koriste *status quo*, koče napredak i razbuktavaju politiku straha i podjela" (Perry 2003, 94). Međutim, po svemu sudeći, nemoguće je model iz Brčkog primijeniti šire, i ne samo zbog finansijske neodrživosti. Iako kratkoročno može biti korisno za sigurnost i stabilnost, nametanje zakona i odredbi o obrazovanju treba odvagati u odnosu na hipotezu promovisanja demokratije po svaku cijenu, čak i po cijenu tolerancije, što je suviše često bio slučaj u bivšoj Jugoslaviji.

Koristi participatornih pristupa treba maksimizirati uključivanjem vanjskih tijela za monitoring koja stižu, na primjer, iz nevladinog sektora poput FOD BiH, s

ciljem odbrane od sektaških tendencija. U ovom smislu potrebno je preduzeti mjere tamo gdje je OSCE doživio neuspjeh – naime, u monitoringu implementacije – tako što će se uspostaviti odgovarajuće institucije i kadar za monitoring i kontrolu, a njih bi u idealnom slučaju koordiniralo jedinstveno tijelo u sklopu EU integracija.

Multikulturalnost: gajiti kritičko razmišljanje. Cilj je ispraviti nepravilnosti nastale zbog dejtonskog modela, prvenstveno etničku podijeljenost obrazovnog sistema, koja se kosi s ciljem podrške multikulturalnosti i toleranciji. Podijeljenost je, prije svega, nusprodukt nacionalističkih nastavnih planova i programa. Kako navodi OECD (2001, 26), današnji nastavni planovi i programi ne pružaju "sposobnost kritičkog i kreativnog razmišljanja". A kritičko mišljenje ključno je za održivost multikulturalnosti i istinski demokratskog društva. Jedan od načina poticanja kritičkog mišljenja u nastavi historije, na primjer, jeste da se pomoću udžbenika i pomoću nastavnih metoda uvede pristup obrade kontroverznih historijskih događaja iz više perspektiva – kako, uostalom, navodi nekoliko ispitanika iz studije stanja na terenu.

Međutim, "nastojanje da se dođe do pomirenja ne treba prouzrokovati razvoj novih historija s jednom perspektivom koje bi zamijenile stare historije s jednom perspektivom" (Perry 2003, 99). Stoga je kulturni izazov po pitanju reforme obrazovanja u BiH dvojak. S jedne strane, tiče se vraćanja multikulture tradicije na inovativne načine u skladu sa globalnim pedagoškim trendovima i zahtjevima tržišta rada. S druge strane, provoditelji reforme trebaju se kloniti novih ideoloških diskursa i uspostaviti sistem provjere i ravnoteže koji će spriječiti pojavu starih destruktivnih mehanizama. U tom smislu, novi obrazovni sistem bit će izravno odgovoran, pedagoški i politički, za buduće scenarije održivosti i pomirenja u BiH.

3.3 Kritičko pamćenje i obnova društva

Počeo sam vjerovati da sloboda postoji samo u prostoru sjećanja.

(Mehmedinović 1998, 121).

Dosad smo primijetili niz implikacija kolektivnog pamćenja u njegovim oscilacijama od društvenog do pojedinačnog nivoa i obratno. Sada ćemo se osvrnuti na provodive perspektive koje bi se mogle uvesti u sadašnji sistem kako bi se unaprijedila samoodrživost u BiH. Većina organizacija s projektima na polju obrazovanja među svojim ciljevima navodi pomirenje ili obnovu društva, koji se često koriste kao sinonimi. S razlogom se potonji pojam preferira u odnosu na pomirenje, jer je bez sumnje sekularan i ograničen na uvjete koji omogućavaju da se odmaknemo od nasilne faze sukoba. U svakom slučaju, ova teza zastupa Galtungovu definiciju koncepta pomirenja kao “procesa liječenja trauma i žrtava i počinitelja nakon nasilja, a koji pruža okončanje lošeg odnosa” i utire put ka pravdi i miru (2001, 3). Dupli naglasak na dugoročnom okončanju i liječenju od suštinske je važnosti za istinsko pomirenje žrtava i počinitelja. Za žrtvu okončanje predstavlja kraj straha od novog nasilja, dok počinitelj liječenje shvata kao nastojanje koje vodi rehabilitaciji.

Nažalost, u mnogim slučajevima međunarodna zajednica radije je nudila brza rješenja, uglavnom materijalne prirode, za razdor koji je ostao nakon etničkog sukoba. Potreba za ublažavanjem “fizičkih i emotivnih povreda civila” (Wolff 2006, 179) često ostaje neutažena, što produžava ljudsku patnju i predstavlja opasnost za perspektivu pomirenja. Kvaziprotektorat uspostavljen nakon Dejtona učinio je institucije poput OHR-a i OSCE-a konačnim arbitrima vlasti u BiH u vezi

s pitanjem sigurnosti, odnosno obrazovanja. Njihovo djelovanje usmjereno je na blokadu centrifugalnih kretanja kod lokalnih vlada kako bi se vremenom održala dejtonska stabilnost zasnovana na ratnim granicama. Imajući to na umu, ove institucije redovno intervenišu kako bi osujetile nepotizam i minimizirale etničke razdore. OHR, trenutno u procesu transformacije i reorganizacije, djeluje kao vrhovna zakonodavna vlast po pitanju ustavnih i institucionalnih reformi tako što bukvalno nalaže bh. Parlamentu primjenu zakona u vezi sa suštinskim pitanjima. Kako se navodi u prethodnom poglavlju, OSCE još nije našao operativnu ravnotežu između ciljeva i metoda, tj. između učinkovito implementiranih reformi i inkluzivnog učešća zainteresovanih strana u tom procesu. Do današnjeg dana BiH je na institucionalnoj mrtvoj tački i pati od demokratskog deficita. Dejtonske institucije su i dalje nepopularne i “strane” domaćem stanovništvu. Što je najvažnije, njihov uspjeh nije bio sasvim zadovoljavajući u smislu unapređenja odgovornosti lokalnih elita i smanjenja njihove zavisnosti od međunarodne legitimnosti.

Ako razmotrimo akademski rad o društvenoj obnovi, proizlazi da promjena u načinu gledanja na postkonfliktni razvoj može dovesti do napretka. Nakon što fizička obnova vrati ili proizvede prihvatljiv funkcionalni nivo, što je već slučaj u BiH, potrebno je preduzeti dalje korake (Čorkalo et al. 2004). U ovom trenutku je izuzetno važno odgovarajućim inicijativama povezati oblasti akademskog i praktičnog. Posebnu brigu treba voditi o sljedećim područjima djelovanja i konkretnim poduhvatima vezanim za procese kolektivnog pamćenja. Na pojedinačnom nivou, zainteresovane strane trebaju traumu shvatiti kao štetno stanje koje se mora tretirati adekvatnim vještinama kako bi se preživjeli podržali u njihovom procesu izgradnje odbrambenih mehanizama. Lokalne zajednice bi trebale uvesti savjetovišta za mentalno zdravlje kao jednu od osnovnih javnih usluga kako bi omogućile liječenje pojedinaca i zaustavile socijalno stigmatiziranje mentalnih oboljenja. Stručnjaci s odgovarajućim iskustvom u liječenju trauma treba da budu lako dostupni onima kojima su potrebni i kojima treba pomoći da izgrade novi smisao iz razorenih ubjeđenja i stravičnih sjećanja. Na društvenom nivou

moraju su ponovno uspostaviti predratni odnosi, iako sad pod promijenjenim uvjetima. Dalje, novi odnosi se moraju uspostaviti kako bi se premostilo moralno razaranje i oskudica tradicionalnih struktura interakcije. Za tu svrhu treba uspostaviti nove institucije s ciljem podrške učešću u platformama dijaloga kako bi se pospješilo međuetničko razumijevanje, prihvatanje i konačno multikulturni suživot. Jedan primjer djelovanja u ovom pravcu je razvoj mreže lokalnih demokratskih agencija (LDA) s ciljem kultiviranja ljudskih prava i demokratije na lokalnom nivou. Uz saradnju s institucijama kao što su Vijeće Evrope, EU i s nekolicinom evropskih zemalja i NVO-a, danas LDA lokalnim zajednicama nude mogućnost razvoja i promocije demokratske kulture širom bivše Jugoslavije.

Na sastanku raznolike grupe analitičara održanom 2003. pod naslovom "Pravda u ravnoteži: pravda, odgovornost i obnova društva u Ruandi i bivšoj Jugoslaviji" u Rockefeller Study Centru u Bellagiu u Italiji, usvojena je ova definicija:

Socijalna rekonstrukcija je proces reafirmacije i razvoja društva utemeljenog na zajedničkim vrijednostima i ljudskim pravima u kojem formalne i neformalne institucije odražavaju te vrijednosti. Ona uključuje širok raspon programskih intervencija uključujući pravosudne, obrazovne i druge programe namijenjene tretiranju činilaca koji su doveli do sukoba. Niti jedna institucija ili program neće moći sami tretirati sve potrebne dimenzije procesa koji se odvija na više nivoa - na nivou susjedstva, zajednice i društva (Čorkalo et al. 2004, 160).

U ovom radu, ova radna definicija nadopunjava tradicionalno materijalno orijentisano poimanje rekonstrukcije društva pojmovima povjerenja, učešća i ljudskih a ne etničkih prava.

Sveukupno, "meka strana" društvene obnove zavređuje više pažnje po pitanju sredstava pomirenja koja prevazilaze izgradnju infrastrukture i pružanja minimuma stabilnosti. Wolffovo poimanje obnove društva u postkonfliktnim situacijama obuhvata izgradnju prihvatljivih, odgovornih i transparentnih institucija

koje će ostvarivati samoodrživ ekonomski rast i stvoriti civilno društvo sa slobodnim i nezavisnim medijima, građanskim organizacijama i općom klimom u kojoj će ljudi ponovno moći vjerovati jedni drugima i biti spremni na miran suživot (Wolff 2006, 7).

Važnost civilnog društva, kako za omogućavanje tako i za uživanje u koristima društvene obnove, posebno je naglašen u društvima gdje je krug povjerenja između političke elite i njenog biračkog tijela prekinut. U ovakvoj situaciji građanski lideri i njihove organizacije mogu ispuniti demokratski jaz i prekinuti apatiju. *Angažman cijelog društva* u socijalnim promjenama, a ne *okupljanje* oko "križarskih pohoda", treba postati paradigma ponovne izgradnje povjerenja. Dijalog između civilnog društva i institucija vlasti može podstaknuti proizvodnju lokalnih i učinkovitijih rješenja koje će za cilj imati razvoj građanskih vrijednosti utemeljenih na dostignućima proizašlim iz jedinstva pojedinaca kao građana a ne članova specifičnih etničkih skupina.

Stoga se materijalna i nematerijalna obnova moraju shvatati kao dvije nerazdvojne strane u rješavanju sukoba. Više od deset godina nakon rata, međunarodna zajednica treba integrisati samoodrživost s aktuelnim perspektivama obnove društva kako bi se unaprijedile mogućnosti za prosperitetnu, autonomnu i mirnu BiH.

Koja vrsta kolektivnog pamćenja ide u korist pomirenja? Kritičko pamćenje i njegova ograničenja

Na političkom nivou, Stokes (1997) tvrdi da Njemačka nakon Drugog svjetskog rata može poslužiti kao primjer uspješnog postkonfliktnog društva koje je bilo u stanju suočiti se sa svojom prošlošću, a također ispitati sva područja društvene obnove i stvoriti samoodrživ sistem. On navodi da zrele postkonfliktne situacije - situacije u kojima je društvo naučilo kako prevazići sukobe i živjeti na nenasilan način - moraju sadržavati tri elementa odgovornosti: *pomirenje*, *pamćenje* i *kajanje*. Ovi koraci su postepeni, a zavise od izraza političke volje i raspoloživih sredstava. Ako ovaj model primijenimo na BiH, čini se da se ova zemlja trenutno nalazi

negdje između pamćenja i kajanja. Međutim, prije nego se počne zagovarati prelazak na sljedeći korak, potrebno je procijeniti koja je vrsta pamćenja poželjna u BiH. Jasno je da nije svako pamćenje odgovarajuće u ratom razorenom društvu, gdje se pamćenje lako može preinačiti u sredstvo dalje mržnje. Na kraju, ono što Stokes ne primjećuje jeste da je kajanje konačna i najproblematičnija faza, jer podrazumijeva ne samo političku volju i odgovarajuća sredstva već i mehanizme "nametanja" iskrenog pokajanja. Kako se navodi u poglavlju "Zaboraviti i oprostiti", zvanična izvinjenja ne uzimaju u obzir psihološke potrebe preživjelih. Nadalje, kajanje podrazumijeva i želju da se zlodjela i njihove strašne posljedice nikad nisu desili. Međutim, u slučaju zemalja koje su nastale raspadom Jugoslavije, takva želja izražena od strane političkih elita bila bi suprotna stvarnom stanju.

U obrazovanju kao glavnom sredstvu izgradnje identiteta postoji niz specifičnih izazova s kojima se suočavaju postkonfliktna društva. U Bosni i Hercegovini obrazovanje mora stremiti visokim standardima u nastavi historije, jer je ona posebno rizična u smislu da postane ideološko sredstvo u rukama nacionalističkih političkih vođa. Iskustvo rata duboko mijenja lične stavove i socijalnu reprezentaciju na načine koje obrazovni sistem treba priznati i tretirati i kod nastavnika i kod učenika.

I svjesno i nesvjesno, rat utiče na perspektivu, shvatanje i pogled na svijet, a ova preinačena stajališta se onda prenose s odraslih na djecu, ili neformalno kod kuće ili formalno u školama.

Savremena historija, kao i historija prošlih vjekova, odjednom biva refokusirana kroz objektiv nedavnog iskustva (Perry 2003, 16).

Ovo opažanje također nagovještava da su potrebne specifične vještine iz psihologije traume kako bi se pospješila obnova društva, počevši od učionice. Polje obrazovanja je posebno relevantno za socijalnu obnovu iz najmanje dva razloga. Prvo, prethodna poglavlja su pokazala kako državni obrazovni sistem ostaje važno, ako ne i primarno sredstvo izgradnje identiteta i promocije civilnog društva. Također, putem dobrih praksi zakonodavstva i implementacije, društva mogu

utjecati na dugoročne mirovne pomake u kolektivnom pamćenju. Kako navode Warshauer Freedman et al. (2004),

postoji mogućnost da škole obezbijede forum za borbu protiv krivotvorenja i amnezije. U učionici se patnja može priznati, a uzroci i posljedice događaja iz prošlosti mogu se prodiskutovati i analizirati (243).

Drugo, škola pruža dragocjene prilike susreta i dijaloga za učenike iz različitih etničkih skupina. Iz ovog razloga je ključno da školovanje bude plodonosno i zadovoljavajuće iskustvo za sve, iz kojeg su prognani uvredljivi materijali a da se ne ugrozi sveobuhvatna svrha obrazovanja.

Javno obrazovanje i obnova društva zaista su usko povezani. U tom smislu nastava historije može obezbijediti platformu za dijalog unutar i između etničkih skupina. Ali suštinski problem u BiH je taj što niko ne preuzima odgovornost i krivicu, jer se članovi svih skupina smatraju žrtvama (Wolff 2006). Općenito, potrebno je naći adekvatna sredstva za odupiranje tendenciji "etnicizacije" sjećanja (Čorkalo et al. 2004), tj.

sjećanja samog i tumačenja prošlosti [koja] postaju etnički isključiva stvarajući subjektivnu, psihološku stvarnost i različita simbolička značenja istih događaja kod ljudi koji pripadaju različitim etničkim skupinama (157).

Postoje dva osnovna problema vezana za ovaj fenomen kad se radi o historijskom istraživačkom radu. Do danas, još postoji potreba da historiju rata u Bosni od 1992. do 1995. godine napišu naučni radnici. Ovo djelomično zato što je većina predratne inteligencije napustila zemlju, pa je došlo do sužavanja lokalnih akademskih djelatnosti općenito. Iako jednostranih i djelomičnih analiza ima u izobilju, još nema sveobuhvatnog tumačenja događaja koji su doveli do raspada bivše Jugoslavije, podržali ga i odigrali se nakon toga. Ako se ova historijska šutnja nastavi, nepovezanost između zvaničnih i privatnih sjećanja karakteristična za pedeset godina života Bosanaca i Hercegovaca može se ponoviti zajedno sa svim opasnim posljedicama.

Umjesto toga, već sad treba započeti istraživački rad vezan za temu rata kako bi se ponudile historijske istine obrazovnom sistemu onda kada ta potreba bude široko priznata.

Drugo, "etnicizacija" može postati novi izgovor za to da se historija ne sagledava na iskren način i da se spriječi njena funkcija predskazanja. Rat u Bosni je pokazao da nikad nije moguće sasvim pretpostaviti buduće događaje na osnovu konzervativnih pristupa historiji. Pogrešno je skrivati se iza narativa zasnovanih na neprihvatljivosti rata kako bi se on spriječio. Na neki način, upravo to se desilo na početku krize na ovim prostorima, kada su i intelektualci i laici odbijali da povjeruju da će se rat desiti.

Jedan način da se historiografija vrati u domen društvenih nauka i izvuče iz igre "ko je kriv" u historiji sastoji se iz usvajanja *fokusa na izgradnji kapaciteta* u obrazovanju. Zainteresovane strane treba da usvoje ovu perspektivu u sveukupnom raspoređivanju resursa, znanja, sadržaja i metoda. U skladu sa savremenim pedagoškim istraživanjima, nastava historije u BiH trebala bi se u konačnici fokusirati na razvoj historijskih vještina koje obezbjeđuju pristup i analizu primarnih izvora i dokumenata. Učenike treba dovoditi u situaciju da razjašnjavaju historiju na osnovu vlastitih znanja i sposobnosti. S druge strane, fokus na izgradnji kapaciteta je put ka situacijama gdje bi se učenici i drugi pojedinci (nastavnici, aktivisti za ljudska prava, preživjeli itd.) mogli suočiti jedni s drugima kroz otvoren dijalog i tako uspostaviti kontakt po pitanju kolektivnog pamćenja u BiH.

Perry (2003) predlaže da se reforma obrazovanja i razvoj nastavnih planova i programa u BiH posmatraju kao dio globalnog evropskog procesa kulturne tranzicije vezanog za način pružanja obrazovanja. Ovaj proces podrazumijeva prelazak sa autoritarnog na kritičko mišljenje, što je očitije u postkomunističkim zemljama. Međutim, i demokratske države Zapadne Evrope nisu bile sasvim imune na jednoznačne pristupe historiji u svojim sistemima javnog obrazovanja. Danas se uviđa potreba za višestrukim perspektivama u pristupu pamćenju.

Pristup učenju iz više perspektiva potreban je kako bi se osiguralo da su djeca osposobljena da analiziraju činjenice kritički i nezavisno, što posebno važi za "neosporne istine" koje su tako dugo prevladavale nastavnim planovima i programima (Perry 2003, 21).

Ovakav pristup ima niz prednosti. Najevidentnija je u tome što on nije "specifičan za Balkan" već obuhvata cijelu Evropu u nastojanju da obrazuje generaciju nezavisnih mislilaca s unaprijeđenim sredstvima za dekodiranje ideoloških argumenata i razotkrivanja autoritarnih vođa. On ne izdvaja BiH i Balkan kao nove "bolesnike u Evropi". Ne "balkanizuje" proizvoljno regiju koja zaslužuje da je smatramo ravnopravnom i koja sadrži potencijal za napredak. Uprkos pat poziciji koju nameću kriteriji za pristup EU, Bosna i Hercegovina je već u Evropi – geografski, historijski i kulturološki. Izazovi su zajednički; stoga treba voditi i zajedničke obrazovne politike sa sveobuhvatnim razumijevanjem uloge nastave historije u stvaranju kolektivnog evropskog pamćenja. Organizacije poput EUROCLIO-a i Fonda otvoreno društvo pokazale su duboku predanost prevazilaženju rasprostranjenih nedostataka koji su posljedica raspada Jugoslavije i njihovih posljedica po javno obrazovanje. Ali ove organizacije su izolovane, jer institucije uspostavljene Dejtonom imaju drugačije prioritete i metode.

Nakon godina ideološkog pamćenja, prekinutih periodom nacionalističkog pamćenja, vrijeme je za promjene i usklađivanje s aktuelnim evropskim trendovima. Gore opisani događaji namijenjeni su argumentaciji za pomak ka **kritičkom pamćenju**, koji se definiše kao integralni cilj u okviru rekonstrukcije društva. Ovo poimanje naslanja se na Freireov koncept "kritičke svijesti" (1973, 44) koji obrazovanje smatra osnovnim sredstvom razvoja civilnog društva u borbi protiv društvene nejednakosti. Nastava historije može građanima prenijeti vrijednost odgovornosti i demokratskih praksi i predložiti metodu integracije sa stvarnošću. U ovoj diskusiji, *kritičko pamćenje* je model sjećanja koji prioritet daje razvoju nezavisnog razmišljanja o prošlosti i gaji autonomna tumačenja

zasnovana na građanskim vrijednostima i identitetima. S obzirom na to, *kritičko pamćenje* pruža specifične prednosti za postkonfliktne situacije utoliko što omogućuje bolje razumijevanje sadašnje situacije pomoću analize prošlosti, ali i konkretne orijentacije ka budućnosti. Koncepti srodni ovom također pokazuju slične osvrtne na temporalnu dimenziju izučavanja historije.

Formativno pamćenje je... oprezno pamćenje, svjesno odnosa između prošlosti i sadašnjosti, spremno da uvidi veze, da prihvati pitanja i pretvori ih u izvodive promjene (Novara, 2003, 40, *preveo autor rada*).

Dinamično pamćenje tiče se održavanja u životu svijesti o zlu s ciljem unapređenja... mogućnosti za drugačiju i bolju budućnost (Segre 2003, 70, *preveo autor rada*).

S jedne strane, historičari, kao i obični građani, imaju ulogu čuvara da se najzlokobnije epizode historije ne bi ponovile. S druge strane, poznavajući kontekst iz kojeg je proizašla sadašnjost, pojedinac može dovesti do promjena u budućnosti. Zdrav odnos prema prošlosti mora sadržati oba elementa.

U specifičnoj situaciji poslijeratne BiH, demokratski orijentisan model nastave historije podrazumijeva pristup historijskim izvorima i vještine za njihovo tumačenje, višestruke perspektive u nastavi, saglasnost o jedinstvenom nacionalnom planu i programu (iako ostaje pitanje koliko dubok i sveobuhvatan treba biti) i etničku integraciju u školama i razredima (Warshauer Freedman et al. 2004). Postizanje *kritičkog pamćenja* u BiH nije lijek za sve njene probleme. Na primjer, kritičko pamćenje ne mora nužno liječiti traume niti može ispraviti prošlost. Ali može doprinijeti jačanju civilnog društva, ili u manjoj mjeri oživjeti osjećaj zajedništva i zajedničkog angažmana tako što će okupiti ljude s ciljem ponovne posjete historiji u svjetlu građanskih vrijednosti. Kritičko pamćenje može pokrenuti nova iskustva u procesu zajedničkog sjećanja; može pomoći Bosancima i Hercegovcima da počnu razgovarati o ratu bez optužbi. Uz sve ovo, značajno je naći načina

da se prevaziđu općeniti strahovi vezani za zaboravljanje i sjećanje (Warshauer Freedman et al. 2004) koji opsjedaju pojedinca i koče društvo.

Demokratski orijentisan model nastave historije u specifičnoj bosanskohercegovačkoj situaciji podrazumijeva: pristup historijskim izvorima i vještine za njihovo tumačenje, višestruke perspektive u nastavi, saglasnost o jedinstvenom nacionalnom planu i programu (iako ostaje pitanje koliko dubok i sveobuhvatan treba biti) i etničku integraciju u školama i razredima.

Univerzalna patnja, pojedinačni načini kako je savladati

Kako razjasniti sjećanje na zlo u Bosni? Možemo li buduće generacije zaštititi od iskušenja izgradnje identiteta zasnovanog na nacionalizmu i etničkoj homogenosti? Gdje stoji BiH u pogledu politike i pojedinačnih odgovora na izazove kolektivnog pamćenja nakon konflikta? Pojmovi samoodrživosti i izgradnje kapaciteta, obuhvaćeni konceptom *kritičkog pamćenja*, imaju potencijal da uspješno odgovore na psihološke potrebe društva preživjelih kao i traumatizovanih pojedinaca u BiH. Pamćenje u BiH je veliki izazov i na grupnom i na pojedinačnom nivou. Međutim, pamćenje ne smije biti samo sebi svrha ako želimo spriječiti ponovna izbijanja etničke mržnje. Kako navodi Todorov (2003, 311):

...ne biramo između pamćenja i zaboravljanja; jer zaboravljanje se ne može postići činom volje, to nije nešto što možemo odlučiti. Mi biramo između različitih načina pamćenja.

Pamćenje samo po sebi nema smisla; ono ne može spriječiti ponavljanje zla. To kako se odnosimo prema pamćenju na osnovu izazova sadašnjosti može ponuditi pouke za budućnost. Nekoliko zaključnih opažanja o vrijednosti pamćenja kao kulturološki specifičnog sredstva liječenja traume premostit će jaz između potreba pojedinaca i grupa u problematičnim historijama.

Prvo, moramo prepoznati nasilje kao krajnju mjeru koju određena grupa ima na raspolaganju u vezi s pitanjem komunikacije. Nasilje je oblik komunikacije na koji

skupine osjećaju da su primorane u vremenima krize. Slučaj bivše Jugoslavije predstavlja primjer države utemeljene na antagonističkim identitetima u haosu Drugog svjetskog rata, koji su se kasnije, onda kad opasnost više nije bila vidljiva, pretvorili u nekoliko etnički baziranih, suicidalnih grupa punih mržnje. Moglo bi se reći da su narodi bivše Jugoslavije bili upoznati s neprijateljskim društvenim reprezentacijama koje prestatu u agresiju; ova agresija je bila upućena prema različitim grupama u različitim periodima, a konačno se preobrazila u eksternaliziranu mržnju prema sebi i bratoubilačkim ratovima 1990-ih.

Drugo, u bivšoj Jugoslaviji predmet ove komunikacije ticao se pravde u historiji i pamćenju. Zahvaćene primamljivom obmanom ideologije, dvije generacije Jugoslavena nisu imale mogućnost da se otvoreno bave vlastitom historijom. Nedostatak elaboracije Drugog svjetskog rata izazvao je nepovezanost između zvaničnih i privatnih sjećanja. U ratovima 1990-ih nova nacionalistička vodstva predložila su ova sjećanja kao ključ modernizacije političkog sistema. Nasilje protiv tuđinaca i manjina bio je odgovor na jaz između zvanične historije i jakih nacionalnih sjećanja. U tom smislu, nacionalizam je bio način da se nadoknadi istina u historiji, ili da se ona izbjegne tako što će se zaglibiti u sjećanju koje se pretapa u mržnju. Smatrajući da su patnje prošlosti i sadašnjosti prouzrokovane etnički definisanim neprijateljem, razne nacionalne skupine Jugoslavije prionule su na posao popravljajući prošlosti kako bi došle do pravde u sadašnjosti. Međutim, etnički i kulturno pročišćen grupni identitet nedovoljan je da se popravi prošlost. I, što je još važnije, kraj Jugoslavije kao zemlje predstavlja ozbiljan izazov za multikulturalnost kao održivu društveno-političku postavku u današnjem svijetu. "Jugoslavija, koja je postojala od 1945. do 1991. godine, multinacionalna država u kojoj nijedna grupa nije činila većinu, zasnivala se na multikulturalnosti" (Hayden 1996, 787). Stoga je smrt Jugoslavije također smrt kulture zasnovane na suživotu razlika. Sadašnje vrijeme nudi nam izbor između elaboracije i idealizacije te smrti. Međutim, analize o ovom gubitku moraju biti okrenute ka budućnosti. Kako bi se izbjegla logika

gubitka i osvete, oni koji žele bilo kakvom zajedničkom gubitku dati smisao moraju naučiti da prevaziđu razlike ne tako što će ih iskorijeniti nego tako što će drugom priznati pravo na život i na nemogućnost ispravljanja prošlosti.

Umjesto da napore u društvenoj obnovi fokusiraju na kolektivnom nivou, možda bi trebalo da zainteresovane strane svoje djelovanje fokusiraju na pojedince u društvu preživjelih. Wolff (2006) ističe da je pojedinačni izbor zapravo osnovno sredstvo etničkog sukoba. Donosioci odluka, kao i obični ljudi, mogu odrediti pravac sukoba, nasilnog ili mirnog. Pojedinci su također i konačne žrtve etničkih sukoba, jer sile koje on oslobađa fizički i moralno pogađaju pojedinačna ljudska bića. Ratna razaranja naročito pogađaju pojedince, i materijalno i simbolično. Iz perspektive pojedinca, po život opasne situacije imaju moć razbijanja predubjeđenja koje sačinjavaju simbolički svijet u kojem živimo (Janoff-Bulman 1992). Prema Janzenovoj definiciji, simbol je "znak identiteta potvrđen referentnom tačkom izvan samog sebe" (2002, 295). Simboli su kulturalne konstrukcije koje razjašnjavaju značenje specifičnog društvenog događaja ili stvarnosti u cijelosti. Oni koji pate od PTST-a, ili općenito svi preživjeli, nasilno su izmješteni iz zajedničkog univerzuma naklonosti i vrijednosti u kojem većina živi i primorani da se nasele u novom svijetu bez ove sigurnosti. Spomenuti simbolički univerzum preživjelog ne može se ni na koji način nadoknaditi.

Prijetnju za simbolički opstanak... treba shvatiti u smislu masivne dezintegracije simboličkih svjetova pojedinca koja često prati suočavanje preživjelog sa smrtnošću (Janoff-Bulman 1992, 59).

Savladavanje traume, stoga, nužno podrazumijeva sljedeće korake (Janoff-Bulman 1985). Prvo, pojedinci moraju uvidjeti da je opasnost od ponavljanja traumatičnog događaja u sadašnjosti svedena na minimum. Drugo, preživjeli moraju naći način da razjasne svoju traumu, na primjer tako što će razraditi obrazac tumačenja koji povezuje historiju sa ličnim pričama uz pomoć stručnjaka kao što su nastavnici ili pedagozi. Treće, pojedinačna podrška od strane stručnjaka

za mentalno zdravlje mora biti lako dostupna uoči katastrofalnog događaja u životu ljudskih skupina kao što su bijeg iz zone sukoba i izbjeglištvo.

Opisani koraci ka postizanju sistema odbrambenih mehanizama pokazuju da ima potencijala za pomirenje i da on leži u području pojedinačnog pamćenja. Kako pamćenje pojedincu može ponuditi iskupljenje i oslobađanje od traume iz prošlosti? Ako se naglasak stavi na buduće generacije, koja je idealna uloga obrazovnog sistema u ovom procesu postupne svijesti i liječenja? "Kao što je prethodni sistem davao prednost historiji zaboravljanja, ovaj mora dati prednost pamćenju" (Weine 1999, 227). Ali sjećanje mora nužno proći fazu samokritike i uključiti pojedince i kao primarne aktere i kao korisnike ovog procesa. Ako se iskreno prakticira, negativna strana pamćenja fokusiranog na pojedince sastoji se iz košmara u kojem sebe vidimo ne kao žrtvu već kao počinitelja (Weine 1999). Suštinski izazov s kojim se suočava bosanska svijest je kako naučiti *živjeti s tim*, a ne *visiti između poricanja i selektivnog pamćenja*; drugim riječima, kako prihvatiti mogućnost negativnih predstava o sebi i odgovornost koja prevazilazi etničku pripadnost i političku podobnost.

Pošto se specifično odnosi na Bosance i Hercegovce, Weineova "metoda svjedočenja" može biti način da se postigne sveukupni cilj zdravijeg odnosa s prošlošću (1999). Cilj je konačno se suočiti s prošlošću i neugodnim sjećanjima pomoću participatornog pristupa u kojem se čuju višestruki glasovi. Sredstvo je izricanje istine i narativizacija traumatskih sjećanja. Ovo može pospješiti perspektivu pojedinačnog liječenja, kao i društvene obnove, jer obećava paralelnu pojedinačnu psihoterapiju i socijalnu psihologiju. (Weine 1999). Weine se naročito zalaže da se projekti svjedočenja uvrste u visoko obrazovanje. Na ovaj način bi studenti, nastavnici i preživjeli postali dio jedinstvenog procesa proširenog razjašnjavanja i mogućeg pomirenja. Svrha je, s jedne strane, stvoriti situacije u kojima se studenti moraju suočiti sa sjećanjima preživjelih, a s druge, dati preživjelim priliku da izraze svoju patnju i osjete se povezanim s općenito ravnodušnim društvenim kontekstom.

Bez obzira koja sredstva izaberu, savladavanje traume i gubitka je prioritet za preživjele u BiH. Koristan pristup njihovim problematičnim sjećanjima podrazumijeva priznavanje podudarnosti između pojedinačnih i grupnih psiholoških mehanizama. Ako to učinimo, možda ćemo biti u stanju odgovoriti na fenomene mržnje pri njihovom izbijanju i nakon njih, u smislu odgovornosti a ne zatvorenosti u emotivne odgovore. Krajnja počast koju možemo odati patnji bosanskohercegovačkog naroda je da o mržnji i nasilju razmišljamo kao o zlokobnom političkom izboru a ne historijskoj nužnosti, kao i da nađemo modele pamćenja koji će nam pomoći da se nosimo sa gubitkom.

4. Studija slučaja: “Kolektivno pamćenje? Nastava historije i pomirenje u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini”

Rat nam je pokazao da se ne možemo osloniti čak ni na nečije pamćenje.

(Mehmedinović 1998, 67).

Ova analiza zasniva se na materijalima koje sam prikupio tokom boravka u BiH u ljeto 2006. godine. Cilj mi je bio uraditi etnografsku studiju kojom ću ispitati uzajamno djelovanje između prenošenja historijskih stavova na kolektivno pamćenje i pojedinačnih mehanizama preživljavanja. Stoga sam prikupio i zabilježio zapažanja nastavnika historije iz sva tri konstitutivna naroda u zemlji (Bošnjaci, Hrvati i Srbi). Pored toga, razgovarao sam sa ključnim stručnjacima u oblasti traume bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Želio sam saznati ne samo *šta* nego i *na koji način* ispitanici misle o kolektivnom pamćenju i pomirenju, osobito kad je riječ o pojedinačnom i grupnom predstavljanju *Drugih*.

Studija polazi od postavke da su dogovoreni vidovi kolektivnog pamćenja od ključnog značaja za proces pomirenja, te da je obrazovanje jedan od osnovnih prenosnika historijskog znanja. Upravo je to razlog što sam se fokusirao na ulogu prosvjetnih radnika i pristup historiji i pamćenju koji oni prenose učenicima i budućim generacijama. Tokom razgovora postavljana su im i pitanja vezana za njihov stav o različitim nastavnim planovima i programima za historiju koji postoje u različitim dijelovima zemlje, te za njihov

stav i moguće sugestije vezano za održiv obrazovni sistem. Nadalje, želio sam utvrditi dijele li oni ideju kolektivnog pamćenja zla i, ukoliko je dijele, kako je tumače i na koji način je koriste u nastavi. Ukoliko bi rezultati studije ukazali na to da se nastava historije i sadržaj kolektivnog pamćenja razlikuju od jedne etničke skupine do druge, to bi dalje značilo da aktuelni pristup obrazovanju i pamćenju u BiH nije u skladu s idejom procesa pomirenja između različitih etničkih skupina.

Ova Studija polazi od postavke da su dogovoreni vidovi kolektivnog pamćenja od ključnog značaja za proces pomirenja, te da je obrazovanje jedan od osnovnih prenosnika historijskog znanja.

Struktura

Po svojoj strukturi, studija ide od općeg ka posebnom. Najprije ću izložiti cilj i metodološki pristup, uključujući i podatke o kategorijama ispitanika. Potom ću, u dijelu pod nazivom “Pamćenje u BiH”, dati kraću analizu nekih od temeljnih prikaza koji su izašli na vidjelo tokom pomenutih razgovora i koje pominju i druge studije. Taj se dio ne veže ni za jednu etničku skupinu posebno; drugim riječima, taj se dio fokusira na Bosnu i Bosance u cjelini. Za razliku od toga, dio “Teme, šablوني i trendovi” razvrstava ispitanike prosvjetne radnike prema dominantnim percepcijama unutar svake od etničkih skupina kako bi se na taj način istražile sličnosti i razlike u stavovima i mišljenjima.

4.1 Cilj i metodologija

Cilj

U sklopu ove kvalitativne studije nastojao sam, na uzorku sastavljenom od nastavnika historije, utvrditi moguće percepcije *vis-à-vis* kolektivnog pamćenja i pomirenja. Cilj istraživanja bio je ispitati je li aktuelni pristup obrazovanju i pamćenju u BiH u skladu s pojmom obnove društva. Iako sama po sebi ne predstavlja političku studiju, jedan od zadataka ove studije bio je i istaknuti moguće političke implikacije i realno ostvarive promjene pomoću kojih bi aktuelni obrazovni sistem djelotvornije promovisao mirno društveno okruženje za buduće generacije i doveo do pomirenja.

Metodologija

Za svoj osnovni paradigmatički okvir analiza konkretnog slučaja ima konstruktivistički pristup kako ga navode Guba i Lincoln (1989). Prema tom pristupu, kvalitativno istraživanje mora se zasnivati na postavci da posmatrač i subjekt posmatranja pripadaju istom sistemu znanja i reprodukcije znanja, te da stoga njihova interakcija u takvom okruženju uzajamno modificira njihovo iskustvo. Pored toga, takva jedna *konstruktivistička filozofija* odbacuje pozitivističku ideju o postojanju jedinstvene, objektivne i vanjske stvarnosti koja se može analizirati. Umjesto toga, ona koristi pojam učesnika, odnosno grupe učesnika koji u datom kontekstu nastoje "dati smisao" uvjetima u kojima se nalaze, a u skladu sa vlastitim referentnim vrijednostima; ona prati stvaranje višestrukih, društveno konstruisanih i rekonstruisanih stvarnosti; ona uzima u obzir moć ispitivača da subjektima "daje" odnosno "oduzima" pravo u skladu s vlastitom procjenom. Kao posljedica te paradigme, kvalitativna analiza mora imati za cilj da predloži aktivnosti koje treba poduzeti, da ponudi rješenja i nametne obaveze u smislu djelovanja fokusiranog na

same subjekte. Drugim riječima, ona mora poštivati ljudsko dostojanstvo, integritet i privatnost.

Metodološku trijangulaciju postigao sam uz pomoć pregleda dokumentacije, djelomično usmjerenih intervjua u regiji Banje Luke, Mostara i Sarajeva, te trinaest ispitanika (pet Hrvata, pet Bošnjaka i tri Srbina) i tri intervjua otvorene strukture s ključnim informantima čija se etnička pripadnost tretira kao irelevantna u odnosu na profesionalnu ulogu u kojoj su nastupili. Trinaest pomenutih ispitanika su nastavnici historije sa svih nivoa obrazovnog sistema, tj. od osnovne škole do univerziteta. Druga kategorija informanata sastavljena je od profesionalaca s izvanrednim stručnim znanjem u oblasti psihologije i liječenja ratom izazvanih trauma u poslijeratnoj BiH. Zbog svoje kulturne opredjeljenosti i zbog specifičnog polja djelovanja, oni su tipičan primjer načina na koji Bosanci shvataju kolektivno pamćenje i pomirenje. Ispitanici su označeni brojevima iz kojih se vidi hronološki redoslijed obavljenih intervjua.

Intervjue sam vodio na lokalnim jezicima (bosanskom/hrvatskom/srpskom) uz pomoć prevodioca angažovanog na licu mjesta, ili lično na engleskom jeziku, dok je jedan intervju vođen na talijanskom.

Kategorije ispitanika

Primarnu kategoriju ispitanika sačinjavali su nastavnici historije iz sva tri konstitutivna naroda u BiH (Hrvati, Bošnjaci, Srbi) u etnički raznolikom uzorku. Kako je već rečeno, ova analiza polazi od postavke da obrazovanje i nastava historije predstavljaju jedan od glavnih izvora kolektivnog pamćenja. Stoga je od ključnog značaja ispitati percepciju nastavnika historije iz etnički relevantnih područja i grupa (Banja Luka i Sarajevo za Srbe, Mostar i Sarajevo za Hrvate, te Sarajevo za Bošnjake). Druga grupa ispitanika sastojala se od stručnjaka (psihologa i psihijatarata) u oblasti traume. Značaj tog drugog uzorka leži u činjenici da se od njih kao od stručnjaka za mentalno zdravlje očekuje da imaju bolje razumijevanje uzajamnog utjecaja između kolektivnog pamćenja i međuetničkih odnosa,

a zahvaljujući njihovom poznavanju psihologije grupe (Freud, 1922). Podaci su prikupljeni putem djelomično usmjerenih intervjua vođenih u dva različita formata specijalno osmišljena za te dvije grupe ispitanika.

Učesnike sam odabrao putem "metode lančanog upućivanja" (Chang, 2005). Ta se procedura sastoji od odabira informanata za svaku etničku grupu putem kontakata dobivenih od pouzdanih osoba unutar te zajednice. Početnim kontaktima dolazi se do potencijalnih učesnika, što istraživaču omogućuje da proširi mrežu kontakata i uključi osobe čija su mu imena sugerisana, a koje bi mu mogle pružiti potrebne podatke. Konkretno govoreći, početne kontakte ostvario sam putem bivših ili sadašnjih saradnika organizacije EUROCLIO te, zahvaljujući njihovoj pomoći, proširio mrežu kontakata na širu zajednicu.

Kriteriji odabira i kategorije: nastavnici historije
Kao što je već rečeno, ispitanici u ovom uzorku su nastavnici historije od nivoa osnovne škole do nivoa univerziteta u BiH. Podijeljeni su u grupe prema etničkoj pripadnosti (Bošnjaci, bosanski Hrvati i bosanski Srbi). Uzorak se, kako je napomenuto, sastojao od trinaest ispitanika: petero Bošnjaka, petero Hrvata i troje Srba. Preuzimanje etničke kategorizacije u ovoj studiji ne povlači automatski nikakav etnički utjecaj u smislu pristupa kolektivnom pamćenju i pomirenju u BiH. Taj operativni izbor proizvoljan je u istoj mjeri u kojoj su proizvoljne političke odluke koje su dovele do rata i Dejtonskog mirovnog sporazuma. Ipak je važno napomenuti da je, u najznačajnijim aspektima javnog života, bosanskohercegovačko društvo danas organizovano na principu "etničke pripadnosti". Zbog toga se čini da je etnička identifikacija neophodna u analizi stavova nastavnika historije prema kolektivnom pamćenju i pomirenju. Međutim, svrha ove studije nije da pokaže kako se mentalni sklop učesnika u studiji pasivno izvodi iz njihovog etničkog identiteta, niti da je njihovo mišljenje naprosto produžetak etničke pripadnosti. Umjesto toga, odgovori koje su ponudili moraju se tumačiti kao izraz njihove individualnosti naspram njihovog porijekla i tek nakon toga povezati s općim okvirom multikulturalnog i multietničkog bh. društva.

Napomena uz ispitanike iz Republike Srpske

Isprijava se činilo da su intervjui s jednakim brojem ispitanika iz svih skupina ključni za uspostavljanje uravnotežene slike aktuelne situacije u BiH. Kod potencijalnih ispitanika iz svih etničkih skupina korištena je ista strategija odabira, tj. "metoda lančanog upućivanja" (Chang, 2005). Slično kao i u drugim slučajevima, predstavio sam se kao student postdiplomskog studija iz oblasti međunarodnih ljudskih prava kojeg posebno zanima obrazovanje i koji provodi istraživanje o kolektivnom pamćenju i pomirenju u BiH. Svakom kandidatu pojedinačno objasnio sam prirodu i svrhu intervjua, te ponudio veoma fleksibilan raspored intervjua.

Međutim, pokazalo se da je uzorak nastavnika iz Republike Srpske koji su bili voljni da učestvuju manji nego ostali uzorci (tri osobe naspram pet) jer je bilo gotovo nemoguće naći potencijalne ispitanike. Mnogi su odbili da učestvuju u istraživanju i, što je još značajnije, dvije osobe koje su pristale su univerzitetski profesori, što znači da imaju mnogo veću slobodu govora nego njihove kolege u školama. Iako mi to ne daje pravo da zaključim kako obrazovni sistem u RS nije toliko transparentan koliko isti sistem u Federaciji, niti kako su nastavnici u RS izloženi zastrašivanju i pritisku vlasti, općenito govoreći moram konstatovati kako su potencijalni ispitanici u ovom području, iz kojeg god razloga, bili manje otvoreni i spremni na saradnju nego ispitanici u drugim krajevima BiH.

Moguće objašnjenje moglo bi biti vezano za predrasude protiv Srba koje mnogi Srbi osjećaju od kraja rata u Bosni, ali i za problematično stanje na Kosovu. Moglo bi se reći da je proteklih godina međunarodna zajednica imala veoma jednostran stav prema Srbima, jer su srpske snage općenito označene kao odgovorne za rat na području bivše Jugoslavije. Jedna od reakcija mogla bi biti i zadržka prema vanjskim posmatračima kao što su osobe koje se bave naučnim istraživanjem, a koje na određeni način predstavljaju međunarodnu zajednicu. Uprkos trenutnim poteškoćama, s nestrpljenjem očekujem naredne studije koje će proširiti (neproizvoljni) uzorak i uključiti onoliko intervjua koliko je potrebno za uspostavljanje etničkog balansa. U vrijeme izrade ove studije (zima/proljeće 2007.) taj cilj nije bilo moguće ostvariti.

Kriteriji odabira: ključni informanti

Ova se grupa sastojala od tri ključna informanta koji posjeduju temeljito stručno znanje vezano za kolektivno pamćenje u BiH. Njihovo stručno područje kreće se od mentalnog zdravlja do aktivizma u oblasti ljudskih prava. Općenito govoreći, to su osobe sa izuzetno širokim iskustvom u oblasti psihologije i liječenja trauma u BiH. Ova se studija zasniva na postavci da etnička pripadnost sama po sebi ne utiče na stav stručnjaka dok obavljaju svoj posao niti se odražava na njihovo lično mišljenje. Zbog toga njihova etnička pri-

padnost nije zabilježena kao jedna od identifikacijskih kategorija. Zamolio sam ih da, umjesto toga, ukratko opišu svoje stručno iskustvo. Zapravo je primarni interes kod bilježenja njihovih odgovora bilo njihovo stručno znanje, a ne njihovo mišljenje kao funkcija njihove etničke pripadnosti.

4.2 Pamćenje u BiH

Ono što je bilo potrebno jeste još vremena - vremena da ljudi zaborave, da stari umru i da njihova sjećanja i sram umru s njima. Vremena u kojem će osveta postati besmislena. Vremena u kojem će mržnja postati glupost. Vremena u kojem će politika časti i spomena zamijeniti politiku interesa.

(Ignatieff 1994, 54)

Koje su kulturne specifičnosti pamćenja u BiH? Kako ističe Hayden (1996) i kao što smo vidjeli u poglavlju "Kontinuitet i promjena u pristupu historiji u BiH", pogrešno bi bilo rat u bivšoj Jugoslaviji posmatrati samo u smislu odgovarajućih kulturnih ili etničkih konstrukata. Stoga bi se pitanjem ratnih sjećanja i, općenitije, pitanjem dominantnog pristupa historiji u BiH trebalo baviti bez ograničenja diskursa samo na antropološki aspekt. No, uprkos tome, moglo bi biti značajno i analizirati konkretna obilježja pamćenja onako kako ga Bosanci prezentiraju i prenose. Kako se pokazalo kroz intervju, dvije najdominantnije crte jesu *etnička fragmentiranost* i *kulturna dominacija*. Ova studija pokazuje da različiti historijski prikazi imaju svoje posljedice u etničkom smislu; u isto vrijeme, drugi prikazi prisutni u narodu imaju zajedničke teme bez obzira na etničko porijeklo i time ukazuju na postojanje jedinstvenog bh. kulturnog prostora uprkos političkim podjelama.

Kako bismo ustanovili tradicionalne teme oko kojih se grupiše bh. pamćenje, predstaviti ćemo jedan manji skup najupečatljivijih i najraširenijih temeljnih prikaza. Time ne želim projicirati sveobuhvatan prikaz tema vezanih za pamćenje u BiH: takav jedan napor iziskivao bi fokusiranje na bosanskohercegovačku kulturu, što izlazi van okvira ovog rada. Umjesto toga, ova se analiza ograničava na *tri etnički nespecifična izraza prikaza društvenog pamćenja* koji su zabilježeni na terenu i u razgovoru sa Bosancima i Hercegovcima.

Za svrhu ovog rada temeljni prikazi tumače se kao društveni konstrukti koji oblikuju historijsko znanje, a koje se može ali i ne mora zasnivati na činjenicama; u jednoj određenoj mjeri, njihova zasnovanost na činjenicama i nije toliko značajna. Međutim, oni često važe kao istiniti kod članova one zajednice koja ih podržava. Najznačajnija karakteristika temeljnih prikaza jeste da oni odražavaju ono što ljudi dominantno vjeruju i da na osnovu onoga što smatraju istinitim određuju svoje djelovanje. Oni se - često na neadekvatan način - koriste za oblikovanje kolektivnog pamćenja ili oprosta, te tako, na određeni način, održavaju stvarnost time što je iznova stvaraju uz pomoć govora i misli. Što je veoma interesantno, predstavljanje Bosne i Bosanaca na osnovu tih prikaza veoma je izraženo u globalnim medijima kao i kod međunarodnih dužnosnika, a za rezultat je imalo da je ono poslužilo dopunjavanju i održavanju logike koju su kreirali etno-nacionalisti.

Po svojoj suštini, slijedeći prikazi kombinuju i spajaju historiju, legendu i mit. Historija se sastoji od dokazivih činjenica koje se posmatraju kroz ličnu, ali ipak naučnu prizmu. Legende se grade oko historijskih ličnosti ili događaja uz prenaplašavanje određenih elemenata kako bi se prenijela neka konkretna ideja o njima i njihov utjecaj na sadašnjost. Mitovi spadaju u apstraktniji domen, minimalno se zasnivaju na historiji i uglavnom odražavaju osnovne vrijednosti i vjerovanja nekog naroda.

Takvi popularni historijski mentalni sklopovi nisu tipični samo za Bosnu; njihove odjeke nalazimo i u mnogim drugim dijelovima bivše Jugoslavije. Premda se slični obrasci sjećanja ne nalaze samo u Evropu ili u drugim krajevima, njihova široka zastupljenost na Zapadnom Balkanu može se objasniti karakteristikama titoističkog pristupa historiji i njegovim oslanjanjem na poricanje i ozvaničeni zaborav. U takvom su kontekstu državno i društveno pamćenje predstavljali jaku konkurenciju u domenu historijske istine, iz čega je proizašlo razdvajanje koje se pripisuje širenju privatnih - a ipak zajedničkih - oblika pamćenja.

“Rat svakih pedeset godina” - neminovnost nasilja

“Ratujemo svakih pedeset godina” (Ispitanik 3), često kažu ili nagovijeste Bosanci. Bosanska književnost također odražava ovo mišljenje. Nepromjenjivost protoka vremena koje obilježavaju ratovi veoma je upečatljivo opisana u Andrićevoj metafori višegradskog mosta.

Most je ostao kao pod kaznom smrti, ali ipak čitav i netaknut između dve zaraćene strane (Andrić 1945, 307).

Andrićev most simbolički ujedinjuje bosanske narode u njihovoj historiji. Povezujući dvije strane, on omogućava i istovremeno zahtijeva njihovu interakciju i koegzistenciju na istom prostoru. Na Drini ćuprija je, stoga, mjesto moći, trgovine i društvenog života. Na njoj se kaldrmi odvija najznačajnija međuetnička komunikacija, koja se kreće od ekstremnog nasilja, kao što je scena u kojoj Turci jednoga Srbina nabijaju na kolac, pa sve do dijaloga i razumijevanja.

S druge strane, takva slika također odražava zajednički stav prema sudbini: tragično uskrsavanje mračne prošlosti prihvata se kao neminovno u sadašnjosti, koja je imuna na promjene; čovjek ne može uraditi ništa da prekine krug nasilja koje se vraća jer je ono “prirodno” i stoga neizbježno. Prvi dio takvog stava tiče se ponavljanja ratova kroz historiju ove zemlje. Ideja da se “ovdje rat i historija ponavljaju” (Ispitanik 5) održava se kontrastom između Zapadnog Balkana i ostatka Evrope. Mir u Evropi nije narušen još od II svjetskog rata i rat se od tog vremena smatra tabu temom u političkom životu većine evropskih zemalja. Nasuprot tome, stariji Bosanci kažu kako su za svoga života preživjeli tri velika vojna sukoba: dva svjetska rata i rat u Bosni (1992-1995).⁷ Međutim, pored činjeničnih dokaza postoji nešto mnogo izraženije: široko zastupljen fatalizam kad je riječ o fenomenu rata i, općenito, organizovanog nasilja. Zapravo se drugi dio pomenutog stava odnosi na nepromjenjivost i prihvatanje rata u BiH. Na historijsku učestalost njegovog javljanja gleda se sa fatalizmom. Bosanskohercegovačka historija podrazumijeva i niz sukoba imperijalnih sila, koji su bili izuzetno nasilni. Otuda se događaji u bh. historiji smatraju podudarnim

sa hobsovskim stanjem prirode. Prema tom prikazu, ljudska bića ne mogu izbjeći ponavljanje prirodnih obrazaca. Priroda određuje sukobe na Balkanu isto onako neizbježno kao što određuje i smjenu godišnjih doba. Kako se pokazalo kroz intervju, priroda se na Balkanu tumači kao historijska sklonost njegovih naroda ka pribjegavanju nasilju. Još više iznenađuje da ispitanici takvo viđenje ne dovode u pitanje nego ga naprosto prihvataju kao uobičajeni poredak stvari. U tom smislu za njih priroda *jest* rat *jest* historija.

Ispitanici iz svih grupa često su ratove opisivali kao specifičnost ove zemlje i isticali jednu općenitiju čovjekovu sklonost ka nasilnom sukobu.

Možemo li protekle ratove nazvati kulturnom specifičnošću? Moglo bi se reći da su imperije svojim utjecajem na BiH dovele do formiranja razlika. U tom se slučaju protekli ratovi mogu nazvati kulturnom specifičnošću zemlje. (Ispitanik 10)

Moramo priznati da je borba prirodna. Mir znači neživot; to je kraj svijeta. Mir postoji kada smo mrtvi. (Ispitanik 10)

Važno je napomenuti da, uprkos sumornom viđenju historije, Bosanci sebe ne vide kao ratnike. Prije se može reći kako smatraju da je ponavljanje nasilja nesretan tok događaja i žale zbog nesigurnosti koja s tim dolazi, ali se, s druge strane, smatraju nemoćnim da razbiju taj obrazac koji se ponavlja.

[Ljudi osjećaju] da sve što imaju može doći u pitanje i može biti oduzeto. Nesigurnost prevladava... Sve je moguće i – što je značajnije – ne možete ništa uraditi da to spriječite. (Ispitanik 11)

Osjećaj bespomoćnosti *vis-à-vis* mogućeg rata, međutim, ne znači i nedovoljnu pripremljenost. Dapače, upoznatost s ratom prerasta u iskustvo i sposobnost da se predvidi (i, nadajmo se, izbjegne) izbijanje rata.

Bilo koji rat može izbiti upravo sada. (Ispitanik 11)

Očekujem veliki rat u BiH. BiH će u sukobu civilizacija biti razbijena na dijelove. (Ispitanik 6)

⁷ Da li se uzroci rata vremenom mijenjaju? Jedno od značajnih pitanja bilo bi da li se ponavljanje nasilja tumači ne samo u apsolutnom nego i u relativnom smislu; drugim riječima, vjeruju li ljudi da do novih ratova dolazi zbog neriješenih problema. Odgovori koje ova analiza nudi ne daju dovoljno materijala za dalju raspravu o ovom pitanju.

Šire gledano, problem ovakvog prikaza leži u tome što on ne dovodi u pitanje (navodno) uvriježenu tradiciju rata. Najnegativnija posljedica tog prikaza jeste da historija njime postaje proricanje zle sudbine koja se sama po sebi ispunjava. Prema ovom obrascu historijske misli, ukoliko je prošlost strašna a sadašnjost neizvjesna, onda se može vjerovati da i budućnost nosi isto. U kulturnom okruženju u kojem se rat tretira kao norma a mir kao izuzetak, mogućnost stvarnog pomirenja je, kako se može zaključiti, slaba. Suprotno tome, osnovano je tvrditi da fokusiranost na mir u pristupu historiji vrlo vjerovatno vodi ka miru. Mnogi nastavnici iz našeg uzorka vjeruju da, pored političke i vojne historijske perspektive, treba nastojati održati sjećanja i tradiciju tolerancije i suživota. Kao što je mnogo puta u intervjuima napomenuto, obrazovanje ima važnu ulogu u prelazu od historije rata ka historiji mira. Da bi se izbacili iz začaranog kruga ratova, Bosanci i Hercegovci moraju naučiti rješavati sukobe na nenasilan način, počevši od vlastitoga viđenja historije.

“Mi smo primitivni” - predstavljanje samih sebe

Povezane sa poimanjem rata kao nečeg neizbježnog i kao prirodne karakteristike života jesu i konotacije “balkanskog/bosanskog primitivizma” naspram napredne evropske civilizacije. Konstrukt “primitivizma” često se izražava ili se može zaključiti iz izjava ispitanika, ali i iz drugih izvora. U Bosni se ono što je prirodno vidi kao suštinski zastarjelo i nefunkcionalno; stoga se i sklonost ka ratu smatra znakom zaostalosti. U smislu konstrukta pamćenja u BiH, Bosanci sami sebe primarno vide kao zaključane u vlastitu nemogućnost da primijene iskustvo i znanje koje im je dala historija: “Ne izvlačimo pouke iz prošlosti,” često sa žaljenjem kažu ljudi u ovoj regiji. Svjesno ili nesvjesno, priča o “primitivizmu” povlači scenarij u kojem su Bosanci zarobljeni u prethistoriji u kojoj vladaju primitivne reakcije i nekontrolisani i bazični oblici ponašanja. Iracionalne reakcije i ponašanje - uključujući pohlepu, zavist i osvetu - Bosanci često smatraju negativnim, ali i priznaju njihovo dominantno prisustvo u lokalnoj socijalnoj strukturi, kako kroz historiju tako u sadašnjosti. Kao rezultat toga, određene ljude danas frustrira

oblik demokratije prisutan u poslijeratnoj BiH, te oni rješenje trenutnih problema u zemlji vide u povratku autokratije. U nemogućnosti društvenog i ekonomskog napretka, što je u očima mnogih Bosanaca rezultat njihovog navodnog “primitivizma”, snažno odzvanja “jugonostalglični” diskurs:

Jedino što nam može pomoći je diktatura. Kod ovakvih ljudi [Bosanaca] demokratija je nepotrebna i opasna. Nama treba neko da nas tjera, autoritet. (Ispitanik 2)

Iako se ovaj politički diskurs zasniva na negativnom mitu u kojem su Balkanci plijen drevnih sila, nesposobni da postanu bolji, on je široko zastupljen i u percepciji običnih ljudi. Odakle vodi porijeklo takav prezir prema samom sebi? Todorova (1997) ističe da se predstava Balkanaca stoljećima stvarala u svjetlu evropskih geopolitičkih interesa, uz ikonografiju koja direktno priziva kontroverzne teme u orijentalizmu – inferiornost, sujevjerje i zaostalost. Poruka koja je sadržana u zapadnjačkim narativima o Balkanu je poruka o regionu u kojem vlada iracionalno – “svijet u kojem ljude ne pokreću racionalni principi nego tajanstvena urođena krvoločnost” (Glenny, 1999, 661). Tokom vremena su ovi vanjski akteri oblikovali lokalne identitete i scenarije razvijenosti i nerazvijenosti Zapadnog Balkana. Takve su se predstave potom prelile u lokalni društveni okvir i postale osnova balkanske, a time i bosanske predstave o samome sebi. Bakić-Hayden i Hayden (1992) proučavali su dihotomiju sjeverozapad-jugoistok među bivšim republikama i zaključili da je sukob između slike Zapada i Orijenta u samom korijenu raspada Jugoslavije. Imperijalni identiteti (Vlaisavljević, 2006) preživjeli su u kontekstu SFRJ. Interne podjele su mahom bile ekonomske i odražavale su se u relativnom uspjehu Hrvatske i Slovenije na tom planu, ali su se razlike uglavnom oslikavale u smislu etničke ili teritorijalne pripadnosti. I ponovo, neravnomjerna raspodjela dobara smatrala se nastavkom “primitivizma”: napredniji narodi kao što su Hrvati i Slovenci imali su pravo na ekonomski razvoj, dok su Bosanci i Makedonci trebali i dalje biti zaostali uslijed svog inferiornog statusa. Danas ta podjela odzvanja u rasprostranjenom oduševljenju bivših

jugoslavenskih republika kad je u pitanju pridruživanje Evropskoj uniji, nakon što je to Slovenija uspješno učinila 2004. godine.

Ukoliko je to tačno, jedna od mogućih hipoteza za proučavanje pamćenja u BiH jeste uokvirivanje "primitivizma" kao kulturološke adaptivne reakcije na "mantru stoljećima stare mržnje" o kojoj govori Bringa (2005, 61), kao i na sliku primitivizma koju je kreirao Zapad. Ovaj je prikaz, u svojstvu kontrastereotipa, samodopadni odgovor na "izmišljeni Balkan" koji je Zapad kreirao kako bi opravdao vlastite metode nametanja moći u regiji, ali i njihovu primjenu koju su vršili domaći akteri.

Zlo je s one strane - predstavljanje Drugih

Diskurs o *Drugome* u Bosni poprima različite konotacije u zavisnosti od potreba datog konteksta. Pripadnost drugima definiše se na različite načine, zavisno od toga ko se smatra prijetnjom grupnom identitetu. Podjela "mi/oni" također je produkt historijskih naracija zasnovanih na suprotstavljenim viđenjima prošlosti. Pošto pojedinac nalazi sigurnost u pripadanju određenoj grupi i identifikaciji s njom, te u njoj traži i zaštitu, često se smatra da prijetnje dolaze izvana, od zlih *Drugih*. Neki Bosanci priznaju "da su predrasude dio našeg kolektivnog pamćenja i da one doprinose podjelama" (Ispitanik 11). Polemičko predstavljanje *Drugog* (Moscovici, 1988) zaista ima veoma snažan utjecaj pri formiranju etničkih i kulturalnih granica zasnovanih na historijskom repertoaru. Međutim, ta se dinamika odnosi na jednu općenitiju tendenciju da se svijet dijeli na dva domena moralnosti, prema proizvoljnoj podjeli - na dobro i zlo.

Tako se, na primjer, može objasniti obilje prikaza idiličnog jedinstva i solidarnosti među građanima Sarajeva tokom opsade.

Prema političkoj propagandi, mi smo svi bili jedni protiv drugih. Ali su ljudi u Sarajevu bili jedinstveni u mislima, obavezama i teškoćama. Etnička i vjerska pripadnost nisu bile važne, samo istinska vrijednost čovjekova.

Prema ovom prikazu nisu ratovali građani, ratovala su samo armije. Sarajevo se prikazuje kao savršeno skladan (a ipak smrtonosan) grad, fizički i metaforički opkoljen silama zla - ostrvo civilizacije u moru barbarstva. Pod prijetnjom uništenja njihovog grada i načina života, Sarajlije su razvile vještine preživljavanja, ali i karakterističnu prezentaciju ljudi izvana kao agresora, što je do danas preživjelo u sjećanjima bez obzira na promjene u sastavu stanovništva. Brojni eksponati slave herojsku volju za životom i napore koje su Sarajlije ulagale da žive normalnim životom, često bez obzira na njihovu etničku pripadnost. U tom je kontekstu važno naglasiti idiosinkratičnost i nereprezentativnost Sarajeva u odnosu na ostatak BiH, čak i u doba mira. Zbog svog kozmopolitskog karaktera Sarajevo je uvijek predstavljalo jednu realnost u kojem su se susretala i preklapala različita etnička i kulturna porijekla, a često su davala i jedinstven spoj. Stoga je takvo iskustvo koegzistencije i međusobnog obogaćivanja generisalo skup sjećanja u kojima dominira međusobna povezanost a ne razdvojenost, i koja su i danas prisutna. Međutim, kako napominje Bringa (1995), u drugim dijelovima BiH to prije rata nije bila norma, pa etnički i kulturni identiteti tu i dalje nastavljaju da žive odvojeno. Ukratko, ključni faktor koji uspostavlja razliku između "života jedni pored drugih" i "života zajedno" jeste prijetnja ili upotreba nasilja među grupama. Prva od ove dvije kategorije i dalje je najzastupljenija u kolektivnom pamćenju u BiH iako je često prate antagonističke prezentacije *Drugih* (Moscovici, 1988). Navedene i slične idealizacije dočaravaju tipično "sarajevski" kontekst, u kojem je zajednički život predstavljao normu, a etnička i kulturna karakterizacija nije ulazila u individualni spektar društvene egzistencije čak ni u teškim ratnim vremenima.

U skladu s idealizacijom opsade jeste i današnja društveno-politička podjela. Protekli rat često se karakterizira kao sukob projekata moćnika, koji su se zasnivali na etničkom legitimitetu. Ta se podjela održala i u poslijeratnom periodu jer su društvo i politika potpuno razdvojeni. Mnogi Bosanci danas vjeruju kako politika ne služi njima, te kako političke podjele uzrokovane ratom i poslijeratnim dešavanjima ne izražavaju volju naroda.

Među normalnim ljudima [koji nisu nacionalisti] proces pomirenja je završen. Ljudi odu na pivo i riješe sve nesporazume. Ali na političkom nivou pomirenje nije ni počelo. To je zato što su vladajuće stranke vođene nacionalizmom... To je zato što su nacionalisti koji su nas doveli do rata još uvijek na vlasti, a ljudi su jedni drugima oprostili. U interesu je takvih stranaka da nas drže podijeljene. (Ispitanik 1)

Kako jedan "miroljubiv" i demokratski organizovan narod može postati talac etnonacionalista? Prema Vlaisavljeviću (2006), "patriotski" diskurs tvrdi kako je bh. društvo bilo jedno miroljubivo društvo u kojem su ljudi živjeli u nepomućenom skladu; međutim, time se nije čelo politička i kulturološka genealogija sukoba. Očigledna kontradikcija između prikaza koji ističe harmoniju i onoga koji ističe sukob, a koja se vidi iz poricanja pokretačkih sila rata u recentnoj bh. historiji, može se riješiti stalnim isticanjem ideje da temeljni prikazi ne čine sveobuhvatan sistem znanja. Za njih se prije može reći da predstavljaju skup djelomičnih odgovora uz pomoć kojih se dolazi do praktičnih objašnjenja. Kontradikcije unutar sistema ne dovode u pitanje njihovu snagu kao predmeta vjerovanja. Ljudi u te prikaze vjeruju djelomično ili u potpunosti, zavisno od kontekstualne potrebe da se njihovom svijetu da smisao.

Još jedan primjer antagonističkih prikaza *Drugog* vezan je za pomenutu konstrukciju jastva. Tokom II svjetskog rata utjecaj ustaškog i četničkog pokreta naročito se snažno osjetio na teritoriji koja će postati SFRJ. Iz tog perioda potiče raširena upotreba pogrdnih naziva kao što su Turci za muslimane, četnici za Srbe i ustaše za Hrvate, što je ponovo uzelo maha tokom rata na području bivše Jugoslavije. Ono što najviše začuđuje jeste činjenica da su se, s pojavom nasilja, vojne formacije počele identifikovati na osnovu takve kategorizacije koja potiče iz prošlosti. Konstrukcija identiteta sukobljenih grupa odvijala se uz pomoć vanjskog utjecaja kako se ratna slika od "onog Drugog" stapala sa historijskom predstavom "samih sebe".

Na kontrolnim punktovima sam sretao Hrvate koji kažu: "Zovu nas ustaše. E, onda ćemo biti ustaše." Isto tako Srbi kažu: "Zovete nas četnici. Onda ćemo biti četnici." Dvije se strane skupa strmoglavljaju niz put međusobne samodegradacije. Čime taj put počinje? Najobičnijim kukavičlukom, koji svi mi suviše dobro poznajemo - laganjem o prošlosti. (Ignatieff, 1994, 34)

U tom smislu, kolektivno praštanje i podsjećanje služe stvaranju i održavanju pozitivne slike jastva pojedinca i grupe. Analiziranje strukture bh. društva također može dati neke odgovore na to kako je etnička odrednica postala distinktivno obilježje neprijateljstva na početku rata.

Rat, u početku objavljen izvana, prerastao je u rat u kojem je komšija išao na komšiju nakon što su ljudi koji su do jučer živjeli vrata do vrata pretvoreni u depersonalizovane tuđine, pripadnike neprijateljskih redova (Bringa, 1995, xvi).

Iako su uvijek bile očigledne, kulturne i etničke razlike nisu pokretale nasilje protiv onih koji nisu bili članovi zajednice sve dok *Drugi* nije proglašen odgovornim za raspad kompletnog društveno-institucionalnog aparata.

Zastupljenost ovog prikaza odražava dominantnu crtu bosanskog pristupa kolektivnom pamćenju. Jedan od primjera koji se odnosi (ne samo) na Bošnjake jeste to da je rat u Bosni "u suštini bio rat između Srba i Hrvata" (Ispitanik 10), da je, drugim riječima, izazvan i vođen zbog interesa tih dviju grupa *Drugih*. Slično bi se mogla posmatrati i teorija da je masakr na pijaci Markale 1994. godine organizovala Armija BiH kako bi isprovocirala napade NATO snaga na srpske trupe. Događaji koji su pratili osamostaljenje BiH 1992. godine, nakon rata u Sloveniji i Hrvatskoj, također ilustruju takav način razmišljanja. Bosnu su tada vodili kratkovidi lideri koji nisu željeli vjerovati da se rat ikada može proširiti na Bosnu (Glenny, 1999). Uprkos njihovom poricanju, došlo je do izbijanja nasilja u zemlji koja je vojno i psihološki bila nepripremljena za rat.

Baumeister i Hastings (1997) i Vlaisavljević (2006) slažu se da u Bosni postoji tendencija da se okrive Drugi. Čak i kad postoje jasni dokazi o odgovornosti ili saučesništvu u sukobu, obrasci pamćenja kod ljudi u BiH vode ka tome da se okrive vanjske snage. Djelomično zbog veoma pregnantne historije, koja još nije do kraja analizirana, Bosna čak i u vrijeme mira ima problema sa prihvatanjem ideje "zla među nama" ili "zla tu, do nas" (Bringa, 1995). Neprijatelj koji se definiše na različite načine uvijek je krivac u postavci da smo "mi" nevini a "oni" zli.

4.3 Teme, obrasci i trendovi

Ponosan narod stekne naviku da se opire stranoj opresiji, ali do vremena kada uspiju savladati svoga napadača zaborave kako dogovor predstavlja radost i kako mirno društvo može težiti mnogim ugodnim stvarima. Umjesto toga, oni nastavljaju sa svađom, za koju materijal nalaze u zaostacima nepravde počinjene u vrijeme tiranije koji se moraju riješiti na ovaj ili onaj način.

(West 1941, 82)

Teme

Kako bih ilustrovao značaj obrazovanja u procesu društvene obnove, grupisat ću glavne teme - koje su se javile u intervjuima s nastavnicima historije i ključnim informantima - prema konstruktima individualnog i kolektivnog pamćenja razmatranim u prethodnim poglavljima ove analize. Teme predstavljaju stavke koje su posmatrane, često su povezane u smislu njihovih obrazaca, a označene su kao relevantne u analizi odnosa između kolektivnog pamćenja i pomirenja. Slično kao i temeljni prikazi, teme prenose konstrukte koji su često zajednički ispitanicima u uzorku. Međutim, razlikuju se po nivou svijesti s kojom su izložene. Prikazi obično dominiraju onim što ljudi govore bez obzira na njihove izvorne namjere. Za razliku od toga, pod temama se podrazumijevaju koncepti, ideje i konstrukti koji se ponavljaju u percepciji zabilježenoj kod dvije kategorije ispitanika. Općenito govoreći, analiza će pokazati da etnička pripadnost uglavnom ima veoma jak utjecaj na percepciju koja se odnosi na zajedničke teme. Samo u nekim izuzecima, uglavnom onim koji su vezani za didaktička pitanja, postoji saglasnost između različitih etničkih grupa. U cjelini gledano, slaganje i neslaganje s pojedinim temama predstavlja pokazatelj u kojem stepenu je moguće govoriti o jedinstvenom kolektivnom pamćenju u kontekstu BiH.

Historija, Istorija, Povijest

“Zlo u ovoj zemlji ima svoje ime, samo što ga svaka strana različito zove” (Ispitanik 8). Imenovanje stvari sporno je političko pitanje u BiH, osobito kad je riječ o veoma značajnim stavkama u kolektivnom pamćenju. Kad je riječ o historiji, sadržaj prikaza i tumačenje činjenica imaju različite karakteristike zasnovane na etničkoj pripadnosti. Općenitije govoreći, etnička i kulturna pripadnost imaju snažan utjecaj na značenje historije kao discipline i sredstva za razumijevanje sadašnjosti.

Premda je ideja *Historia est magistra vitae* (Historija je učiteljica života) u uzorku ponuđena kao najuobičajeniji opis opsega i cilja historije kao discipline, njen sadržaj i većina interpretacija obojeni su etničkim bojama. U ovoj su studiji ispitanici iz različitih etničkih skupina izrazili različite stavove prema proteklom ratu, i to najčešće tako što su izložili stav koji dominira u datoj skupini.

Kako sugerira Campbell (1998), slike i prikazi proteklog rata u BiH direktno se vežu za prošlost, a osobito za II svjetski rat, korištenjem termina Turci, četnici i ustaše. Kroz intervju se se javila dva glavna prikaza rata u BiH; u jednom se on opisuje kao *građanski rat*, a u drugom kao *međunarodni sukob*. Prvi prikaz obično navode bosanski Srbi, a Bošnjaci i bosanski Hrvati radije govore o međunarodnom sukobu koji, doduše, definišu na dva različita načina.

Tako se rat u BiH od 1992. do 1995. različito definiše: bosanski Srbi ga opisuju kao građanski rat (“*Građanski ratovi* ponekad pozitivno djeluju na istoriju jedne zemlje” - Ispitanik 9), dok ga Bošnjaci i bosanski Hrvati opisuju kao odbrambeni rat protiv agresije (“*agresija na BiH*” - Ispitanik 4) ili domovinski rat kad je riječ o bosanskim Hrvatima (Ispitanik 6).

Zaboraviti ili oprostiti?

Kada im je ponuđeno da izaberu između mogućnosti zaboravljanja i praštanja, što je od ključnog značaja za ovaj rad, nastavnici historije u BiH su se borili s konstruktom vremenske distance kao sredstvom

interpretacije. Općenito gledano, nastavnici su odbili da biraju između ove dvije alternative i umjesto toga su razrađivali pomenuti konstrukt na jednom dubljem nivou, čime su pokazali vlastiti angažman u osvjetljavanju implikacija složenog procesa zaboravljanja i/ili praštanja. Ovo bi se pitanje moglo sažeti i na sljedeći način: je li bolje zaboraviti ili oprostiti? U svjetlu zlokobne prošlosti, koji mehanizam društvenog zacjeljivanja odnosi prevagu (ili bi trebao prevagnuti) između potrebe društva i pojedinca za pamćenjem i šutnjom? Je li za današnje bh. studente bolje da kao budući aktivni građani budu obaviješteni o strahotama iz prošlosti, ili bi cilj nastave historije trebalo biti pomirenje, čime se onda promoviše i praštanje među etničkim skupinama? Kako se u tom slučaju pomirenje može osim samo praznom retorikom integrisati u obrazovni sistem?

S druge strane, većina ispitanika se slaže da je u bivšoj Jugoslaviji poricanje historije služilo za ostvarenje etničke koegzistencije, što je bilo nauštrb istine i izazvalo obilje sjećanja na privatnom nivou.

[Tito] je odlučio da je bolje zaboraviti prošlost i izgraditi novu Jugoslaviju uz pažljivo uspostavljen sistem ravnoteže moći između najvećih "etničkih" skupina tako da niti jedan narod ne dominira nad ostalim (Bringa 1995, 23).

S druge strane, etnički faktor nije bio potpuno zanemaren u institucionalnom okviru i odražavao se u pristupu historiji koji je usvojen u okviru obrazovnog sistema.

Kad je riječ o pomenutoj temi, postoji saglasnost između etničkih skupina o nekoliko pitanja. "Ko je spreman da se suoči s istinom?" To mi je pitanje postavio Ispitanik 2. Prije svega, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, učesnici u studiji naglasili su problem suočavanja s prošlošću. Međutim, uz nekoliko izuzetaka, nastavnici su se složili da potreba da se prošlost prihvati predstavlja polaznu tačku. Drugo, svi oni žale zbog utjecaja medija na studente, jer to ima odlučujuću ulogu u oblikovanju pamćenja kod onih koji su bili prem-ladi ili još nisu bili ni rođeni u vrijeme rata u BiH. Za razliku od drugih vidova kolektivnog prisjećanja (npr. obra-

zovanje), koji omogućavaju dijalog i učešće, te vode ka boljem razumijevanju, mediji ne pomažu gledaocima da nađu smisao u užasima koje prikazuju. Treće, ispitanici iz različitih grupa izrazili su slične stavove o općem cilju historije. Proučavanje historije pomaže nam da učimo iz prošlosti, da bolje razumijemo sadašnjost i da, što je najvažnije, ne ponovimo historijsko zlo u budućnosti. Kratko rečeno, suštinska *opomena* koju daje poznavanje historije jeste "nikad više".

Šta je, međutim, to zlo koje se ne bi trebalo ponoviti? Ovdje se dominantni stavovi unutar grupa razilaze. Niti jedan ispitanik nije imao primjedbu na sljedeću izjavu: "Uprkos različitim motivima i ciljevima tokom konflikta, *sve se strane slažu da je rat u Bosni donio različite oblike zla* (tj. gubitak porodice, doma, domovine)." Oni se, općenito, slažu sa činjenicom da se zlo dogodilo tokom i zbog proteklog rata. "Ono što je zajedničko [svim Bosancima] jeste odbojnost prema zlu," (Ispitanik 1). Međutim, definisanje tog zla razlikuje se i zavisi od područja, regije i okolnosti u kojima su se ispitanici u to vrijeme nalazili, kao i od njihovog etničkog identiteta i relevantnih prikaza.

Bošnjačko shvatanje ove teme usmjerenije je na tumačenje pamćenja i kao dužnosti i kao nužnosti. Zapravo se opći osjećaj najugroženije grupe tokom rata pretočio u stav da "ni sjećanje ni zaboravljanje nije najbolje rješenje: čovjek naprosto ne može zaboraviti" (Ispitanik 2). U određenoj mjeri, uz vjersku identifikaciju u prethodno sekularnom kontekstu, uloga žrtve u prošlosti javlja se kao jedan od motiva bošnjačkog identiteta. I zaista se najzornija manifestacija muslimanske vjere – rezultat vanjskog utjecaja nekih radikalnih elemenata islamskog svijeta – može tumačiti kao reakcija na genocidna nastojanja kao što je Srebrenica, što se vidi i po današnjim komemoracijama. S druge strane, provođenje pravde također je prioritet koji navodi većina bošnjačkih ispitanika; oni naglašavaju hapšenje ratnih zločinaca kao pretpostavku za bilo kakvu inicijativu u smislu pomirenja. Po njima, nije moguće odmaknuti se od prošlosti dok se ne zadovolji pravda u Hagu. Čini se da se pravda ovdje izjednačava sa pravednom kaznom.

U cjelini gledano, nastavnici Bošnjaci bili su nepopustljivi kada je u pitanju nužnost pamćenja, i iskazali su jasno određene moralne prioritete u vezi s ovom temom. U njihovoj percepciji zaborav ne dolazi u obzir sve dok se sve grupe u bh. društvu ne suoče s prošlošću i procesu pomirenja ne priđu s odgovarajućom političkom voljom. Neki su rekli da zaborav ne bi trebao biti jedna od mogućnosti čak ni u toj fazi. Kako su rekli: "Ne bismo trebali zaboraviti ništa; trebali bismo nastaviti s pomirenjem, ali ne i zaboraviti" (Ispitanik 4) i "Pomiriti se ne znači zaboraviti" (Ispitanik 8).

Stavljanje naglaska na podsjećanje i pravdu nije karakteristično samo za Bošnjake; sličan se diskurs može čuti i među bosanskim Hrvatima. Međutim, ispitanici Hrvati preferiraju praštanje u odnosu na kaznu kao instrument pomirenja. Da bi došlo do pomirenja, potrebno je naći odgovarajući način da se predstavi istina, suoči s međusobnom krivicom i pogreškama, a time i oprost.

Rješenje nije jednostavno se sjećati niti naprosto zaboraviti. Ako ćete se sjećati, sjećat ćete se i dobrog i lošeg. Lako je to onima koji su, kao ja, imali sreće da ne izgube nikoga. Trebali bismo oprostiti, ali ne i zaboraviti. Naša budućnost je život zajedno i tako će i biti. (Ispitanik 5)

Praštanje je za jače ljude, koji su našli mir u srcu i duši. (Ispitanik 13)

Ne iznenađuje što ova kategorija naglašava temu oprosta; to može biti i rezultat religije koja je dio kulture njihove etničke skupine. Oprost je, zapravo, dio katoličkog učenja, što predstavlja referentni kulturni okvir za mnoge bosanske Hrvate.

Stav Srba o istoj temi relativno je distanciran u odnosu na prethodna dva. Ispitanici iz ove kategorije vide vrlo malo ili nimalo koristi od pamćenja zla, a pomirenje tumače kao oprost. Fokusiranje na aktuelne probleme i okretanje ka budućnosti prioriteti su koje izražavaju bosanski Srbi, koji su općenito skeptični prema pravosudnim inicijativama kao što je Tribunal u Hagu. Donekle

ekstreman po svojim posljedicama jeste stav Ispitanika 16, koji tvrdi da: "Sve u svemu, društvo pomirenja je društvo koje zaboravlja prošlost." Znači li to da treba stišati uznemirujuće historijske prikaze u korist suživota u sadašnjosti? Ukoliko je tako, može li se održiv suživot zasnovati na poricanju? Nema naznaka da su bosanski Srbi u našem uzorku zagovarali potiskivanje sjećanja na rat. Taj stav zapravo proizlazi iz dva glavna problema. S jedne strane, u BiH je izuzetno teško dati balansiran prikaz prošlosti. S druge strane, s obzirom na besmislenost korištenja historije za održavanje starih nesporazuma, može se reći da je bolje prestati sa svađom i nastojati uspostaviti konstruktivan dijalog o trenutnoj situaciji. Svakako je, međutim, važno reći da je stav nastavnika historije u Republici Srpskoj *vis-à-vis* ove teme izolovan od ostalih.

Ko je spreman za istinu?

U školskoj 1999. godini sljedeća napomena stajala je uz zacrnjene dijelove teksta u mnogim bh. udžbenicima, što je dio inicijative Međuentitetske komisije za reviziju udžbenika: "Tekst koji slijedi sadrži materijal čija istinitost još uvijek nije utvrđena ili materijal uvredljivog ili netačnog sadržaja; materijal se trenutno analizira". To ilustruje izazove s kojima se istina u BiH trenutno suočava. Možda se zagovornici komisije za istinu i pomirenje u BiH nadaju da je društvo voljno tragati za istinom o proteklom ratu i da je ta istina svima dostupna, ali ispitanici iz našeg uzorka ponudili su dokaze da stvari ne stoje tako. Pored etničkih i individualnih specifikacija, postoji i saglasnost da je još rano za suočavanje s prošlošću. Ispitanici su naveli razne razloge zbog kojih preferiraju poricanje u odnosu na prihvatanje istine.

Na koji način napredak u historijskom istraživanju proteklog rata može dati pozitivne rezultate za bh. društvo u cjelini? Pored percepcije ispitanika važno je napomenuti da istina ne bi trebala sama sebi biti cilj i da se do nje ne može doći odlučnom sigurnošću u pogledu njene definicije. Na kraju krajeva, historijsko znanje jeste istina u kontekstu. Protok vremena i razvoj društva dovode do stalnog redefinisanja standarda za tumačenje prošlosti. Zbog toga bi i nastava historije

trebala naglašavati da ne postoji jedinstvena monolitna vanjska stvarnost koju možemo vidjeti "onakvom kakva jeste", i trebala bi se usmjeriti na *kazivanje istine* kao proces učenja. Utvrđivanje činjenica i njihova prezentacija u učionici u smislu historijskog znanja mogli bi biti korisni za proces pomirenja samo ako se do toga dođe iz perspektive *kazivanja istine*, što predstavlja stav, a ne iz perspektive *istine*, što je najčešće interpretacija.

Učesnici u studiji su postavili okvir za temu istine tako što su naznačili nekoliko oblasti koje izražavaju najčešća (i kontroverzna) mišljenja unutar svake od etničkih grupa. Prvo, kada se suočavamo s recentnom prošlošću, nismo sigurni u činjenice. Uslijed traumatičnih situacija činjenice se nisu mogle u potpunosti sagledati bez emocija. Osoba koja je bila izbjeglica potpuno otvoreno priznaje: "Nekad nisam siguran šta sam vidio" (Ispitanik 15, Srbin). Drugo, trenutno nema naznaka da postoji politička volja za suočavanje s istinom, jer razlika između historije i politike još uvijek nije sasvim jasna. Treće, i najvažnije, ispitanici su naglasili da vještine potrebne za probavljanje mučne ili neprijatne istine nisu dovoljno razvijene.

U cjelini gledano, ne postoji saglasnost u pogledu činjenice da je istina lako dostupna, jer mnogi vjeruju da potpune činjenice i informacije o ratu tek treba objelodaniti. Vremenom će se, kako kažu ispitanici, steći uvjeti za cjelovito suočavanje s istinom. Za Bošnjake je istina o proteklom ratu ili mnogostuka ili je nema.

Postoje različite istine o ovom ratu. (Ispitanik 1, Bošnjak)

[U recentnoj bh. historiji] nema istine koju možemo prenositi, nema činjenica. Osim toga, nema ni načina da se o ratu piše. (Ispitanik 8, Bošnjak)

Za Hrvate istina je jedna, ali se s njom teško suočiti.

Istina je nepodijeljena... Glavni problem u BiH je prihvatiti istinu i njenu lošu stranu. Istina se dobro zna. Svako zna sve; radi se samo o njenom prihvatanju. (Ispitanik 6, Hrvat)

Čak i u narednih 20 godina, kada se arhivi otvore, možemo a i ne moramo biti spremni da pričamo o ratu, a dotle će i dalje ostati misterija. (Ispitanik 7, Hrvat)

Iznenadujuće za grupu koja se često žali na ugroženost i manipulaciju kroz historiju, pitanje istine nije jedno od prioritarnih za uzorak bosanskih Srba u našem uzorku.

Uprkos etničkim razgraničenjima, suočavanje s istinom o ratu u BiH (1992-1995) često se doživljava kao zadatak koji će se naći pred generacijama koje dolaze a ne pred današnjom generacijom, u koju spadaju i nastavnici historije u tridesetim i četrdesetim godinama života. Ova sklonost da se odgodi suočavanje s prošlošću pothranjuje kratkovidi i dogmatski pristup nastavi historije, što se često spominje i u drugim studijama (Torsti, 2003). Radi se o pretjeranom davanju značaja konsolidaciji vremenske distance prije prerade historijskih sjećanja. Najvažnija posljedica ovakvog stava je da domaća historiografija ne pokazuje veliki interes za istraživanje recentne historije.

Paradoks istine u BiH jeste da oni koji su lično iskusili rat - naime, nastavnici u našem uzorku - ne misle da je njihova dužnost da se njome bave. Zbog toga i ne podržavaju istraživanje te problematike, a očekuju da će mladi koji su rođeni u ratu ili poslije njega biti spremni za tu dugo nijekanu istinu. **Takav stav je problematičan.** Da bi mogla biti naučna disciplina, historija se mora pisati sagledavanjem činjenica uz pomoć naučnih metoda. Neophodno je odrediti granicu između sadašnjosti i prošlosti kako bi se između njih uspostavila odgovarajuća ravnoteža. Ukoliko oni koji direktno znaju određene činjenice odbijaju da ih pamte, historija će naprosto biti izgubljena. Međutim, isti oni koji kažu da o toj temi ne treba raspravljati možda to na privatnom nivou, ili čak u učionici, baš i ne poštuju. Postoji rizik da će oni koji su preživjeli povremeno razmatrati tu istinu uprkos vlastitoj odluci, i da će to raditi bez ikakve vanjske kontrole i referentnog okvira, čime će samo nastaviti traumu a ne prenijeti historijsko znanje generacijama koje dolaze.

Izazovi u didaktici

Ispitanik 2 je oštro formulisao izazov sadašnjeg obrazovanja u BiH - "odsustvo obrazovanja je veliko zlo i omogućava manipulaciju." Općenito govoreći, izazovi u oblasti didaktike koji su proizašli iz intervjua s nastavnicima historije u skladu su sa širom slikom stanja koja je opisano u poglavlju "Proces reforme u oblasti obrazovanja u BiH". Nastavnici su, izgleda, svjesni glavnih problema u svojoj profesiji. Pomenuta tema, osobito kad je riječ o modernizaciji, podrazumijeva i pitanja metodologije i sadržaja, vještina potrebnih za proučavanje historije i didaktičkih izvora na raspolaganju bh. školama. Nije bilo velike razlike između odgovora ispitanika iz različitih grupa, što dovodi do zaključka da etničke specifičnosti nemaju utjecaja na tu temu.

Općenito govoreći, nastavnici u našem uzorku pozdravljaju inovacije i svjesni su značaja uvođenja novih nastavnih metoda kao što je, na primjer, korištenje Interneta, filmova i dokumentarnog materijala kao pomagala, ali se žale na lošu infrastrukturu i nedostatak opreme u školama. U smislu didaktike, nastavnici podržavaju korištenje interaktivnih metoda podučavanja i učenja, i smatraju da su *ex cathedra* predavanja značajna, ali da ne bi trebala biti jedina tehnika u učionici. Također su istakli problem neorganizovanosti, ali i mogućnost koju ima svaki nastavnik da nešto promijeni, nabolje ili nagore. Međutim, toj se viziji suprotstavlja osjećaj bespomoćnosti koji proizlazi iz stava da se u ovoj zemlji "ništa ne mijenja", a što je odraz fatalističkog mentalnog sklopa. **Uprkos formalnim promjenama, koje su rezultat intervencije vanjskih i međunarodnih aktera kao što je OSCE, suština obrazovnog sistema ostaje nepromijenjena.**

Ono što najviše zabrinjava kod stava nastavnika prema vlastitoj ulozi jeste **ravnodušnost prema konkretnoj odgovornosti koju imaju u smislu pomirenja u poslijeratnoj BiH**, ili potupno odsustvo shvatanja društveno-političke dimenzije koju njihova profesija ima. Iako kažu da imaju veliku slobodu u nastavi, nastavnici umanjuju ili ne spominju društvenu ulogu svoje profesije, koja je od velikog značaja za dugoročno održavanje mira u zemlji pogođenoj ratom. Intervjui

pokazuju da, u većini slučajeva, nastavnici imaju pasivan i kratkovid stav o ulozi nastavnika historije kao čuvara kolektivnog pamćenja u postkonfliktnom društvu. Oni vjeruju da se njihov filozofski pristup historiji i predavanju historije vremenom uglavnom ne mijenja, a promjene vide samo u smislu pedagoških i tehnoloških novina u nastavi.

Povremeno se činilo da ispitanici uopće nemaju osjećaj vlastite društvene odgovornosti ili da je odbijaju priznati. Samo je u jednom slučaju (Ispitanik 7) konkretno spomenuta činjenica da "nastavnici snose najveći dio odgovornosti" *vis-à-vis* pomirenja u oblasti obrazovanja. Međutim, veoma neodređeni i općeniti odgovori, na primjer "Osnovno je da historija ostane historija i da učenici nešto nauče" (Ispitanik 4), ukazuju na to da nastavnici sami sebe doživljavaju kao činovnike koji nemaju građansku odgovornost i da taj svoj stav ne preispituju čak ni kada im se ponudi pojašnjenje. Taj nedostatak političke svijesti o odgovornosti prosvjetnih radnika u postkonfliktnom društvu vjerovatno je proizvod prethodnog obrazovnog sistema, zasnovanog na pokoravanju državnoj ideologiji, u kojem se od nastavnika tražilo da naprosto prenose znanje na učenike bez imalo kreativnosti.

Čini se da neki ispitanici izazove s kojima se suočavaju u ulozi prosvjetnih radnika u bh. društvu tumače isključivo u smislu uvjeta rada i da se fokusiraju na praktična pitanja vezana za nastavu. Njihov glavni zadatak jeste da zainteresuju učenike za svoj predmet. Otuda je i njihova kritika novog sistema praktične prirode i tiče se udžbenika i nastavnih planova i programa. Po njima, historija sadrži previše činjenica, učenici je doživljavaju kao dosadan predmet koji se predaje starim didaktičkim metodama i koji nije dovoljno interaktivan (npr. "Naši su udžbenici ostaci komunističke BiH", Ispitanik 13). Takav stav podrobnije objašnjava i Koren (2002), koji kaže da nastava na cijelom području bivše Jugoslavije nije osobito zadovoljavajuća u smislu sadržaja. I bh. obrazovni sistem također ima tendenciju da pruža dominantno "etnocentričnu sliku" (Koren, 2002, 194) historije. Negativan opis "Drugog" dominantno je zastupljen u većini udžbenika, što dalje

pothranjuje konkurentne mitove o ulozi žrtve zasnovane na različitim motivima.

Međutim, ispitanici uključeni u ovu studiju tu viziju dovode u pitanje i, nasuprot njoj, tvrde da bh. sistem ne pruža dovoljno nacionalne historije ili se njome bavi samo u okviru svjetske historije. Iako ne podržavaju nacionalističko obrazovanje, sa žaljenjem govore o nepostojanju jedinstvene nacionalne svijesti uslijed prekomjernog fokusiranja na historiju stranih zemalja. Stoga bi – kako tvrde osobito ispitanici Bošnjaci i Hrvati - promjene u planovima i programima za historiju trebale uključiti sljedeće: pojednostavljenje sadržaja, smanjenje broja časova posvećenih svjetskoj historiji i davanje većeg značaja historiji BiH kao cjeline.

Neki su nastavnici također izrazili nezadovoljstvo činjenicom da se većina onoga što se trenutno tretira kao historija svodi na ratove, te su kao moguća rješenja povremeno spominjali uključivanje perioda mira i suživota u nastavu historije (Ispitanik 9) ili "historije civilizacije" (Ispitanik 7).

Sve u svemu, analiza pokazuje da postoji značajan jaz između riječi i djela u pogledu definisanja svrhe nastave historije. Zanimljivo je da se mnogi od njih smatraju nastavnicima historije i tokom karijere učestvovali su u izradi udžbenika, ali se niko od njih ne bavi istraživanjem proteklog rata.

Pored političkih izazova, obrazovni sistem u BiH suočava se i s problemom generacijske prirode. Čak i relativno mladi nastavnici koji su sad u tridesetim godinama školovali su se u socijalističkom režimu i najčešće nisu bili izloženi pojmu i praksi kritičkog razmišljanja (Höpken, 1997). Ključno pitanje vezano za način na koji nastavnici doživljavaju vlastitu profesiju, ali i u debati o reformi obrazovanja u BiH, jeste (ili bi trebalo biti): da li učenici treba da budu izloženi činjenicama ili da stječu vještine? Ukoliko je glavni cilj stjecanje sposobnosti (Koren, 2002), nastava historije trebala bi podržavati toleranciju i multikulturalnost, a boriti se protiv fizičke i idejne razdvojenosti, počevši od učionice. Njihova sadašnja percepcija,

međutim, sugerije da oni segregaciju i socijalno isključenje ne doživljavaju nužno kao problem prisutan u bh. obrazovnom sistemu. Pokazalo se da su osobito ispitanici Srbi i Hrvati zagovornici historijskih prikaza usmjerenih na njihovu vlastitu etničku skupinu prije nego na jedan zajednički bh. identitet (npr. "nije potrebno nuditi višestruke perspektive jer ovdje žive samo Hrvati", Ispitanik 5). U cjelini gledano, učesnici u studiji rijetko su navodili usvajanje multiperspektivnog pristupa historijskim događajima kao prioritetnu nastavnu metodu. Slično tome, rijetko su kao ciljeve podučavanja historiji navodili multikulturalnost i kritičko mišljenje.

Stoga bi trebalo da se **pedagoške metode za poboljšanje nastave historije u BiH fokusiraju na dva područja etnocentrizma, motivisanje nastavnika i aktivno učešće učenika**. Kako se BiH može odmaći od trenutnih nedostataka u historijskom obrazovanju? Prvi problem bi se najefikasnije riješio ponovnim pokretanjem naučnog istraživanja i uključivanjem u sveobuhvatno istraživanje kako bi se sklopila jedna slika historije koja će bolje izražavati tradiciju "zajedništva" tri konstitutivna naroda u BiH. Izbavljanje historiografije iz domena politike jeste zadatak koji zahtijeva ulaganje u profesionalizam na polju naučnog istraživanja. Veoma je važno da prosvjetni radnici budu što svjesniji vlastite odgovornosti, što dobroano prevazilazi okvire praktičnih izazova u smislu njihovih svakodnevnih obaveza. Njihova odgovornost mora biti jasna i njima samima i ostatku društva u onoj mjeri u kojoj oni mogu utjecati na ključni razvoj budućih građana. Na kraju, učenici bi se mogli više uključiti u proces učenja i izvući korist iz procesa modernizacije obrazovnog sistema, koja se u širem smislu tumači kao tehnološki napredak i uvođenje novih tehnika učenja. U tom smislu, inovativni vidovi historijskog obrazovanja mogu se eksperimentalno primijeniti u BiH, uz posebno naglašavanje vannastavnih aktivnosti kao što su posjete određenim lokacijama i teatarske radionice. Takve aktivnosti dopunjavaju tradicionalno obrazovanje, povećavaju kreativnost i stavljaju učenika u centar procesa učenja.

“Mi vs. oni”

Etnografska studija o kolektivnom pamćenju i pomirenju nužno se fokusira na percepciju više nego na činjenice. Što je još važnije, bilo bi donekle nepotrebno ispitivati razlike između onoga što ljudi misle i stvarnosti u kojoj žive, jer na mnogo načina njihova percepcija oblikuje način na koji se ponašaju. U svakom slučaju, percepcija je bitna komponenta socijalnog ponašanja. Stoga ova studija posebnu pažnju poklanja vanjskom pogledu na *Drugoga*. “Oni su / rade / misle...” često izrečeno uz negativne atribute predstavlja zajedničku temu kod ispitanika u ovoj studiji. Osnovna podjela je etnička, mada i geografske odrednice također označavaju granice između grupa. Bez obzira na etničku pripadnost, većina intervjua sadržavala je spontane reference na druge kontekste u BiH. S obzirom na pluralizam i podjele u bh. društvu, uzajamno predstavljanje grupa jeste važan izvor informacija.

U nekim slučajevima ispitanici su govorili o drugim etničkim skupinama kako bi naglasili njihove nedostatke. S obzirom na to da ljudi u BiH (ali i svi drugi) spremnije uviđaju negativne osobine “drugih” nego vlastite, ispitanici su često govorili o onome što misle da ne valja kod drugih skupina, što je uglavnom imalo za cilj da opravda ili umanjí krivicu “našeg naroda” i naglasi krivicu “njihovog naroda”, a sve pod izgovorom objektivnog posmatranja. Teško je reći da li takvi prikazi predstavljaju stvarno znanje i iskustvo ili su to pretpostavke zasnovane na stereotipima. Međutim, diskurs “mi vs. oni” nije uokviren isključivo u antagonističko društveno predstavljanje (Moscovici 1988). Ispitanici su često izražavali pretpostavke o “njima” kako bi pokazali da je neko konkretno ponašanje opravdano i rasprostranjeno u nekom sličnom (ali vanjskom) kontekstu, te da bi trebalo biti prihvaćeno i u kontekstu njihove grupe. Na primjer, jedan ispitanik žalio se na nedostatak etnohistorijske svijesti u Kantonu Sarajevo riječima: “Možda se u kantonima sa hrvatskom većinom ili u RS više pažnje poklanja historiji većinskog naroda” (Ispitanik 4), čime je sugerisao da tu tendenciju treba prihvatiti kao normu.

Obrasci

Obrasci se ovdje javljaju kao uobičajen način razmišljanja koji se ponavlja, kao mentalni sklop i pristup koji se može primijetiti u njegovom razvoju, a karakterizuje percepciju nastavnika historije u BiH koji su učestvovali u ovoj studiji. Prednost posmatranja obrazaca jeste što to omogućava zamrzavanje trenutne situacije u pogledu kolektivnog pamćenja i pomirenja, pri čemu se uzimaju u obzir događaji u društvu i njihov utjecaj na individualni način razmišljanja. U tom smislu, obrasci predstavljaju grupe tema ili njihovih izvedenica posmatranih u njihovoj dinamičkoj evoluciji, uključujući i institucionalni, obrazovni i etnokulturni aspekt.

Retorika pomirenja

Postoje naznake da se, uz rijetke izuzetke, pomirenje ne doživljava i ne uspostavlja kao jedan od prioriteta u oblasti obrazovanja. Ispitanici su općenito skeptični prema tom konceptu, koji im je “stran” (Ispitanik 8) ili im je nametnut izvana. Taj stav ima podršku i u uzročno-posljedičnom obrascu mišljenja koji, opet, potiče iz proteklog rata i njegovih društveno-političkih posljedica. Kao što se zna, upravo političari koji su trenutno na vlasti kontrolisali su proces donošenja odluka u ratu, a danas su na vlasti zahvaljujući podjelama koje su tada stvorili. Kako ljudi od sadašnjeg stanja nemaju velike koristi, politika je u BiH u velikoj mjeri diskreditovana. Vanjski akteri (međunarodne i nevladine organizacije) vrše pritisak na političku elitu ne bi li ona pokazala da radi na pomirenju, i time postaju dio opće slike namećući relevantne inicijative. Vanjski i lokalni akteri, i jedni i drugi iz različitih razloga diskreditovani kod javnosti, susreću se na polju retorike pomirenja. Za Bosance je ta retorika lišena značenja, iako se i vanjski i lokalni akteri njome razmeću kako bi potvrdili vlastiti legitimitet. Zbog toga se pomirenje doživljava kao krilatica lišena sadržaja koja ne zadovoljava potrebu za konkretnim rješenjima u veoma nesigurnoj društvenoj, ekonomskoj i političkoj situaciji.

Šta nastavnici misle o aktuelnoj retorici u obrazovanju kao instrumentu pomirenja u BiH? Oni u prvom redu naglašavaju da bi, prije nego što društvo otpočne proces pomirenja, trebalo uspostaviti osnovno zajedničko

viđenje proteklog rata. Takvog viđenja trenutno nema jer su ljudi skloni da izbjegavaju tu temu. Bosanci bi morali razgovarati o ratu, što rijetko rade kako bi izbjegli sukobe na ličnom nivou. Istovremeno, akademska zajednica odbija da se prihvati istraživanja vezanih za protekli rat kako bi izbjegla političku konfrontaciju. Drugo, nastavnici potvrđuju da, uprkos retorici, pomirenje nije aktivnost koja izvorno potiče s lokalnog nivoa. Umjesto toga, "pomirenje su uvele institucije kao što je OSCE, ali ljudima se to ovdje ne sviđa" (Ispitanik 8). Stoga se može reći da stanovništvo nije dovoljno uključeno u taj proces i doživljava ga kao nešto indirektno nametnuto i u konačnici besmisleno.

Kao što je slučaj i sa drugim konstruktima, stavovi o retorici pomirenja podijeljeni su po etničkoj liniji. Ispitanici Bošnjaci bez dvojbe smatraju da je pomirenje jedan od ciljeva obrazovnog sistema u zemlji. Međutim, prepreke ostvarenju tog cilja uključuju nedostatak političke volje kod kantonalnih predstavnika, entitetskih dužnosnika i drugih ljudi u vlasti. Što se tiče nastavnika, Bošnjaci su se povremeno osvrtni na pitanje šta oni rade s velikom slobodom koju imaju u nastavi. U isto vrijeme nade se polažu u mlade i njihov potencijal za promjene u društvu i modernizaciju u obrazovanju, skupa sa utjecajem institucija Evropske unije. Kao što se može vidjeti iz poglavlja "Pamćenje u BiH", uspjeh i neuspjeh doživljavaju se kao nešto što stvaraju vanjski akteri.

Kada su im postavljena pitanja vezana za pomirenje, Hrvati su uglavnom zauzimali odbrambeni/napadački stav. Neki su poricali samu njegovu suštinu govoreći da "su neke stvari nepomirljive" (Ispitanik 6). S obzirom na to da različite grupe koje različito tumače pomirenje mogu zakonske propise o pomirenju doživljavati kao nešto nametnuto, pomirenje se svodi na ispraznu retoriku koja nema utjecaja na probleme s kojima se ljudi u zemlji svakodnevno suočavaju. Za razliku od toga, ispitanici ističu da ekonomski razvoj i ljudska prava predstavljaju put ka konkretnom pomirenju.

Srbi se slažu da pomirenje jeste ili bi trebalo biti jedan od ciljeva obrazovnog sistema, ali su zabrinuti za njegovu konkretnu uspostavu. U sadašnjem kontekstu

mnogo toga zavisi od pojedinačne volje, što povlači rizik da se nikakvi napori neće poduzeti. Stoga retorika pomirenja sama za sebe ne rješava problem mržnje i suprotstavljenih interpretacija proteklog rata, što predstavlja rizik za mir u BiH. Prema ovoj grupi ispitanika, moguća rješenja trebala bi staviti jači naglasak na historiju mira kao dio cjelokupne modernizacije obrazovanja i fokusiranja na sadržaj.

Nedostatak razgovora i istraživanja

Kao posljedica socijalne i individualne traume, ljudi u BiH skloni su da izbjegavaju razgovor o proteklom ratu. Intervjui potvrđuju da taj obrazac nije etnički specifičan, što sugerira da otvoren razgovor o ratnoj problematici zauzima marginalno mjesto i u svakodnevnom životu i u učionici. Ključna varijabla u potonjem slučaju jeste geografska a ne etnička pripadnost. Zavisno od kantona, neki nastavni planovi i programi ne uključuju izučavanje perioda nakon 1992. godine. Na osnovu onoga što je rečeno u intervjuima i što je kasnije provjereno dodatnim istraživanjem, u većini kantona u FBiH nastavni planovi i programi za historiju (kao i zajedničko jezgro nastavnih planova) ne predviđaju proučavanje perioda u BiH historiji nakon stjecanja nezavisnosti 1992. godine, ili se zaustavljaju na padu socijalizma i stvaranju novih država u Evropi. U Republici Srpskoj nastavni planovi uključuju događaje iz perioda nakon 1992. godine, ali je jedan od ispitanika istaknuo da se tome obično posveti samo nekoliko časova pri kraju školske godine. Intervjui su također pokazali da se ono što je navedeno u nastavnim planovima ne mora nužno podudarati s onim što se odvija u učionici: interakcija između učenika i nastavnika može dovesti do direktnog ili usputnog spominjanja rata. Rat u BiH možda je i prisutan u školskim aktivnostima, ali još ne postoji jedan sveobuhvatan okvir koji bi regulisao način na koji su učenici izloženi toj temi.

Marginalni položaj nedavne historije i nedostatak diskusije o njoj nastavnici uglavnom objašnjavaju nedostatkom vremena ili nepostojanjem dogovora o tome kako ju tumačiti. Pored toga, nastavnici bi istovremeno trebali pokazati interes za to da se pomenu ta praznina popuni na akademskom nivou, ali umjesto

toga oni se žale da se uslijed političke nestabilnosti i međusobnog optuživanja između etničkih skupina ne provodi naučno istraživanje vezano za protekli rat. Uzrok za to je, po njihovom mišljenju, opasnost da bi se takvo istraživanje moglo iskoristiti u političke svrhe. Zasad su, dakle, stranice o proteklom ratu prazne, i niko osim nacionalista ne poduzima naučne aktivnosti da se one ispišu.

Podučavanje o slobodi

U koji okvir današnji nastavnici stavljaju svoju nastavnu slobodu? Jesu li je u potpunosti svjesni? Da li je zloupotrebljavaju? Koje su posljedice liberalizovane nastave historije u datom kontekstu? Nezavisno od etničke i geografske pripadnosti, nastavnici historije u potpunosti se slažu da imaju punu slobodu u nastavi. Smatraju da imaju i punu slobodu govora u učionici i da ona ni na koji način nije ograničena niti ugrožena (administrativno, birokratski ili na neki drugi način) kad je riječ o nastavi historije. Potrebno je dati posebnu napomenu za odgovore koje su dali ispitanici srpske nacionalnosti u našem uzorku: dvoje od njih su univerzitetski profesori, koji tradicionalno imaju veću slobodu, a treća osoba je nastavnik u osnovnoj školi, i ona je naprosto potvrdila izneseni stav bez ikakvih dodatnih objašnjenja.

Dominantni obrazac u vezi s nastavnom slobodom podrazumijeva opći nedostatak očigledne političke kontrole u obrazovanju u njegovoj krajnjoj fazi, tj. u učionici. Zbog toga nastavnici osjećaju da slobodno mogu reći šta god žele, a rezultat toga je da upravo oni donose konačnu odluku o tome hoće li se u učionici obrađivati tema proteklog rata ili neće.

U skladu s tim obrascem, intervjui sugerišu da aktuelno liberalizovano okruženje u kojem je smještena nastava historije možda i ne nudi prostor koji najviše pogoduje pomirenju. Odsustvo nadzora na svim nivoima povlači rizik pojedinačne zloupotrebe u veoma osjetljivoj poslijeratnoj atmosferi. BiH danas ima organizovanu nastavu iz aktuelnih oblasti kao što je "demokratija", ali kad je riječ o događajima iz bliske prošlosti, ne postoje mehanizmi koji bi mogli spriječiti sklonost poricanju ili pristrasnom prikazivanju histori-

jskih činjenica. Posljedice liberalizovane nastave historije u BiH danas podrazumijevaju reprodukciju nepodudarnih priča unutar okvira zasnovanog na usaglašenim stavovima (Torsti, 2003). Zapravo, kao što je navodeno u poglavlju "Pamćenje u BiH", osnovna karakteristika bh. obrazovnog sistema su *etnička fragmentiranost* i *kulturna dominacija*. S druge strane, kao što kaže Ispitanik 10, "odvojena sjećanja pothranjuju i tri različita (vještački stvorena) repertoara nastala tokom godina radi ostvarenja političkih ciljeva." Odvojeni etno-historijski prikazi održavaju konkurentne mitove o ulozi žrtve i pothranjuju nesporazume. S druge strane, stvaranje i reprodukcija tih paralelnih mitova slijede konkretne teme i obrasce koji su zajednički Bosancima i Hercegovcima iz svih etničkih skupina. U tom smislu, karakteristike tipične za bh. kulturu u cjelini doprinose održavanju postojeće fragmentacije.

Trendovi

Ovo se poglavlje bavi različitim potencijalnim razvojjima u nastavi historije i kolektivnom pamćenju kao faktorima procesa pomirenja (i obratno). O trendovima se uglavnom razgovaralo sa ključnim informantima, čija ekspertiza pokriva širok spektar područja, uključujući i obrazovanje, aktivizam u oblasti ljudskih prava, psihologiju i liječenje traume. Cilj analize trendova jeste da ponudi i objašnjenja i mogući razvoj događaja u budućnosti, te da objedini dva glavna nivoa analize. Prvi nivo odnosi se na tendencije kod analiziranih tema (koncepti, ideje i konstrukti) i obrazaca (teme u njihovoj dinamičkoj kombinaciji). Drugi nivo sugeriše moguće rezultate onako kako su ih naveli ispitanici i potvrdila vanjska analiza u prethodnim poglavljjima ovoga rada. Iako drugi nivo nužno podrazumijeva i provjeru primjenjivosti rješenja na trenutno stanje obrazovnog sistema u BiH, on također ukazuje na faktore koji su relevantni za kreiranje moguće politike i didaktičkih aktivnosti u budućnosti.

Individualno preživljavanje, kolektivna patnja

Kao što je rečeno u poglavlju "Zaboraviti ili oprostiti", stručnjaci za psihologiju žrtava, na primjer Weine (1999) i Janoff-Bulman (1992), naglašavaju složeni

odnos između sadašnjosti i prošlosti, individualnog i kolektivnog, te preživljavanja i patnje u situacijama koje podrazumijevaju rasprostranjenu i sveprožimajuću traumu. Pojedinaac koji pripada zajednici preživjelih mora naučiti da živi sa vlastitim traumatičnim sjećanjima. Njegov glavni problem jeste pronaći u sadašnjosti odgovarajući način da se privikne na nasilje i strah koji su rezultat traume iz prošlosti. U tom se smislu mogu javiti mehanizmi preživljavanja koji preživjelim omogućavaju razmjenu iskustva i uzajamnu podršku (Ajduković, 2007). Međutim, dubina njihove lične traume ne može se u potpunosti svesti na jedinstvenu formulu kojom će se na kraju premostiti jaz između različitih ličnosti i naći univerzalni način zacjeljivanja. Pojedinaac je uglavnom izolovan u svom vlastitom razrušenom svijetu. Iako je svjestan da su i drugi u sličnom stanju, on uglavnom nije sposoban s njima podijeliti svoju duševnu bol. Zbog toga, u društvu koje je prožeto traumom svaki pojedinac mora naći vlastiti mehanizam preživljavanja koji će zadovoljiti njegove lične potrebe izazvane traumom iz prošlosti.

Pojedinci koji su se našli u položaju žrtve mogu savršeno dobro funkcionisati u sadašnjosti, ali ih uvijek prati rizik od recidiva traume u teškim situacijama.

Stimulansi u čovjeku pokreću sjećanja. Ali ne može se to staviti u formulu. Iako je možete vidjeti, trauma je u suštini lična. Masovna trauma ima svoj zaseban život jer je bespomoćnost mnogo veća. (Ispitanik 10)

Kada se suočavaju s problemima, preživjeli iz svoga okruženja najčešće biraju one elemente koji ih podsjećaju na traumu iz prošlosti, koju tako mogu ponovo preživjeti kroz probleme iz sadašnjosti. Primijećeno je da su osobe koje su preživjele rat u bivšoj Jugoslaviji izložene mentalnim poteškoćama u drugačijoj mjeri nego opća populacija. Tako će se posljedice rata u BiH kod osoba koje naizgled dobro funkcionišu vjerovatno vidjeti tek u narednim dekadama.

Pojedinačni stres u posttraumatskim situacijama ima različite izvore i efekte koji zavise od ličnog iskustva i od sposobnosti psihološkog prilagođavanja. Kako

je spomenuto u razgovoru s ključnim informantima, međusobno djelovanje prošlosti i sadašnjosti postaje evidentno u onom obliku u kojem markeri traume i uzroci stresa pogađaju preživjele. Šetnja među izrešetanim zgradama u današnjem Sarajevu pokreće različite reakcije u zavisnosti od životnih okolnosti samog preživjelog pojedinca.

Šta se onda, pored tradicionalnog psihološkog i psihijatrijskog tretmana, može učiniti da se ublaži ili spriječi recidiv traume? Prije svega, neophodno je utvrditi potrebe preživjelih i onda na njih reagovati odgovarajućom strategijom. Primarna potreba koju izražavaju traumatizovani pojedinci u BiH jeste potreba da se razumije ono što se desilo i da se tome da neki smisao. Nakon traumatičnog iskustva počinju se postavljati neka egzistencijalna pitanja i počinje traganje za smislom života (Janoff-Bulman, 1992).

Njihova reakcija definitivno nije mržnja. Prije se radi o nemogućnosti da se shvati i razumije zašto se sve to desilo (Ispitanik 11).

Neovisno o praštanju, do kojeg može ali i ne mora doći, racionalno razumijevanje događaja vezanih za traumu postaje način da se zlo iz prošlosti inkorporira u sadašnju "normalnost". Vremenom su zdravstveni radnici koji se bave zaštitom duševnog zdravlja u BiH primijetili određenu evoluciju kod zahtjeva i potreba preživjelih – događaji kojih se sjećaju sve su dalje u prošlosti, ali ih i dalje progone na jedan novi način.

Kod suočavanja sa bolnim sjećanjima iz prošlosti prva reakcija na koju nailazimo je poricanje. Onda se to polako mijenja i ljudi počnu osjećati želju da pričaju, što je dobar znak. Međutim, nema niti jednog načina da se s tim nose i ispričaju ratne priče. Praktično je to *individualni vid patnje*, iako je to nešto što je zajedničko mnogim ljudima... U zadnje vrijeme dešava se da se ljutnja zbog gubitka pretače u borbu za ljudska prava. Onda čujete ovakva pitanja: "Ko je imao pravo da baci granatu koja je ubila moju petnaestogodišnju kćerku?" (Ispitanik 10, *moj kurziv*)

U ovoj ilustraciji profesionalnog iskustva poricanje biva zamijenjeno jednim otvorenijim pristupom pamćenju, kako se bijes polako pretvara u traženje pravde i priznavanje patnje u sadašnjosti. Slično tome, iz perspektive prosvjetnih radnika, "svrha Špamćenja zlaČ jeste razumijevanje". (Ispitanik 8)

"Svjedočenje kao metod psihoanalize", koji objašnjava Weine (1999) i koji je primijenjen u nekoliko postkonfliktnih situacija, ima dosta potencijala za rješavanje ovakvih pitanja. Njegov cilj je omogućiti preživjelima da se i njihov glas konačno čuje i da se njihova patnja prizna i prihvati. Razumijevanje do kojeg se dolazi pričanjem vlastitih traumatičnih sjećanja ne znači i oslobađanje od psihološke boli koja je tom traumom uzrokovana, ali može pružiti izlaz iz izolacije i osjećaj pripadanja. Dok su mehanizmi preživljavanja i dalje individualni, kolektivno iskustvo može voditi ka smanjenju latentne patnje i potencijalnog recidiva u sadašnjosti tako što će preživjele smjestiti u zaštićenu zajednicu pod stručnim nadzorom.

Ponavljanje grešaka

Aktuelna situacija u bh. obrazovanju, ali i u drugim oblastima, može se opisati kao "nefunkcionalna održivost" (Van Arsdale, 2007): stanje samoodržive svakodnevne uzbune koju ljudi prepoznaju, ali je istovremeno smatraju i normom. Prema uobičajenoj percepciji, ništa ne funkcionise, ali se ništa ne može ni promijeniti. Prisutan je i osjećaj da je - uprkos nedavnoj dramatičnoj transformaciji društveno-političke situacije uzrokovane ratom - ovaj dio svijeta u suštini i dalje otporan na promjene. Na taj osjećaj bespomoćnosti utječu i teze o "balkanizaciji", koje su široko rasprostranjene i prihvaćene u čitavom društvu. Učesnici u studiji nisu direktno istakli "balkanizaciju" kao jedan od dominantnih trendova, ali su u svojim odgovorima nagovijestili konstrukte zasnovane na postavci da u njihovom društvu postoje kulturne specifičnosti koje određuju i strogo uvjetuju njihovo ponašanje, kako individualno tako grupno. Loša strana toga je što se - kako je rečeno u poglavlju "Pamćenje u BiH" - krize koje se dešavaju smatraju neizbježnim. S druge strane, to prerasta u proročanstvo o neuspjehu koje se samo po

sebi ispunjava. Ključni informanti u studiji na različite su načine naglasili tendenciju da se umanjí značaj mogućeg rizika i vremenom ponove iste greške.

Uzmimo primjer piramida...⁸ Bosanci više vjeruju u nemoguće nego u moguće. Skloniji su piramidama i praznovjerju nego čišćenju vlastitih ulica. To također utječe i na način na koji su ljudi doživljavali rat: *bilo je mnogo lakše prihvatiti da se nešto strašno dešava nego uraditi nešto da se to zaustavi.* (Ispitanik 12, *moj kurziv*)

Prema istom ispitaniku primjer "piramida" u Visokom spaja tradicionalne karakteristike bosanskog pristupa historiji i savremene događaje. Tako danas, na primjer, postoji kontinuitet sa jugoslavenskom intelektualnom atmosferom nakon II svjetskog rata, u kojoj je savremena historija u principu izostavljena zbog političkih ograničenja. U većini slučajeva svjedočenja o ratu u BiH ograničena su na društvenu sferu. Kao i u Titovoj Jugoslaviji, porodične i prijateljske mreže i dalje služe kao spremišta za liberalizovane historijske poglede. U prelazu od titoizma ka demokratiji i tokom rata pojam kolektivnog pamćenja bio je veoma sličan ovom obrascu, premda se opći okvir promijenio. U nastavi historije i dalje nedostaje transparentnosti i poticaja za iskren i otvoren razgovor.

Kao što je primijetio Ispitanik 11, "jedan od faktora promovisanja projekta podijeljene BiH jeste činjenica da se historija shvata na različite načine." Iako to vjerovatno nije općeprihvaćen stav, rasprostranjeni i konkurentni prikazi proteklog rata ukazuju na veliko neslaganje u pogledu njegovih uzroka. Ukoliko je ova analiza tačna, a s obzirom na trenutnu situaciju, od Bosanaca bi trebalo očekivati da u obrazovanju i kolektivnom pamćenju slijede uvriježene obrasce poput onih o kojima smo već govorili. Bez vanjskog utjecaja, ljudi u BiH vjerovatno će podržavati i vjerovati u konkurentne historijske mitove koji pothranjuju odvojene identitete. Ukoliko obrazovni sistem i neka druga područja javnog života ne uspiju premostiti jaz između privatnih prikaza i pamćenja i ne riješe pitanje potrebe etničkih grupa za identitetom, budućnost BiH donijet će još veću fragmentiranost - i još jače neprijateljstvo.

⁸ U oktobru 2005. Visoko, grad smješten četrdesetak kilometara sjeverno od Sarajeva, skrenulo je na sebe pažnju svjetske javnosti kontroverznom tvrdnjom da je tu otkrivena piramida koja je rad ljudskih ruku. Pozvan je tim stručnjaka da provjeri autentičnost objekta, ali se još uvijek nije došlo do jasnih zaključaka. I dalje se vrše iskopavanja na pomenutom nalazištu.

“Modernizacija”

Namjera ove analize nije da sugeriše kako postoji neki jedinstveni i unaprijed zacrtan put napretka kojim bi zemlje i narodi trebali poći. Međutim, a na to su ukazali sami ispitanici, u današnjoj BiH ima puno nade za ono što nazivaju “modernizacija” - pojam koji obuhvata ideju kapitalizma, liberalnih vrijednosti i zapadne demokratije. Po njima, “modernizacija” predstavlja mogućnost da se iziđe iz začaranog kruga “historije koja se ponavlja”, a koji smo ranije analizirali. “Tolerancija i modernizacija u društvu (tj. zapadna demokratija) jesu izlaz iz mržnje i početak međusobnog poštovanja” (Ispitanik 3). Utjecaj vanjskih aktera kao što su međunarodni dužnosnici i univerzitetski profesori doživljava se kao šansa da ova zemlja sustigne Evropu u smislu razvoja u oblasti obrazovanja, što se jasno vidi na osnovu isticanja značaja Bolonjskog procesa. S druge strane, nezavisni posmatrači mogu ukazati na važnost određenih pitanja a da pri tome ne budu optuženi za pristrasnost. Neutralnost i objektivnost predstavljaju možda najznačajniji doprinos međunarodne zajednice današnjoj BiH.

Kao i drugi strani istraživači, i vi ste nam postavili pitanja koja nas navode na razmišljanje. Obično o tim stvarima ne razmišljamo, a ja čak nisam ni bio svjestan da imam ikakav stav o većini njih sve dok vam nisam morao odgovoriti. (Ispitanik 3)

Postoji nada da bi vanjska intervencija mogla olakšati reformu nastave historije. Preporuke koje daje treća strana mogu pomoći da se dođe do usaglašene verzije recentne historije koja će zadovoljiti simbolične potrebe sve tri etničke skupine, ali i potrebu hitnog reorganizovanja obrazovnog sistema i ulaganja u izgradnju kapaciteta.

Odsustvo centralizovane kontrole i individualna sloboda odlučivanja o nastavnim planovima i programima karakteristike su trenutnog bh. obrazovanja. Čak i zajednička jezgra nastavnih planova i programa, koja će se na kraju uvesti u sve škole u Federaciji BiH, kantonalnim odborima za obrazovanje ostavlja slobodu odlučivanja. Nadalje, u svim kantonima svaki direktor škole, a na kraju i svaki nastavnik, ima mogućnost da oblikuje pojedinačne pristupe i programe rada.

Već danas liberalizovano obrazovanje u BiH otvara mogućnost za dva veoma opasna pravca. Prvi podrazumijeva jačanje dominantnih etničkih i političkih grupa kao jedine snage koja može pružiti obrazovanje, uz rizik promovisanja nacionalističkih pristupa historiji i kažnjavanja pluralističkih napora svih nacionalnosti. Drugi, bliži sadašnjem stanju, vodi ka fragmentaciji obrazovnog sistema u smislu različitih etničkih skupina i kantonalnih granica u BiH. Neutralizacija obje ove tendencije zavisi od nekoliko faktora. Prvo, pomoć međunarodne zajednice ne smije naglo nestati nakon što se poduzmu inicijalne aktivnosti na društvenoj obnovi u zemlji. Bosna ne bi smjela biti napuštena nakon što se postignu određeni rezultati i ostvare drugi globalni prioritati. Drugo, politička volja lokalnih vlasti ključna je za provođenje svake reforme. Lokalni lideri moraju preuzeti odgovornost i prihvatiti ideju da put naprijed podrazumijeva i međuetničku saradnju, te da od opstrukcije niko nema koristi. Treće, davanje nade široj populaciji od ključnog je značaja za poboljšanje životnog standarda. Fatalizam i ravnodušnost najveći su neprijatelji “modernizacije”. Promjene u društvu počinju od ličnih napora svakog pojedinca.

Od pomirenja do presudnog pamćenja

Pomirenje je danas pomodni koncept koji promovišu uglavnom strane institucije i analitičari. Bosanci i Hercegovci se uveliko pitaju ima li iza tog pojma išta osim retorike. U početnim fazama poslijeratne obnove *pomireno* obrazovanje svodilo se na “neobrazovanje” gdje su najkontroverznija pitanja iz bliske prošlosti naprosto prešućivana, dok su sjećanja na njih još bila prisutna na privatnom nivou. Postoji rizik da će se pomirenje iskoristiti kao zamjena za bivšu komunističku ideologiju, kao univerzalni lijek za prošla zla. Kao i prethodni sklopovi, ono vodi ka smirivanju agresivnih tendencija u društvu, ali bez otklanjanja njihovih osnovnih uzroka. Pomirenje je u praksi sličnije poricanju nego inkluzivnom pristanku na kolektivno pamćenje. Nasuprot tome, problemi etničkog nacionalizma moraju se rješavati otvoreno ako se želi izbjeći dalje izbijanje nasilja u BiH. Ljudima u ovoj zemlji treba dati odgovarajuće instrumente pomoću kojih će se pomiriti s pamćenjem zla, i na individualnom i na društvenom

planu, i sa nesmanjenom nadom se suočiti s izazovom suživota u budućnosti. Proces pomirenja još uvijek je samo prazna fraza koju treba pretvoriti u konkretno iskustvo koje će ljudi razumjeti. Stoga je upravo sada vrijeme da se krene naprijed prema jednom usaglašenom pristupu. Trenutni cilj je naći unutrašnja rješenja za problem etno-nacionalizma koja će uzeti u obzir sve značajne komponente, uključujući i *identitet*, *spoznavanje* i *izgradnju kapaciteta*.

Može li se trauma reprodukovati i nastaviti kroz generacije? Podučavanje historiji ima središnju ulogu u komunikaciji među generacijama. Stavovi kao: "Još imam ožiljke od rata, ali nikoga ne mrzim" (Ispitanik 1) trebali bi postati sastavni dio zajedničkog iskustva svih učenika u BiH. Da bi se izbjegao razvoj događaja u kojem će, umjesto kolektivnog pamćenja zasnovanog na odgovarajućim vrijednostima, stalno održavanje traume biti svrha nastave historije, potrebno je omogućiti usvajanje pristupa historiji koji nudi višestruke perspektive. Ukoliko je iskreno, uzajamno priznavanje patnje i krivice uz otvoreno *kazivanje istine* jeste preduvjet za nenasilno i dugoročno rješavanje konflikata. Suočavanje sa prošlošću na zajedničkim osnovama znači pronalaženje načina da se prihvate i dobra i loša sjećanja, ali i da se ona podijele s *Drugima*.

Ispitanik 10 vidi moguću prednost međuetničke komunikacije u smislu oživljavanja i pozitivnog vrednovanja pamćenja suživota koji je postojao prije rata. Prema tom stavu, važno je prepoznati i priznati patnju prije nego što se počne tražiti način da se ona ublaži na društvenom nivou. Navedeni ispitanik zagovornik je forme kolektivnog pamćenja koja će pomoći da se očiste "tamne mrlje" u prezentaciji prošlosti svake od skupina, i to izoliranjem njenih šovinističkih elemenata. Pomenuti prijedlog uzima u obzir potrebu da se svim etničkim skupinama garantuje autonomija i sistem koji će sama uspostaviti kad je riječ o osjetljivim pitanjima kao što je historija, ali i nastoji eliminisati moguće uzroke budućih konflikata. Takvi mehanizmi kojima se može doći do "zdravog" kolektivnog pamćenja upotunjavaju pojam *ključnog pamćenja*.

Pored priznavanja i prepoznavanja patnje i vještina potrebnih za proučavanje historije, prosvjetni radnici u BiH također bi trebali imati na umu i pitanje identiteta. Trenutno u BiH ne postoji kolektivno pamćenje koje bi moglo podržati jedinstveni bosanski identitet. Bosanci smatraju da ono što im je svima zajedničko jeste osjećaj bespomoćnosti zasnovan na samoporažavajućem narativu čiji je glavni element primitivizam. Konkretno govoreći, u intervjuima su se ispitanici Bošnjaci pokazali kao veći zagovornici teme prethodnog suživota koji je postojao stoljećima, dok su Hrvati i Srbi bili suzdržaniji. Paralelni slojevi identiteta sami po sebi nisu problem; oni mirno mogu istovremeno postojati u istom društvu unutar zajedničkog okvira. Taj se okvir može uspostaviti na osnovu univerzalnih vrijednosti i zajedničkog nacionalnog identiteta. Univerzalna ljudska prava s jedne strane (Ispitanik 11) i što jače osjećanje "bosanstva" (Ispitanik 12) s druge, rješenja su koja su ponudili ključni informanti u studiji. Naučno istraživanje trebalo bi tragati za pozitivnim i zajedničkim kulturnim crtama u bh. historiji koje će povezivati različite etničke skupine i neće od njih praviti taoce nacionalističkog diskursa. Put napretka podrazumijeva ulaganje u identitet koji je paralelan i superioran u odnosu na različite etničke pripadnosti, što svoj legitimitet nalazi u poštivanju ljudskih a ne etničkih prava. Da bi se to postiglo, prosvjetni radnici moraju podsticati učenike na kritičko mišljenje u svim situacijama kako bi se izbjegla dominacija strane mitologije u bosanskohercegovačkom društvu.

5. Zaključak

Obrazovanje je čin ljubavi, pa stoga i čin hrabrosti.

Ono se ne smije bojati analize stvarnosti niti - po cijenu da se otkrije kao farsa - smije izbjegavati kreativnu diskusiju.

(Freire 1973, 38).

Kolektivno pamćenje je gomila društvenih i pojedinačnih procesa, a ne neka datost. S jedne strane, kako se sjećanja sliježu u umovima pojedinaca, ona stalno dobivaju nova značenja u odnosu na promjene u sadašnjosti. S druge strane, usaglašeni okviri kolektivnog pamćenja mogu imati pozitivan učinak na ratom razorene društvene postavke. Specifični izazovi podrazumijevaju nastojanja da se razjasni zlokobna prošlost u stanju u kojem je teško biti "objektivan" uslijed ogromne količine lične patnje koju su mnogi pojedinci iskusili. Kako je rekao jedan ispitanik: "Ne možete 'preskočiti svoju sjenu' (tj. biti objektivni) kada se učestvovali u ratu" (Ispitanik 6). Ali uprkos teškoćama pri racionalizaciji zla, u postkonfliktnim društvima pamćenje također može biti integralni dio procesa obnove društva. Proces razjašnjavanja problematične prošlosti ne obuhvata samo sjećanje ili zaboravljanje. Niti politika pamćenja u potpunosti oblikuje društvo nepromjenjivim pogledom na njegovu prošlost i identitet zabetoniran u sadašnjosti. U stvari, nakon traumatičnih događaja potrebno je odgovoriti na potrebu za pravdom. Komemoracije nisu dovoljne da neutralizuju historijsko zlo, a poricanje dovodi do rizika da društvo ignoriše izvorne uzroke sukoba. Umjesto toga, priznavanje "sjećanja na zlo" čini se prvim korakom ka istinskom pomirenju.

Teško je historijsko zlo pretočiti u riječi. Ono je tumačenje, zagonetka, uznemiravajuća slika u kolektivnom pamćenju. I za političare i za historičare suočavanje sa zlom jedan je od najvećih izazova nakon sukoba zato što zahtijeva iskren pogled na ljudsku prirodu. Vjerovatno ima istine u uobičajenom poimanju da se vrijednost nekog društva mjeri njegovim odno-

som prema najzapostavljenijim članovima, a posebno u vremenima krize kao što su ratovi. Teško je prihvatiti ideju da svako društvo u svakom trenutku može pasti u moralnu provaliju silovanja, mučenja, genocida. Zapravo, svaki put kada negativno djelovanje cilja na "obespravljene, marginalizovane, ranjive" (Van Arsdale 2006, 14), čovječanstvo dolazi pod znak pitanja. Onda se mi kao ljudska bića pozivamo na borbu sa scenarijem pojedinaca koji nanose štetu nevinim ljudima predstavljenim kao obezličeni *Drugi*. Ali zato što je teško naći objašnjenje za prividnu besmislenost historijskog zla, važno je i potrebno istrajati u nastojanjima da se njegovim žrtvama da glas. Tako historijska ispitivanja postaju misijom pravde, ne toliko u smislu postizanja neosporne istine već u smislu uključenosti u proces izricanja istine.

Iz jedne perspektive, "novi poredak" u Bosni i Hercegovini smatra se izjednačavanjem sa "kriminalnom, etnički strukturiranom [državom] navodno stvorenom u interesu... Bošnjaka, Srba i Hrvata" (Lovrenović 2001, 208). Zapravo, danas je ova zemlja na ivici između etničke podjele i "države građana" (Bieber 2006) ili države bez etničkih konotacija. Obje opcije su problematične i nemaju dovoljno podrške od različitih stranaka. Međunarodne organizacije poput OHR-a postepeno prenose svoje ovlasti na lokalne institucije, dok mnogi i unutar i izvan BiH traže produžetak međunarodnog prisustva. U bliskoj budućnosti, bosanskom društvu treba dati šansu da se projicira u sutrašnjoj EU kao ravnopravan član. Ovo podrazumijeva učešće i osjećaj vlasništva, ali i odgovornost.

Sadašnja situacija rezultira nečim što bi se moglo nazvati "nefunkcionalna stabilnost" (Van Arsdale 2007). Poput drugih etnički podijeljenih društava, Bosnu odlikuje visok nivo sistemske izdržljivosti uprkos nefunkcionalnosti i uključujući nefunkcionalnost. U ovom kontekstu nefunkcionalnost biva tolerisana, uklopljena i shvaćena od strane svih zainteresovanih aktera, koji su na nju reagovali razvijanjem odgovarajućih strategija tako da sistem opstaje uprkos samom sebi. Akteri su saučesnici utoliko što se prilagođavaju abnormalnom svodeći ga na normu i materijalno i reprezentativno.

Takvi sistemi ostaju problematični, ali i opstaju i mogu biti održivi dugoročno jer njihova nefunkcionalnost postaje strukturalna. Izvanjski akteri također imaju ključnu ulogu u opstojnosti ovih situacija. U slučaju Bosne, ta opstojnost jasno je vezana za intervenciju međunarodne zajednice kroz institucije uspostavljene Dejtonskim mirovnim sporazumom.

Promjene u institucionalnim uvjetima BiH nisu moguće bez temeljitog razumijevanja relevantnih kulturoloških i psiho-socijalnih faktora. Posebno je utjecaj nedavnog rata poremetio identitete i promijenio životno okruženje u većini zemlje. Nadalje, skoriji i dugogodišnji trendovi socijalne reprezentacije kočje razvoj jedinstvenog bosanskohercegovačkog identiteta, što ima ozbiljne posljedice po političku i društveno-ekonomsku postavku zemlje. Dosljedno ovim okolnostima, simbolički i materijalni nivo poslijeratne obnove treba posmatrati kao jednako relevantne u BiH. **U tom smislu, upotreba i zloupotreba historije od strane države kroz ideologiju i obrazovanje ima ozbiljne strukturalne posljedice koje mogu odrediti hoće li doći do nasilja ili do demokratske stabilizacije u postkonfliktnom okruženju.**

U svojoj zoni između *poricanja* i *priznanja*, dva ilustrativna primjera objašnjavaju kako se kolektivno pamćenje može razvijati nakon perioda nasilja. Nakon što se historijska sjećanja stišaju i dobiju odgovarajuće reakcije zrelih demokratskih institucija, *priznavanje* se može smatrati poželjnim odgovorom na prošlo nasilje, kako se vidi iz aktivnosti Fondacije Monte Sole škole mira.⁸ Monte Sole je brdoviti kraj južno od Bologne u Italiji, gdje su od 29. septembra do 5. oktobra 1944. godine masakr nad 800 civila počinili nacistički vojnici potpomognuti talijanskim fašistima. Misija ove škole je da obrazuje i učenike i širu javnost o zlokobnoj prošlosti i ponudi perspektivu nenasilne transformacije sukoba za aktuelne kontekste razdora. Od 2002. godine škola organizuje obrazovne inicijative, uključujući mirovne radionice i dijaloge za učenike iz konfliktnih i postkonfliktnih područja (npr. Izrael/Palestina, Kosovo, Kolumbija i Argentina). Utemeljena na naslijeđu mjesta koje je svjedočilo strašnom nasilju, ova škola svoje aktivnosti

fokusira na koncepte građanstva, pamćenja, ljudskih prava i obrazovanja za mir, sa sveobuhvatnim ciljem razvoja "mirovne kulture" zasnovane na pluralizmu i dijalogu. *Pomirenje* se pritom smatra proizvodom svijesti i pamćenja, u smislu sposobnosti da se ujedine sadašnjost i prošlost i pokrenu nova pitanja o historiji za koje postoji mogućnost pronalaženja odgovora. Stručnjaci koji učestvuju u ovim aktivnostima vjeruju u vrijednost "dekontaminacije" mjesta kao što je Monte Sole, gdje je od iznimne važnosti imati ciljeve više od prostog očuvanja sjećanja. Zapravo, rad Fondacije prevazilazi retoriku "nikad više" i proaktivno prihvata izazove davanja glasa onima koji su podlegli nasilju, a stalno preispituju vlastite historijske pretpostavke. Iako je relativno mala, Škola uživa nacionalni i internacionalni ugled i sve više se uzima kao referentna tačka za obrazovne projekte koji se bave sprječavanjem nasilja i rješavanjem sukoba.

S druge strane spektra je *poricanje*, koje je još uvijek primamljiva strategija pristupa historiji u bivšoj Jugoslaviji. Danas se Slovenija ističe kao uspješna u regijonu: trenutno je jedina bivša jugoslavenska republika koja je članica EU i euro-područja. Također zahvaljujući političkoj podršci i ekonomskom partnerstvu Zapadne Evrope od 1991. godine, Slovenija je ostala uglavnom netaknuta jugoslavenskim ratovima, a sada uživa kontinuirani period demokratskih reformi i ekonomskog rasta. Međutim, uprkos relativnom uspjehu, neke značajne zablude utječu na to kako Slovenija danas gleda na svoju prošlost. Danas je u Sloveniji vidljiv osjećaj ponosa, isključivosti i različitosti u odnosu na Balkansko poluostrvo i njegove narode. Bez ikakvog odnosa sa stvarnošću, pedeset godina jugoslavenske federacije često se predstavlja isključivo kao vanjska potlačenost i totalitarizam, iako bi se moglo reći da je pristupajući SFRJ na kraju Drugog svjetskog rata Slovenija razmijenila nezavisnost za sigurnost, da ne spominjemo jake kulturne sličnosti s narodima regije. Petnaesta godišnjica desetodnevnog rata između novouspostavljene Slovenske armije i Jugoslavenske narodne armije obilježena je, između ostalog, i izložbom u Muzeju savremene historije u Ljubljani pod nazivom "Ujedinjeni u pobjedi - Nezavisnost Slovenije"

⁸ <http://www.montesole.org> posljednji pristup 3. 04. 2007.

uz podršku Ministarstva kulture Slovenije. Iznenadujuće za zemlju koja uživa ugled “najzapadnjačkije” u regiji, brošura izložbe sadrži tragove balkanskog nacionalizma i selektivnog pamćenja.

Naš veliki rat iz 1991. godine bio je rat u kojem su Slovenci uspjeli naći izobilje hrabrosti i mudrosti, rat bez mnogo prolivene krvi i branitelja i napadača. Ovaj pobjedonosni spoj velike pobjede sa što je manje moguće krvoprolića posebni je vid veličanstva slovenskog rata iz 1991. godine (Dežman 2006, 17).

Ponavljanje pojmova pobjede i jedinstva uobičajeno je pri obilježavanju praznika nezavisnosti u mnogim zemljama. Ali ove riječi su također namijenjene jačanju mita o civiliziranoj Sloveniji, ili ekonomski razvijenom jugoslavenskom sjeverozapadu, koji obuhvata i Hrvatsku, za razliku od ratnohušakačkog jugoistoka (Bakić-Hayden 1992). Na primjer, tautologija o “velikom ratu” u potpunosti previđa da je svrsishodnost prije nego “mudrost” omogućila mali broj žrtava, a potpuno se zanemaruju i drugi ključni faktori poput nepostojanja srpskog stanovništva na teritoriji Slovenije na koje bi se jugoslavensko vodstvo moglo osloniti da nastavi ofanzivu. Ovaj kratkovidni stav nije slučajaj, već je proizvod rasprostranjenijeg diskursa usmjerenog na udaljšavanje zemlje i njenog naroda od “balkanskog primitivizma”. Uz poricanje balkanskog naslijeđa, jedinstvenost slovenskog primjera predstavlja se kao alternativa etničkom nacionalizmu. A zapravo su takvi izrazi nacionalnog ponosa štetni po priznavanje koje bi bilo poželjan korak ka pomirenju.

U širem balkanskom kontekstu, a posebno što se tiče Bosne i Hercegovine, procesima poricanja, odbrambenih mehanizama i prilagođavanja u kolektivnom pamćenju posreduju konstrukti orijentalizma i okcidentalizma. Na raskršću četiriju religija (katoličanstva, pravoslavlja, islama i judaizma) i brojnih političkih entiteta i kulturnih tradicija, na narod BiH u cijelosti su utjecali vanjski akteri, i materijalno i simbolično. Zablude i iz Zapadne i iz Jugoistočne Evrope uzajamno su utjecale na njihov odnos. Ali balkanizacija regije

je daleko od pukog deskriptivnog procesa (Todorova 1997). Zapravo se radi o diskursu moći koji je tokom historije imao važne posljedice na to kako se lokalni i međunarodni akteri odnose prema institucionalnim, pojedinačnim i kulturološkim faktorima. Balkanizacija kao narativ barbarstva problematičan je jer ne uzima u obzir mogućnost izbavljenja iz historije koja se naizgled ponavlja i koju odlikuje izbijanje nasilja. Jasno je da narativi Balkana kao inferiornog i primitivnog nisu u skladu s ciljem pomirenja između naroda u toj regiji. Stoga treba odbaciti ovakav pristup i usvojiti sveobuhvatnu evropsku perspektivu utemeljenu na zajedničkim građanskim vrijednostima i pretpostavci da se svaki društveno-politički sistem može poboljšati ako mu se pruže odgovarajući analitički i materijalni instrumenti.

Iz ove perspektive možemo bolje razumjeti Todorovu (2003) kritiku tradicionalnih shvatanja pamćenja koja je kulturološki neograničena i može se primijeniti i na Istok i na Zapad. Ne postoji inherentna prednost niti štetnost pamćenja kao društvene funkcije. Zapravo, sav značaj historija dobiva *ex-post facto*. Ako državno rukovodstvo oduzme pravo na gradnju i razgradnju historijskog značenja, misija historičara i obrazovnih radnika ispada više politički obojena nego obično. Stoga, u slučaju historijskog zla poput evropskih totalitarizama dvadesetog vijeka, ili poput rata u Bosni od 1992. do 1995. godine, političke elite snose odgovornost pronalaženja odgovarajućih odnosa prema toj prošlosti. Posebno moraju odgovoriti na potrebe svih komponenti postkonfliktnog društvenog okruženja.

U BiH i žrtve i počinitelji zahtijevaju niz promjena sadašnje situacije i načina na koji se ona predstavlja i reprodukuje u javnoj sferi, što može biti pokrenuto samo obavezivanjem lokalnih, regionalnih i međunarodnih aktera. Sve u svemu, nastojanja u obnovi društva treba da nadopune stvaranje ravnopravnog, samoodrživog i zadovoljavajućeg okruženja za liječenje rana društva preživjelih. Socijalno rekonstruisano okruženje trebala bi odlikovati operativna veza između odbrambenih (psiho-socijalnih) i prilagodljivih (kulturoloških) nivoa socijalne intervencije. Prvi se uglavnom tiču pojedinaca, kako žrtava tako počinitelja,

dok se potonji fokusiraju prvenstveno na grupe. Kako bi se obezbijedila valjana mogućnost pomirenja, ova veza mora se ticati pitanja povjerenja i pravde, koja su vjerovatno najizraženija (i najproblematičnija) područja komunikacije među grupama nakon sukoba. Razaranje povjerenja i razvoj kulture cinizma i bespomoćnosti u vezi s političkim autoritetima primjećuje se u nizu ratom razorenih društava, koja se često odlikuju reprodukcijom traume kod novih generacija, koje su imale malo ili nimalo izravnog iskustva sukoba (Dickson-Gómez 2002). Pravda je također ključna i za žrtve i za počinitelje, jer ponovno uspostavlja funkcionalne odnose i unutar i između društvenih skupina koje su na različite načine pogođene sukobom i poslijeratnim periodom. U BiH bi prilagođavanja u ovom smjeru trebala početi ocjenom historijske istine sa svih strana. Složeno pitanje pravde ogleda se u kontroverznoj aktivnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, a i u učestalim pozivima da se uspostavi komisija za istinu i pomirenje.

Mogući povoljni ishodi vezani za procese kolektivnog pamćenja i nastave historije obuhvataju **rehabilitaciju, obnovu i pomirenje**. *Rehabilitacijom* se prvenstveno treba baviti u sklopu psihologije žrtve. Iz perspektive žrtava, Weineov (1999) pristup svjedočenju kao sredstvu pojedinačnog liječenja u društveno poremećenim kontekstima nudi primjer toga kako mentalno zdravlje može postati dodirnom tačkom između ličnog i grupnog iskustva. Psihijatri i psiholozi koji su radili sa preživjelim iz regije naglašavaju važnost emotivne strane pomirenja, koja se obično previda u postkonfliktnim intervencijama, a koja obuhvata i reformu obrazovanja (Ajduković 2007). Da bi se odala počast sjećanju žrtava ratnih trauma poput progona, silovanja i sakaćenja, i da bi im se ponudila prilika da se pomire s raznim *Drugim* i sa samim sobom, potrebno je uspostaviti obrazovni sistem svjestan metoda psiholoških intervencija u PTSP-u (Ajduković 2007).

Na pravnom nivou, *obnova* putem pravde također može pozitivno utjecati na razvoj mirotnog okvira za kolektivno pamćenje. Restorativna pravda može imati snažan utjecaj u smislu društvenog liječenja jer

postavlja precizne pravne (i moralne) standarde koji se ne mogu prekršiti u budućnosti. Podjela istine, priznanje krivice i prihvatanje izvinjenja također mogu olakšati razvoj odbrambenih mehanizama kod traumatizovanih pojedinaca i pomoći im da obnove svoje razbijene pretpostavke u kontekstu društva preživjelih (Janoff-Bulman 1992). U ovim slučajevima, pravda je funkcija i kazne i oprosta. Kako navodi Galtung (2001), praštanje predstavlja krajnji mentalni korak u procesu socijalne obnove u kojem samopriznata žrtva prihvata da počinitelj zaslužuje oprost, dok se počinitelj iskreno izvinjava. Umjesto da se fokusira na odštetu u smislu retributivne pravde koja se temelji na kažnjavanju, obnova nastoji ocijeniti istinu i odgovornost i pomoći žrtvama zla u njihovoj potrazi za smislom. Stoga obnova nije ograničena na ICTY koji funkcioniše (nezadovoljavajuće) u okviru odmazde, već svoje aktivnosti širi i na javnu sferu, tj. na medije i obrazovanje. Odgovor na pitanje "Zašto?" danas prevladava u javnim pozivanjima na rat i ima važne posljedice u načinu na koji se pristupa historiji u bh. školama (Ajduković 2004). Dok se tumačenje nedavnog rata treba ostaviti krajnjoj ocjeni pojedinaca – građana – osposobljenih za kritičko razmišljanje, obnova također nastoji obuzdati transgeneracijski prijenos traume. U tom smislu, otvoreni rasizam je lakše uočiti od osrednjih neprijateljskih opaski, ali ove potonje su češće i unutar i izvan učionica. Iz ovog razloga, **restorativne inicijative** u Bosni i Hercegovini trebaju posebnu pažnju posvetiti kontekstu **održavanja predrasuda koje dugoročno mogu postati osnova za ponovno izbijanje etničke mržnje**.

Iz perspektive počinitelja, otkrivanje istine može postati osnova za novi početak u kojem se pojedinci a ne grupe označavaju kao krivci. Ne odbacujući temeljno pitanje krivice, koje se mora riješiti odgovarajućim institucionalnim instrumentima, također je potrebno krenuti dalje, uključivanjem svih skupina u proces obnove. Na kraju se pitanje obnove više neće tumačiti kao kazna protiv određene etničke skupine nego će postati okvir kulture ljudskih prava zasnovane na građanskim vrijednostima i pojedinačnoj odgovornosti. Što se tiče demokratizacije, bh. društvo se suočava sa izazovom

zajedničkim za regiju Zapadnog Balkana: tranzicijom iz etničkih u ljudska prava. Takav izazov je posebno otežan u kontekstu bez tradicije poštivanja prava osobe kao ljudskog bića, a ne kao člana određene etničke, kulturne i/ili vjerske skupine. Ovdje će razvoj i podrška građanskom a ne etničkom društvu vjerovatno zaokupljati tvorce politike sljedećih nekoliko decenija.

Iz sociološke perspektive, *pomirenje* je protuotrov za održavanje izabranih trauma utemeljenih na "bijesnim sjećanjima". U Bosni ovaj rizik predstavlja diskurs o genocidu, koji prvenstveno iznose Bošnjaci u vezi s događajima poput Srebrenice i koji sve više postaje motivacijom identiteta žrtve. Iako je ispravno i potrebno sjećati se patnje žrtava, njihovih porodica i prijatelja, sadašnje reakcije na nasilje koje je u prošlosti bilo etnički usmjereno poprimaju etnički isključive karakteristike. Problem ovog pristupa žalovanju je što se na zlodjela iz prošlosti fokusira kao na etnička a ne ljudska. I obratno, Bosna mora ustrajati na putu društvenog preinačenja historije fokusirane na elemente zajedništva a ne segregacije. Ako bi obrazovni sistem prihvatio ovaj izazov, proces pomirenja bio bi unaprijeđen temeljnim komponentama svijesti i pamćenja.

Na tragu **rehabilitacije, obnove i pomirenja**, kolektivno pamćenje u Bosni ima potencijal da postane platforma za dijalog, a ne prostor nasilnih konfrontacija. Nastava historije bi svakako mogla biti ta platforma u budućnosti. Trenutno, niz nedostataka u razvoju mirotvornog kolektivnog pamćenja koči proces socijalne obnove. U većini slučajeva sadašnji nedostaci ukorijenjeni su u prošlosti ili su posljedica dugogodišnjih konstrukcija i društveno-političkih odnosa. Odnos primijećen u studiji slučaja uglavnom je potvrdio osnovne zaključke teoretskih poglavlja ovog rada. Posebno sljedeće:

1. Postoji kontinuitet u odnosu ljudi prema historiji kada se poredi socijalistička Jugoslavija i današnja BiH. Sveobuhvatno izricanje istine iz višestrukih perspektiva ne upražnjava se sistematično u školama u BiH. Tendencija naglašavanja uloge žrtve i predlaganja pristrasnih perspektiva u

historijskim narativima čini pedagoški izazov da se od ovog predmeta napravi prilika za izgradnju kapaciteta a ne ideološkog konformizma. Kao i u prethodnom režimu, historija je u službi političkog establišmenta a ne civilnog društva. Danas je skriveni cilj obrazovanja unapređenje političke odanosti zasnovane na etničkim, a ne građanskim vrijednostima. Ovo ima posljedice po kolektivno pamćenje jer su neprijateljske reprezentacije *Drugog* još uvijek prisutne u učionicama na latentnom nivou i stoga teže da budu otkrivene i razriješene.

2. Nepovezanost između društva i političke elite ugrožava mogućnost pomirenja kao funkcije kolektivnog pamćenja. Dok obični ljudi uglavnom tvrde da su spremni prevazići zlo iz prošlosti, političke vođe nastavljaju pamćenje zla na neprijateljski način kako bi se održali na vlasti. Međutim, obećanja i običnih građana i političara su jednako upitna, jer pojedinci često time samo podilaze cilju mira, dok vlasti često šalju promjenjive signale svojim biračima u zavisnosti od toga šta im politički najviše odgovara u datom trenutku.
3. Kao članovi društva preživjelih, pojedinci u BiH trude se razjasniti dramatične promjene s kojim su se morali suočiti, što je podrazumijevalo konstrukciju novog identiteta iz pepela starog. Ovaj proces obuhvata Bosance i Hercegovce svih etničkih i vjerskih skupina, lokalno i internacionalno. Preživjeli se bore i nose sa "nefunkcionalno održivim" prilikama u kojima su prisiljeni živjeti (Van Arsdale 2007). Što se tiče kolektivnog pamćenja, iako je tendencija prikazivanja neproporcionalno pozitivne slike prošlosti uglavnom zajednička za sva postkonfliktna društva (Ajduković 2007), odbrambeni mehanizmi koji vraćaju nadu u budućnosti su lični i drugačiji za svakog pojedinca. Drugim riječima, patnja je prvenstveno kolektivna, ali je njeno savladavanje prvenstveno individualno. Kako navodi Van Arsdale (2006), praktična veza između ovo dvoje može se naći u saosjećanju, u smislu nastojanja da se žrtvama obezbijede instrumenti ili znanje o načinima da okončaju svoju patnju. Intervencija

za ublažavanje ove patnje također se omogućuje upotrebom stručnih tehnika iz područja psihologije žrtve i pedagogije. Pojedinačne reakcije na traumu i kasnije psihološke potrebe preživjelih jedinstvene su i prilagođene pojedinačnim psihama. Iz ovog razloga se uspješni primjeri ne mogu neizmijenjeni ponavljati u različitim društvima i kod različitih pojedinaca. Iskustva traume su jedinstvena zato što pojedinci na njih reaguju drugačije u zavisnosti od svoje individualnosti. Stoga, ako će obrazovanje imati ulogu u procesu obnove društva, mora uzeti u obzir neproporcionalnu pogođenost pojedinaca nasiljem. Shodno tome, obrazovanje treba razviti strategije reagovanja na različite potrebe učenika u zavisnosti od porijekla i aktuelne situacije korisnika.

S obzirom na navedeno, tri osnovna područja trebaju činiti paradigmu za sadašnje i buduće intervencije u poslijeratnoj BiH na području kolektivnog pamćenja i društvene obnove. Prvo, **podizanje svijesti** treba postati prioritet historijskog istraživanja. Kako pokazuje studija slučaja, jedan od aktuelnih problema u BiH je nedostatak nezavisnog istraživanja uslijed miješanja politike u historiografiju. Također, interes za pisanje historije mora se crpiti i na lokalnom nivou. Izricanje istine i ocjena činjenica, obogaćeni doprinosima pravosudnih presuda, trebalo bi da na kraju nađu odgovarajućeg dvojnika u historiografiji. U širem kontekstu priznavanja, historija bi trebala postati prostor svijesti o duboko ukorijenjenom zajedničkom porijeklu lokalnih etno-kulturnih jedinica.

U ovom smislu, suživot tri konstitutivna naroda BiH - Bošnjaka, Hrvata i Srba- pojavljuje se kao jedina valjana mogućnost nakon Dejtona. Slika Andrićeve ćuprije na Drini metaforički predstavlja neminovnost zajedničke sudbine od koje ova tri naroda ne mogu pobjeći. Po svojoj definiciji, ćuprija ili most ujedinjuje dvije strane koje bi inače ostale razdvojene. Također omogućuje dijeljenje resursa, otvaranje trgovačkih puteva i protok ideja i ljudi. U sve više međupovezanom globalnom kontekstu, suživot je najučinkovitija opcija za Bosance i Hercegovce iz svih

perspektiva, uključujući razvojnu, kulturnu i političku. Metafora mosta prevazilazi motiv iz književnosti koji je bosanski pisac osmislio u svom radu tokom 1940-ih. U BiH, mostovi istovremeno čine i prošlost i budućnost. Historijski su stari, ali u isto vrijeme predstavljaju i put ka budućnosti. Ponovljeno izbijanje nasilja ne priznaje na odgovarajući način dugogodišnju tradiciju suživota koju uživaju narodi ove zemlje. "Tragična je zabluda da su rat, etničke ideologije i utvrđivanje granica potrebni za vlastitu realizaciju kroz propagiranje čiste kulture i povratka korijenima" (Lovrenović 2001, 210). Zapravo, u današnjem kontekstu pojedinačni identiteti posreduju i unutar *kao i* između etniciteta. Unutrašnje i vanjske reprezentacije suština su samosvijesti. Jedna skupina simbolično ne postoji osim kroz usklađivanje svog identiteta sa *Drugim*. Lovrenovićev pogled na Bosnu predstavlja je u smislu političkog prostora koji odlikuje preklapanje jedinstvene zajedničke kulture tri (ili pet, ako uključimo Jevreje i Rome) nacionalne tradicije koje se uzajamno određuju. Ako postoji jedna jedina pouka iz bosanskohercegovačkog iskustva vezana za historijske konstrukte, onda je to da poricanje u slučaju društveno-kulturne istovjetnosti nije valjano dugoročno rješenje za obrazovanje u postkonfliktnom društvu i kontinuitet tradicije suživota.

Zbog toga je pojava zrele građanske kulture u BiH poželjan ishod novog pristupa obrazovanju u okviru obnove društva. **Nastava historije i historijska istraživanja mogu posebno doprinijeti razvoju civilnog društva na niz načina.** S jedne strane, društvo može imati koristi od otvorene debate o historijskom pamćenju u smislu usaglašavanja novih identiteta koji su više u skladu s aktuelnim potrebama. Historijski dijalog koristan je i zato što stvara nove društvene konstrukte i mijenja načine na koje skupina ljudi vidi sebe u svjetlu promjena. S druge strane, i što se tiče izgradnje kapaciteta, historijske vještine su osnova za kritičko razmišljanje i shodno tome za demokratsko društvo. Informisani i kritički nastrojani učenici vjerovatnije će postati savjesni građani koji preispituju etablirana znanja, koji su privrženi društvenim promjenama i koji teže postaju žrtve primamljivih "istina" demagoških vođa.

Drugo, potrebno je razmotriti *akciju* na polju nastave historije kako u BiH tako i u ostatku Evrope. U BiH je osnovni problem u tome što je reforma obrazovanja i dalje izuzetno podijeljena, jer se misli da će se u zavisnosti od te podijeljenosti razvijati bh. društvo u budućnosti. Ali većini zainteresovanih strana također je jasno da obrazovanje može biti sredstvo unapređenja procesa rekonstrukcije društva. BiH i EU dijele niz izazova po pitanju stvaranja zajedničkog prostora znanja pod okriljem Bolonjske deklaracije, što bi mogao biti osnov za evropski prostor održivog mira. Uprkos suprotnim tvrdnjama, današnji obrazovni sistemi diljem Evrope "nastavljaju normalizovati ratovanje na ovaj ili onaj način. Rat se smatra barbarskim, ali i dijelom "prirodnog" ustrojstva... Iako obrazovni sistemi tvrde da su protiv rata, istovremeno ga legitimizuju upotrebom pojmova kao pravedni rat" (Coulby i Jones 2001, 6). Nakon završetka najkrvavijeg vijeka u ljudskoj historiji, vrijeme je da se učine konkretni napori u pravcu mirotnog obrazovanja. U slučaju Bosne, primjeri najbolje prakse u reformi obrazovanja uključuju povećanu pažnju za potrebe primarnih korisnika sistema, tj. učenika i sutrašnjih građana BiH. Što se tiče nastave historije, implementacija, modernizacija, inkluzivnost i nediskriminacija su formalna područja na koja se trebaju fokusirati zainteresovane strane. A što se tiče sadržaja, potreban je kulturološki preokret iz stanja rata u stanje suživota kao normalnog. Kako se ranije navodi, posebno područje pripada diskretnim netrpeljivostima prema bivšim neprijateljima koja počinju u učionicama. Postoje indikacije da polemički/antagonistički oblici društvene reprezentacije (Moscovici 1988) leže u srži sukoba na Balkanu. Kulturne promjene sa svrhom neutralizacije ovih tendencija mogu se omogućiti historijskom sviješću, jer je dugogodišnje pamćenje zajedničkog života još uvijek prisutno u bosanskohercegovačkom društvu.

Odgovarajuće obrazovne inicijative podržane političkom voljom potrebne su kako bi se omogućile ovakve promjene. U didaktičkom smislu važno je omogućiti niz učinkovitih i izvodljivih izmjena koje će pomoći učenicima da postanu kritički nastrojeni građani

uistinu demokratskog društva. Osnovni izazov pritom čine zapošljavanje, zadržavanje i nagrađivanje dobrih nastavnika koji su, u poređenju s evropskim standardima, u nepovoljnijem položaju, ako ne i sasvim marginalizovani. Tri ilustrativna primjera mogu poslužiti da se ukaže na pravi put u vezi sa sposobnim nastavnim kadrom. Ovi primjeri trebali bi postati modelima primjenjivim diljem zemlje kao bi se podigli standardi obrazovanja na svim nivoima, uključujući davaoce usluga (nastavnike), korisnike (učenike) i druge zainteresovane strane (društvo). Na prvom mjestu, EURO-CLIO HIP projekt može biti model aktivnog angažmana nastavnika u procesu rješavanja kontroverznih tema kolektivnog pamćenja. Pored ostalih, i ovo iskustvo je ohrabrilo i održalo razvoj lokalno stečenih sposobnosti, istovremeno omogućavajući razmjenu ideja među nastavnicima historije na regionalnom nivou. Drugo, "Model za systemske promjene u srednjoškolskom obrazovanju" Fonda otvoreno društvo relevantan je primjer kako poboljšati učešće nastavnika, studenata, roditelja i drugih zainteresovanih strana u bh. društvu. Stvarajući situacije uzajamnog obogaćenja, ovaj model pokazao je kako lokalni kapaciteti mogu integrisati pedagoško znanje i motivisati sve učesnike obrazovnog poduhvata na osnovu svijesti da na kraju svako može imati koristi od učešća. Treće, u ovoj fazi vanjski doprinos međunarodne zajednice treba biti ograničen kad god je to moguće na finansijsku podršku i povremeno specijalističko savjetovanje, kao što je to slučaj u Brčkom. Bosnu i Hercegovinu odlikuje relativno obrazovano društvo koje trenutno mora naći vlastiti put ka izvodljivim rješenjima. Iz ovog razloga, nezavisan ali znatno subvencioniran obrazovni sistem može motivisati nastavnike i pomoći im pri ispunjavanju njihove misije.

Posljednje, **zagovaranje** na polju društvenog pomirenja treba uključiti inicijative običnih građana kao podršku civilnom društvu. Zapravo, civilno društvo i kolektivno pamćenje mogu ukруг nadopunjavati jedno drugo. S jedne strane, civilno društvo u nastajanju može pružiti povoljne uvjete za obrazovni sistem zasnovan na vjeri u demokratske vrijednosti. S druge strane, usaglašavanje kolektivnog pamćenja kroz obra-

zovanje može pojedincima i skupinama ponuditi valjanu alternativu primamljivim mitovima etničkog šovinizma. Put naprijed podrazumijeva obračun sa silama nacionalizma, uz regovanje na potrebu za rehabilitacijom žrtava i počinitelja. *U tom smislu, fokusiranost na izgradnju kapaciteta u nastavi historije može djelovati zajedno sa širenjem kritičkog pamćenja koje je alternativa indoktrinaciji. Svrha nastave historije trebala bi biti izgradnja interpretativnih kapaciteta za analizu sadašnje zbilje, a ne prenošenje neospornih ocjena fosilizirane prošlosti. Kolektivno pamćenje treba koristiti kao sredstvo za objašnjenje i rasvjetljavanje prošlosti u sadašnjosti, a na osnovu opredijeljenosti za budući napredak od strane lokalnih, regionalnih i međunarodnih aktera. U Bosni i Hercegovini, kao i drugdje, pamćenje treba postati razlog za obrazovanje o prošlosti u smislu korijena historijskog identiteta, ali i konteksta aktuelnog suživota i budućeg procvata pojedinca u multikulturnom društvu.*

Ima još pouka koje treba izvući iz bliske tužne historije Bosne i Hercegovine. Kao pluralističko društvo koje je pretrpjelo period dramatičnih političkih, ekonomskih i društvenih promjena, ova zemlja nije izuzetak u Evropi i svijetu. Historijske nevolje i etno-religijske razlike odavno su prisutne i u drugim društvima, gdje mogu ali i ne moraju biti izvor nasilnih sukoba (Bringa 2005). Iz ove perspektive mi se globalno suočavamo s prijetnjom kao i s nadom.

Prijetnju predstavljaju zaostali oblici etničke mržnje koji su još uvijek rasprostranjeni u bh. političkoj debati. Upozorenje koje današnji tvorci politike i historičari treba da drže na umu jeste da će svaki oblik "bijesnog" pamćenja biti poguban po krajnji cilj pomirenja. Kako bi se neutralizovao začarani krug ponovnog ratovanja (i mitovi o njemu), Bosanci i Hercegovci moraju naći načine nenasilnog rješavanja sukoba. Prvi korak u ovom smjeru podrazumijeva da promijene način na koji posmatraju vlastitu historiju. Nenasilno rješavanje sukoba mora proći inicijative zasnovane na usaglašenom okviru historijskog narativa gdje su krivica, odgovornost i položaj žrtve uzajamno priznati kao pretpostavka društvenog liječenja.

Kako bi postigle zajedničku strukturu tumačenja, pri čemu se različiti narativi uklapaju i prihvataju na dijalektički način, važno je da sve skupine bh. društva učestvuju u iskrenom dijalogu o bliskoj prošlosti. Drugim riječima, nemoguće je nositi se s onim što se desilo tako što će se pojedinci i skupine suzdržavati od dijaloga s *Drugim*. Za razliku od toga, mora postojati iskreno priznanje da *Drugi* definiše, i na mnogo načina *jeste* jastvo.

Nada dolazi od generacije bosanskohercegovačke dijaspore - pojedinaca koji su trenutno u svojim dvadesetim i koji su privremeno ili stalno izmješteni u inostrane kontekste uslijed rata, uglavnom po Evropi, Sjevernoj Americi i Australiji. Za razliku od prethodnih generacija, bh. dijaspora je masovno izložena idejama i društvenim okvirima koji odgovaraju višim standardima života i stabilnim demokratskim okruženjima. Zapravo, mnogi od njih su završili studije u tim kontekstima s odličnim uspjehom, a kasnije su se odlučili vratiti u svoju zemlju kako bi znanje prenijeli dalje i primijenili u praksi. Prednost ove generacije je što je upoznata sa realnostima koje odlikuje različitost i što je obrazovana u duhu tolerancije kao nužnosti dok se bivša Jugoslavija raspadala pod valom nacionalističkog šovinizma. Mnogi od ovih mladih ljudi sad su u BiH i nastoje prilagoditi se situaciji političke fragmentacije, institucionalne neučinkovitosti i nedostatka ekonomskih prilika. Posjeduju fakultetske diplome, mnogo su proputovali i dobro su informisani, ali se ne snalaze u ograničenjima koje nameće mafijaški sistem trenutno na snazi u njihovoj zemlji. Uskoro će se suočiti sa izazovom preuzimanja odgovornosti za dobro upravljanje svojom zemljom, jer međunarodna zajednica postepeno povlači svoj neizravni protektorat. Ako ih ne obuzmu frustracija i beznađežnost, oni mogu postati subjekti obnove i promjena. Sadašnje političko vodstvo, koje se obrazovalo tokom Titove vladavine i uglavnom doprinijelo razaranju prethodnog sistema, nema sposobnosti (niti volje) da se proaktivno angažuje u procesu demokratizacije. Generacija bh. dijaspore ima tu prednost da je istovremeno i dio svoje zemlje i da je nova u njoj. Njihov društveni i kulturni kapital može biti bogatstvo sutrašnje BiH. Uz njihov

doprinos, odgovarajuće okruženje za temeljito preispitivanje pristupa historiji na lokalnom nivou može postati moguće, što bi konačno pokrenulo stvari od poricanja ka priznavanju.

Primo Levi, koji je preživio Holokaust, opominjao je čovječanstvo stihovima "Shvatite da se ovo desilo" (1958). Žrtve historijskog zla zahtijevaju priznavanje svoje patnje. Njihova patnja treba postati kamen temeljac zajedničke predanosti budućoj pravdi. Dužnost je njihovih potomaka i cijelog čovječanstva da nađu način razrješavanja tog zla i iskrenog prihvatanja prošlosti. Na kraju, svrha kolektivnog pamćenja je zdrav i obaviješten odnos društva prema vlastitoj prošlosti i razjašnjenje sadašnje stvarnosti na tom osnovu. U tom smislu je od izuzetnog značaja da građani putem civilnog društva u nastajanju imaju odgovarajuće instrumente za bavljenje historijom na demokratski način. Ali prije toga mora postojati iskrena volja da se učestvuje u izricanju istine i preuzimanju odgovornosti. Konačno, politička volja da se doprinese mirotvornom kolektivnom pamćenju i napreduje u obnovi društva treba prevazići političke prilike i odgovoriti na potrebu za smislom, koja je zajednička svim ljudima.

Bibliografija

- Abazović, Mileta (ed.) 1975. Higher Education in Yugoslavia. Belgrade: International Friendship Club.
- Ajuković, Dean 2004. "Social Contexts of Trauma and Healing." *Medicine, Conflict and Survival* 20(2): 120-135.
2007. Interview with Dean, School of Social Psychology, University of Zagreb, Denver, CO, March 12.
- Anderson, Benedict 1991 [1983]. Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. London: Verso.
- Andrić, Ivo 1945. The Bridge on the Drina. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bakić-Hayden, Milica and Robert M. Hayden 1992. "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics." *Slavic Review* 51(1):1-15.
- Barth, Fredrik 1969. "Introduction." In Barth, Fredrik (ed.). Ethnic Groups and Ethnic Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. Boston: Little Brown and Company.
- Baumeister, Roy F. and Stephen Hastings 1997. "Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves." In Pennebaker, James W. et al. (ed.) 1997 Collective Memory of Political Events: Social Psychology Perspectives. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Benjamin, Walter [1939] 1974. On the Concept of History. Gesammelten Schriften I:2. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bianchini, Stefano 2003. Sarajevo. Le Radici dell'Odio. (Sarajevo. The Roots of Hatred.). Rome: Edizioni Associate.
- Bieber, Florian 2006. Post-war Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance. New York: Palgrave Macmillan.
- Billig, Michael 1995. Banal Nationalism. London: Sage.
- Bonomi, Aldo 2002. La Comunità Maledetta. Viaggio nella Coscienza di Luogo. (The Doomed Community. A Journey in Place Consciousness). Turin: Edizioni di Comunità.
- Bringa, Tone 1995. Being Muslim in the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village. Princeton, NJ: Princeton University Press.
2005. "Haunted by the Imagination of the Past: Robert Kaplan's Balkan Ghosts." In Besteman, Catherine and Hugh Gusterson (ed.). Why America's Top Pundits Are Wrong: Anthropologists Talk Back. Berkeley: University of California Press.
- Brockmeier, Jens 2002. "Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory." *Culture and Psychology*, Vol. 8(1): 15-43.
- Campbell, David 1998. National Deconstruction: Violence, Identity and Justice in Bosnia. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Chang, Linda 2005. "Concepts and Techniques in Sampling." In Van Arsdale, Peter W. (ed.). Applied Field Methods. A Manual of Practice. Centennial, CO: Center for Cultural Dynamics 75-79.
- Cohen, Roger 1998. Hearts Grown Brutal. Sagas of Sarajevo. New York: Random House.
- Čorkalo, Dinka et al. 2004. "Neighbors Again? Intercommunitary relations after ethnic cleansing." In Stover, Eric and Harvey M. Weinstein (ed.) My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity. Cambridge, UK: Cambridge University Press 143-161.

- Coulby, David and Crispin Jones 2001. Education and Warfare in Europe. Burlington, VT: Ashgate.
- Council of Europe (COE) 1999. *Education in Bosnia and Herzegovina. Governance, Finance and Administration*. Last accessed online at http://www.seerecon.org/bosnia/documents/education_report.pdf on 11/30/06.
- Dežman, Jože 2006. "United in Victory. The Independence of Slovenia." Exhibit brochure. Ljubljana, Museum of Contemporary History.
- Dickson-Gómez, Julia 2002. "The Sound of Barking Dogs: Violence and Terror among Salvadoran Families in the Postwar." *Medical Anthropology Quarterly* 16(4): 415-438.
- Diegoli, Tommaso 2005. The Hate Phenomenon in the Former Yugoslavia – Underground by Emir Kusturica. Unpublished Manuscript, Graduate School of International Studies, University of Denver.
2006. Truth Commissions in Post-conflict Societies – Dilemmas and Justifications in the Truth and Reconciliation Commission. Unpublished Manuscript, Graduate School of International Studies, University of Denver.
- Donia, Robert J. and John V.A. Fine 1994. Bosnia and Herzegovina. A Tradition Betrayed. New York: Columbia University Press.
- Fentress, James and Chris Wickham 1992. Social Memory. Cambridge, MA: Blackwell.
- Finci, Jacob and Neil J. Kritz 2001. "Exchange: Bosnia Needs a Truth Commission." Institute for War and Peace Reporting. Last accessed online at http://www.iwpr.net/?p=tri&s=f&o=165657&apc_state=henftri165660 on 01/07/07.
- Freire, Paulo 1973. Education for Critical Consciousness. New York: Seabury Press.
- Freud, Sigmund 1922 [1959]. Group Psychology and the Analysis of the Ego. New York; London: W. W. Norton & Company.
- Galtung, Johan 1969. "Violence, Peace, and Peace Research." *Journal of Peace Research*, Vol. 6(3): 167-191.
2001. "After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution. Coping with Visible and Invisible Effects of War and Violence." In Abu-Nimer, Mohammed (ed.). Reconciliation, Justice, and Coexistence. Lanham, MD: Lexington Books.
- General Framework Agreement for Peace (GFA), Dayton Peace Accord. Available online at <http://www.ohr.int>
- Glenny, Misha 1999. The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers 1804-1999. New York: Viking.
- Gross, David 2000. Lost Memory: On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture. Amherst, MA: University of Massachusetts Press.
- Guba, Egon G. and Yvonna S. Lincoln 1989. Fourth Generation Evaluation. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Halbwachs, Maurice 1992 [1925]. On Collective Memory. Chicago; London: The University of Chicago Press.
- 1980 [1950]. The Collective Memory. New York: Harper & Row.
- Hayden, Robert M. 1992. "Balancing Discussion of Jasenovac and the Manipulation of History." *East European Politics and Societies* 6(2): 207-212.
1996. "Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing in Yugoslavia." *American Ethnologist* 23(4): 783-801.

1997. "The Tactical Uses of Passion on Bosnia." *Current Anthropology* 38(5): 924-926.
- Höpken, Wolfgang 1997. "History Education and Yugoslav (Dis-)Integration." In: Bokovoy, Melissa K., Jill A. Irvine and Carol S. Lily (ed.) 1997. State-Society Relations in Yugoslavia 1945-1992. New York: St. Martin's Press.
- Ignatieff, Michael 1994. Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism. New York: Farrar, Straus and Giroux.
2001. "Human Rights as Idolatry." In Gutmann, Amy (ed.). Human Rights as Politics and Idolatry. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- International Crisis Group (ICG) 2003. *Bosnia's Brčko: Getting in, Getting on and Getting out*. Balkans Report N. 144, Sarajevo/Brussels. Last accessed online at http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?action=login&ref_id=1475 on 12/03/2006.
- Isaacs, Harold R. 1975. "Basic Group Identity: The Idols of the Tribe." In Glazer, Nathan and Danile P. Moynihan (ed.). Ethnicity: Theory and Experience. Cambridge, MA: Harvard University Press 29-52.
- James, Michael E. 1995. Social Reconstruction through Education: The Philosophy, History and Curricula of a Radical Ideal. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Janoff-Bulman, Ronnie 1985. "The Aftermath of Victimization: Rebuilding Shattered Assumptions." In Figley, Charles R. (ed.) Trauma and Its Wake. Volume I: The Study and Treatment of Post-Traumatic Stress Disorder. Bristol, PA: Brunner/Mazel.
1992. Shattered Assumptions. Towards a New Psychology of Trauma. New York: The Free Press.
- Janzen, John M. 2002. The Social Fabric of Health: An Introduction to Medical Anthropology. Boston, MA: McGraw-Hill.
- Jerković, Miljenko 1994. Sarajevo Marlboro. London: Penguin Books.
- Johnson, Richard and Graham Dawson 1998. "Popular Memory: Theory, Politics, Method." In Perks, Robert and Alistair Thomson (ed.). The Oral History Reader. New York: Routledge 75-86.
- Karahasan, Dževad 1993. Sarajevo: Exodus of a City. New York: Kodansha America.
- Koulouh-Westin, Lidija 2002. Democracy in Education in Bosnia-Herzegovina and FR Yugoslavia. Stockholm: Institute of International Education, Stockholm University, available online at <http://www.interped.su.se/publications/115%20Yellow%20Report.pdf>
- Koren, Snježana 2002. "A Look in the Broken Mirror. Who is the 'Other'?" In Koulouri, Christina (ed.). Clio in the Balkans. The Politics of History Education. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, 193-202.
- Levi, Primo 1958. Se Questo E' un Uomo. (Survival in Auschwitz). Milano: Einaudi.
- Lovrenović, Ivan 2001. Bosnia: a Cultural History. New York: New York University Press.
- Mahmutćehajić, Rusmir 2003. Sarajevo Essays: Politics, Ideology and Tradition. Albany, NY: State University of New York Press.
- Mantegazza, Raffaele 2003. "Dimenticare č mentire. Verso una pedagogia della memoria." (Forgetting Is Lying. Towards a Pedagogy of Memory.). In Novara, Daniele (ed.). Memoranda. Molfetta (BA), Italy: La Meridiana: 10-15.

- Malcolm, Noel 1994. Bosnia. A Short History. New York: New York University Press.
- Mehmedinović, Samezdin 1998. Sarajevo Blues. San Francisco: City Lights Books.
- Middleton, David and Steven D. Brown 2005. The Social Psychology of Experience. Studies in Remembering and Forgetting. London: Sage.
- Moerman, Michael 1974. "Accomplishing Ethnicity." In Turner, Roy (ed.). Ethnomethodology: Selected Readings. Harmondsworth, UK: Penguin Education.
- Moscovici, Serge 1988. "Notes Towards a Description of Social Representations." *European Journal of Social Psychology*, Vol. 18, 211-250.
- Nelles, Wayne 2006. "Bosnian Education for Security and Peacebuilding?" *International Peacekeeping*, Vol.13, No.2, 229-241
- Novara, Daniele (ed.) 2003. Memoranda. Molfetta (BA), Italy: La Meridiana.
- Open Society Fund (OSF) BiH 2003. *Crafting a New Education System in Bosnia and Herzegovina*. Last accessed online at http://www.soros.org.ba/docs_obrazovanje/oblikovanje_novog_obrazovnog_sistema_u_bih_eng.pdf on 11/30/2006.
- Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), Centre for Co-operation with Non-members (CCNM) 2001. *Thematic Review of National Policies for Education – Bosnia and Herzegovina*. Last accessed online at http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/oecd_ceps_report-bih-enl-t05.pdf on 11/30/06.
- Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) 2005. *Raising Debate: Is BiH Respecting Its International Commitments in the Field of Education? Questions for the Citizens of BiH*. Last accessed online at <http://www.oscebih.org/documents/1501-eng.pdf> on 11/30/06.
2006. *Action Plan on Student Enrolment and Completion*. Last accessed online at <http://www.oscebih.org/documents/6371-eng.pdf> on 12/03/2006.
- Pašalić-Kreso, Adila 1999. "Education in Bosnia and Herzegovina: Minority Inclusion and Majority Rules – The System of Education in BiH as a Paradigm of Political Violence on Education." *Current Issues in Comparative Education, Teachers College, Columbia University*, Vol.2, No.1, 6-13.
- Pennebaker, James W. and Becky L. Banasik 1997. "On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology." In Pennebaker, James W. et al. (ed.) 1997 Collective Memory of Political Events: Social Psychology Perspectives. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Perry, Valery 2003. European Centre for Minority Issues (ECMI) Working Paper #18 - *Reading, Writing and Reconciliation: Educational Reform in Bosnia and Herzegovina*. Last accessed online at http://www.ecmi.de/download/working_paper_18.pdf on 11/30/06.
- Ricoeur, Paul 2004a. Memory, History, Forgetting. Chicago: The University of Chicago Press
- 2004b. Ricordare, Dimenticare, Perdonare. L'Enigma del Passato. (Remembering, Forgetting, Forgiving. The Enigma of the Past.), Bologna, Italy: Il Mulino translated from Das Rätsel der Vergangenheit. Erinnern – Vergessen – Verzeihen. Göttingen, Germany: Wallstein, 1998.
- Segre, Bruno 2003. "Il conflitto della memoria tra positive e negativo." (The conflict of memory between positive and negative.). In Novara, Daniele (ed.). Memoranda. Molfetta (BA), Italy: La Meridiana.
- Seierstad, Asne 2004. With Their Backs to the World. Portraits from Serbia. London: Virago.

- Smith, Anthony D. 1986. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Basil Blackwell.
1998. Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism. London; New York: Routledge.
- Sorenson, John 1993. "Discourse and the Other." In Sorenson, John. Imagining Ethiopia. Struggles for History and Identity in the Horn of Africa. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Stabback, Philip 2004. "Curriculum Development, Diversity and Division in Bosnia and Herzegovina." In Tawil, Sobhi and Alexandra Harley (ed.). Education, Conflict and Social Cohesion. Paris: UNESCO, International Bureau of Education.
- Stokes, Gale 1997. Three Eras of Political Change in Eastern Europe. New York: Oxford University Press.
- Tawil, Sobhi and Alexandra Harley (ed.) 2004. Education, Conflict and Social Cohesion. Paris: UNESCO, International Bureau of Education.
- Thomas, Robert 1999. The Politics of Serbia in the 1990s. New York: Columbia University Press.
- Todorov, Tzvetan 2003. Hope and Memory: Lessons from the Twentieth Century. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Todorova, Maria 1997. Imagining the Balkans. New York: Oxford University Press.
- Torsti, Piivi 2003. Divergent Stories, Convergent Attitudes. A Study on the Presence of History, History Textbooks and the Thinking of Youth in Post-war Bosnia and Herzegovina. Helsinki: Taifuuni.
- UNDP 2003. Human Development Report/Millennium Development Goals for Bosnia and Herzegovina. Last accessed online at http://hdr.undp.org/docs/reports/national/BIH_Bosnia_and_Herzegovina/Bosnia_and_Herzegovina_2003_en.pdf on 11/14/2006.
- Van Arsdale, Peter W. 2006. Forced to Flee. Human Rights and Human Wrongs in Refugee Homelands. Lanham, MD: Lexington Books.
2007. Interview with Senior Lecturer, Graduate School of International Studies, University of Denver, January 16.
- Videoletters 2007. Last accessed online at <http://www.videoletters.net> on 01/29/2007.
- Vlaisavljević, Ugo 2004. "The War Constitution of Small Nations of the Balkans, or "Who Is to Be Reconciled in Bosnia and Herzegovina?" In Gordon, Dane R. and David C. Durst (ed.), Civil Society in Southeast Europe. Amsterdam; New York: Rodopi.
2006. "Bosnia 1992-1995: The Genealogy of the Conflict." Lecture presented at the Sarajevo International Summer School, August 17, Sarajevo.
- Warshauer Freedman, Sarah et al. 2004. "Public Education and Social Reconstruction in Bosnia and Herzegovina and Croatia." In Stover, Eric and Harvey M. Weinstein (ed.) My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity. Cambridge, UK: Cambridge University Press 226-247.
- Weine, Stevan 1999. When History is a Nightmare: Lives and Memories of Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- West, Rebecca 1941 Š1994Ć. Black Lamb and Grey Falcon. A Journey Through Yugoslavia. New York: Penguin Books.
- Wolf, Eric R. 1982. Europe and the People Without History. Berkeley: University of California Press.

Wolff, Stefan 2006. Ethnic Conflict. A Global Perspective. Oxford: Oxford University Press.

Zgaga, Pavel 2005. *The Importance of Education in Social Reconstruction. Six Years of the Enhanced Graz Process: Developments, Current Status and Future Prospects of Education in South-east Europe*. Ljubljana: Centre for Educational Policy Studies.



Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina